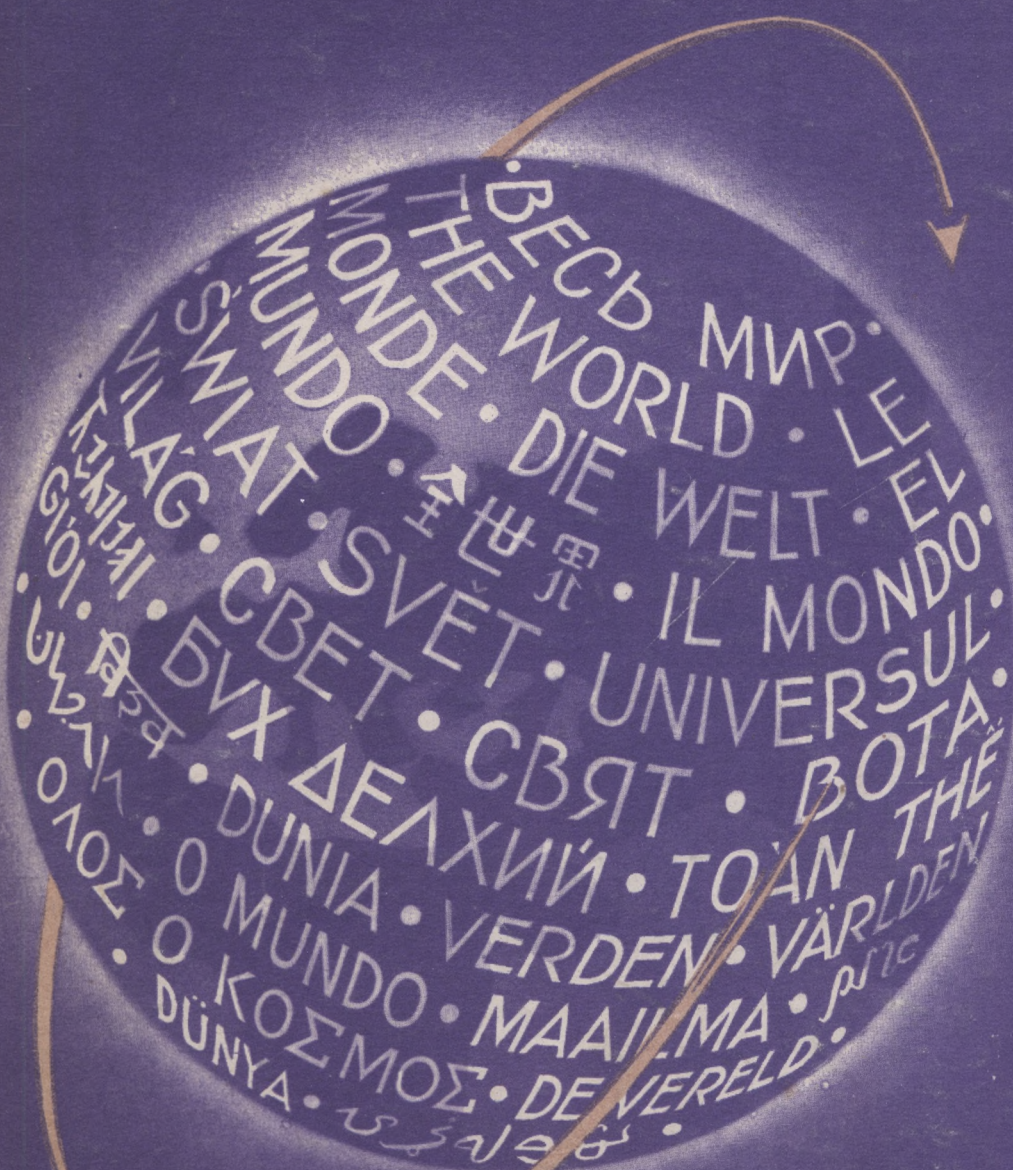
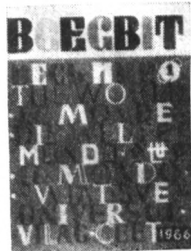
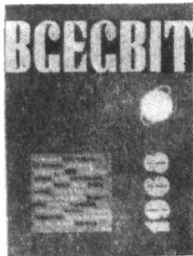
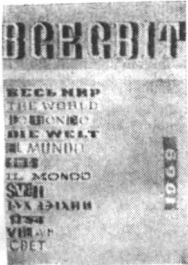
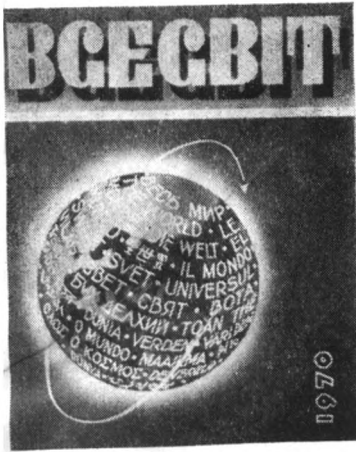

BOEGBIT

wz
w
?

референту

№ 7 1970

[145]

ЛИПЕНЬ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

ВИДАВНИЦТВО
«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
КИЇВ

ПОЕЗІЯ,
ПРОЗА

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

- Ленінським шляхом 3
ХРИСТО РАДЕВСЬКИЙ. Слово вождя. Вірш. 5
СІЛЬВАНО ЧЕККЕРІНІ. Каміння на всіх дорогах. Роман. 25

Сільвано Чеккеріні — сучасний італійський письменник, автор романів та повістей: «Помилований смертю» (Див. «Всесвіт» № 5—6, 1967 р.) — літературна премія «Прато» за 1963 р.; «Дівчина з пошти», «Пісня гніву», «Так помирати не можна». Роман «Каміння на всіх дорогах» вийшов у 1968 р. Це роман про іноземний легіон — наймані військові формування Франції, призначені для боротьби проти національно-визвольного руху колоніальних народів, для придушення революційного руху в метрополії. Місце дії — французькі колонії в Африці — Алжир, Марокко.

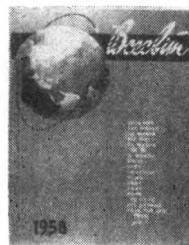
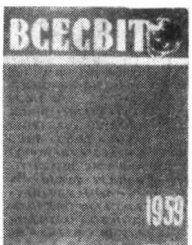
- РЮНОСКЕ АКУТАГАВА. Павутинка. Три скарби. Жаби. Новели. 87

Рюноске Акутагава (1892—1927 рр.) — блискучий новеліст 20-х років ХХ ст. Акутагава посідає чільне місце в новітній японській літературі, молодим письменникам Японії щороку присуджується премія його імені (один з творів, відзначених такою премією, — оповідання Кендзабуро Ое «Звір» надрукував «Всесвіт» у серпневому номері за 1967 рік).

Акутагава написав понад півтори сотні новел, кілька десятків мініатюр, лірико-філософських есе, віршів, твори його перекладено багатьма мовами світу. В пропонованих нами новелах Акутагани відчувається вплив японського фольклору.

- ГІЙОМ АПОЛЛІНЕР. Пісня нелюбого. Поезії. 121

Про видатного поета Гійома Аполлінера та переклади його поезії, здійснені Миколою Лукашем, див. статтю В. Коптілова «Клич Орфея» на стор. 119.

СТАТТІ, НАРИСИ

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЯ, РІЗНЕ

ЛЕНГСТОН Х'ЮЗ. Розповіді Сімпла. Сатиричні оповідання.

128

ВЛАДИМИР СВИНТИЛА. Ізраїльська інтелігенція між реакцією і прогресом.

22

І. КАРЕТНИКОВА. Гватемок — переможець міфа.

98

В. ПЕТРУСЕНКО. Багатоликий Вашингтон. (Закінчення).

102

В. КОПТИЛОВ. Клич Орфея.

119

ЙОАХІМ ФІБАХ. На сценах Африки.

124

Т. ВОРОНКИНА. Конкурс у Будапешті.

126

В. АРТАМОНОВ. Талант і мужність.

147

Є. БРАНДИС. Нащадки Робінзона Крузо.

157

УКРАЇНА І СВІТ

Г. ЗАЄЦЬ, Ст. ТЕЛЬНЮК. Знахідки і втрати тлумачів Тичини.

82

Розповідає Дора Габе.

85

«Спогади Юрія Смолича».

86

А. КРИЧЕВСЬКИЙ. По обидва боки Бранденбурзьких воріт.

6

Б. КАРСЬКИЙ. Весна Курдистану.

13

С. ЯКОВЛЄВ. Крадені гасла.

16

Г. ПАВЛЕНКО. Світовий океан чи американське озеро!

93

Самураї рвуться до зброї.

96

Винуватців не було...

149

Вигодованці вовків!

155

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ

143

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ

151

Д. КРІСТОФЕР. Зброя майбутнього

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

21, 118, 155, 156

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР О. І. Полторацький.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, В. М. Дмитрук, П. А. Загребельний, Д. В. Затонський, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш, Л. С. Первомайський, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник, Н. А. Халемський (відповідальний секретар), Т. К. Якимович.

Художній редактор М. Я. Коваленко.

ЛЕНІНСЬКИМ ШЛЯХОМ

«Вся справа в тому, щоб не задовольнятися тим умінням, яке виробив у нас попередній наш досвід, а йти **неодмінно далі**, добиватись **неодмінно більшого**, переходити неодмінно від легших завдань до трудніших. Без цього ніякий прогрес взагалі неможливий, неможливий і прогрес у соціалістичному будівництві».

Ці ленінські слова навів у доповіді на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РСФСР, присвяченому 100-річчю з дня народження Володимира Ілліча Леніна, товариш Л. І. Брежнєв. В них виразно накреслений головний напрямок діяльності всіх комуністів світу.

Система соціалізму стала вже світовою системою, і соціалізм міцно утвердився на нашій планеті. Третина людства звільнилася з-під влади капіталістів, вже нагромаджено величезний досвід соціалістичного будівництва не лише в нашій країні, а і в інших країнах соціалістичної співдружності.

За останні десятиріччя народи багатьох колишніх колоній здобули собі державну незалежність. Ліквідація колоніальних імперій була найсильнішим ударом по імперіалізму. Визволені народи вступили нині в нову еру свого розвитку, в еру боротьби за соціальний прогрес, за розвиток без капіталістів, без експлуатації людини людиною.

Величезного розмаху набула тепер боротьба трудящих у країнах капіталу. Страйковий рух в Італії, Франції, Японії досяг небачених розмірів. Нещодавній страйк зв'язківців у Сполучених Штатах був охарактеризований президентом Ніксоном як національне лихо! І дуже прикметно, що боротьба трудящих не обмежується тільки економічними лозунгами. Вони вимагають демократичних свобод, припинення гонки озброєнь, вимагають миру.

«Людина народжена для кращого!» — проголосив мудру формулу прогресу великий пролетарський письменник Олексій Максимович Горький. Перефразовуючи ці слова, можна сказати, що для кращого народжене все людство, й до цього кращого прагнуть всі трудящі світу.

Підсумовуючи шлях, пройдений людством за останні піввіку, товариш Л. І. Брежнєв відзначив, що найбільшим завоюванням робітничого класу після Жовтневої революції є утворення світової системи соціалізму. Ще в перший період існування Країни Рад — Володимир Ілліч роз'яснював, що вона є «загоном всесвітньої армії соціалізму». Цим визначенням він підкреслював усе значення міжнародної визвольної ролі нашої країни, нерозривну єдність її національних й інтернаціональних завдань.

Кожна з країн соціалістичного табору здійснювала перехід від капіталізму до соціалізму своїм, у чомусь відмінним од інших шляхом. І ця відмінність, викликана історичними, соціальними та іншими причинами, діалектично поєднується із найголовнішими завданнями, як відзначав В. І. Ленін, однаковими для кожної країни із соціалістичним ладом. Л. І. Брежнєв у своїй доповіді назвав спільні риси: заміна державної машини експлуататорів тією чи іншою формою диктатури пролетаріату; усупільнення засобів виробництва й встановлення соціалістичних відносин у місті й на селі; культурна революція в ленінському розумінні цих слів. Шлях цей важкий, складний і сповнений чималими труднощами: варто згадати хоча б події в Чехословаччині, де ворожі сили всередині країни, підтримувані світовою реакцією, намагалися відірвати ЧССР від соціалістичної співдружності, повернути її на шлях капіталізму. Трапляються випад-

ки, коли якнайсерйозніше порушується співробітництво між соціалістичними країнами. Таким прикладом є нинішній стан відносин Китаю з СРСР та іншими соціалістичними країнами. Всі знають, що це сталося внаслідок націоналістичної політики китайського керівництва, його відходу від ленінських принципів.

Колоніальний світ переживає катастрофу. Нині під безпосередньою владою імперіалістів залишилися зовсім незначні території з тих, що перебували колись в їхніх руках. Імперіалісти вдаються до різних підступних заходів, аби втримати тут свої політичні та економічні позиції. Це і так званий неоколоніалізм, і змови проти молодих незалежних держав тощо. Нещодавно світ довідався про спроби реакції в Народній Республіці Конго повалити існуючий там демократичний уряд і встановити владу слухняних виконавців волі світового імперіалізму.

Імперіалісти вдаються до прямої воєнної агресії проти країн, що стали на шлях самостійного розвитку. На Близькому Сході вони намагаються руками ізраїльських екстремістів поневолити арабські народи, знищити там демократичні режими. У Південно-Східній Азії імперіалісти Сполучених Штатів ведуть розбійницьку війну проти народів В'єтнаму і Лаосу. Тепер вони вдерлися до нейтральної Камбоджі, несучи з собою смерть і руйнування.

Однією з найважливіших проблем, які стоять перед соціалістичним табором, та й перед усіма людьми доброї волі — є боротьба за мир, боротьба проти імперіалізму, який розв'язує одну по одній нові «малі» війни, що можуть перерости в світову війну — найкровопролитнішу й найнищівнішу з усіх воєн, котрі досі знало людство, — коли вчасно не перепинити їй шлях.

«Малі» війни все більшою мірою стають свого роду полігонами, де випробовуються нові засоби людинобивства. Західні газети сповнені повідомлень про випробування атомних бомб, підземні вибухи, експерименти з засобами хімічної та бактеріологічної воєн.

Зовнішня політика Радянського Союзу підкреслив Л. І. Брежнев, будується на основі ленінських ідей і положень. Ми робитимемо все, аби народи країн соціалізму могли в мирних умовах здійснювати будівництво нового суспільства. Всі держави, що

вестимуть боротьбу проти імперіалістичної агресії, всі народи, які боротимуться за свободу, завжди діставатимуть від нас цілковиту підтримку. Водночас ми відстоюємо принципи мирного співіснування з буржуазними країнами, підтримуємо реалістичні пропозиції, готові розвивати взаємовигідне співробітництво.

Принципи нашої зовнішньої політики, покладені нині в основу зовнішньополітичного курсу всіх держав, що входять до соціалістичної співдружності, стали важливою перешкодою на шляху розв'язання агресорами ядерної війни.

У доповіді Л. І. Брежнева велику увагу приділено й проблемам ідеологічної боротьби. Вороги трудящих не гребують нічим, аби зупинити переможну ходу соціалізму. Вони вдаються до послуг не лише своїх ідеологів, а й до послуг ревізіоністів, прихильників «правих» та «лівих» ухилів. З цього приводу досить згадати хоча б французького ревізіоніста Роже Гароді або чеського — Гольдштюкера, які запекло виступали й виступають проти методу соціалістичного реалізму, проти ленінського вчення про партійність літератури, про літературу й мистецтво як частину загальнопролетарської справи.

Л. І. Брежнев у своїй доповіді зазначив, що шлях до комунізму — це шлях довгої і впертої боротьби. Трудящим доведеться подолати запеклий опір старого, відживаючого світу.

«Але справа не тільки в цьому, — каже тов. Брежнев. — Побудувати комунізм — це значить переробити все суспільне життя на іншій, принципово відмінній від капіталізму основі. Це значить викорчувати звички і традиції, породжені тисячоліттями експлуататорського суспільства, — приватновласницьку психологію і мораль, недовір'я між людьми різних націй і рас».

Однак ми зуміємо подолати всі труднощі, які виникнуть на нашому шляху. Запорукою цього є незаперечні факти історії ХХ століття, протягом якого понад третина людства вже визволилася з-під капіталістичного ярма.

«Світ, про який мріяв Ленін, — сказав товариш Брежнев, — буде побудовано! Ленін жив, Ленін живий, Ленін буде жити!» — нагадав він слова великого радянського поета Володимира Маяковського.

СЛОВО ВОЖДЯ

Над країною величі й слави
сяють зорі Кремля навсебіч.
Страж надійний на варті держави,
невсипущий, стоїть день і ніч.
Значить, владу в Росії незмірній
взяв навіки робочий народ,
в ній керманич є мудрий і вірний,
що веде до незнаних висот.
Показав він дороги новітні,
невідомі орбіти дерзаних...

...Ти піди під склепіння гранітні,
в Мавзолеї на нього поглянь.

...І відчуєш в собі його трепет,
бо зустрінешся з вічністю ти,
і почуєш великий там шепіт,
голос мудрості і доброти...

Він лежить і просте своє ложе
не покине, велично-простий,
він лежить, мов ніщо не тривожить
його образ поблідлий, ясний.
Так немов не від нього ті сили,
ті ідеї, що рвали граніт,
урагани, що світ повалили,
котрий сіяв неволю і гніт...

Він схожий на сонце, що згасло
за багато-багато століть,
та від нього і досі ще ясно,
бо воно у зеніті стоїть,
бо воно осяває і гріє
і сьогодні, як гріло тоді,
і сьогодні вогнем пломеніє,
як в буремні літа молоді.

Хай ті очі погасло-студені
під склепінням повік воскових,
та глибинною думкою Ленін
і сьогодні живіший живих.

Хай правиця не здійметься знову,
що колись надихала й вела,
та крилатому Леніна слову
жить, вершити великі діла.
І летить воно літом погідним,
будить ранки червоних заграв
і підказує гнобленим, бідним
здобувати людських прав.

*З болгарської переклав
Дмитро БІЛОУС*

Історичні, всесвітньовідомі Бранденбурзькі ворота. Нині тут пролягає кордон, що ділить Берлін на два протилежні світи.

А. КРИЧЕВСЬКИЙ
Фото автора

ПО ОБИДВА БОКИ

Двадцять три роки, після зйомок Потсдамської конференції, не був я в Берліні. І ось я знову тут. З Романом Карменом ми знімаємо великий фільм, присвячений столиці НДР.

Ми прилетіли увечері напередодні 1 Травня, а вранці вже були в гущаві першотравневих колон демонстрантів. Довкола палахкотять знамена, в руках дітей і солдатів червоні гвоздики. Знайомі мелодії революційних пісень, транспаранти на сліпучо-білих сучасних будинках і незарубцьовані рани від осколків на стінах мовчазного, зі зрізаними куполами, собору.

Ледве встигаючи перезаряджати плівку, ми знімаємо веселе людське море, що вихлюпнулося

Столиця Німецької Демократичної Республіки будується. Справжньою окрасою демократичного Берліна стане його новий центр.

з усього Берліна сюди, на площу Маркса і Енгельса.

...Ми прагнемо наблизитися до людей, збагнути їхній «берлінський характер»; і хоча у нас є деяка перевага перед німецькими колегами — об'єктив нашої камери дивиться тут на все вперше, — одразу важко розібратися в тому, що ми побачили, а головне — в своїх почуттях. Важко звільнитися від спогадів тих років, коли слово «Берлін» було нам ненависне і вороже.

...Який же ти сьогодні, берлінцю, що сидиш навпроти мене у вагоні метро? Ти вже не молодий, то де ж ти був у ті далекі роки війни?

Чи, може, долею твоєю був Бухенвальд?

Як розкрити нам на екрані твою долю. Іноді трагічну й жорстоку? Адже тут був Тельман і комуністи. За нашої, радянських юнаків, пам'яті відбувалася в тридцять роки їхня мужня боротьба. Та все це згодом потоптали й забули в гіт-

Прикордонний пункт між столицею НДР і Західним Берліном. Там, за цим вікном, світ капіталізму, осереддя реваншизму й реакції.

БРАНДЕНБУРЗЬКИХ ВОРІТ

лерівському райху. Але хто ж прийняв естафету в борців-антифашистів? Оці молоді люди, що крокують чистими вулицями? Віддані соціалістичній Німеччині будівельники?

Всі ці думки снують в голові, не покидають ані на хвилину, коли з камерою в руках ми з Романом Карменом робимо перші кроки по Берліну, знімаємо в цехах і на будівництві, в лабораторіях учених і в майстернях художників. Або коли з відчинених дверей вертольота я знімаю «Татру», що стрімко мчить автострадою. Наш вертоліт, наче в детективному фільмі, переслідує машину, мало не торкаючись її верху.

В «Татрі» професор Макс Стайнбек, чиє ім'я широко відоме в світі. Книга про основи ядерної фізики, яку Стайнбек написав ще до війни, давно відома вченим. Функціональна залежність між швидкістю обертання небесних тіл та їх магнітним полем — це тільки одна з теорій, виведених Стайнбеком. Доктор фізико-математичних наук. Доктор філософії. Член Академії наук НДР та Ака-

По той бік кордону, в Західному Берліні, лютує поліцейський терор. Отак там розправляються з учасниками антивійськових демонстрацій.

Фото з журналу «Нойе берлінер ілюстрірте».

Озброєні робітники демократичного Берліна. Такі «кампфгруппе» (бойові групи) в 1961 році першими стали на охорону кордонів НДР із Західним Берліном.

Унтер-ден-Лінден — найкраща вулиця столиці НДР. Так вона виглядає з висоти Бранденбурзьких воріт

демії наук СРСР — ось далеко не повний перелік його вчених ступенів та титулів.

До війни Стайнбек працював у концерні «Сіменс», посідав там керівне становище і з твердістю обивателя, як висловлюється він сам, ішов своєю дорогою в науці.

Розгром фашистської Німеччини порушив плін такого життя. Стайнбекові запропонували співробітництво з нашою Академією наук.

Треба нагадати, що світ у ті дні був приголомшений вибухами атомних бомб у Нагасакі та Хіросімі.

І німецький вчений прийняв цю пропозицію. Очевидно тому, що знав дещо про розмах наукових досліджень у Радянському Союзі, тому, що йому подобалася перспектива працювати поряд з ви-

датними радянськими вченими, імена котрих йому, звичайно, були відомі. На його рішення, безперечно, вплинула й атмосфера доброзичливості, що панувала під час розмови з представниками радянської Академії наук. Макс Стайнбек прийняв своє рішення одразу, без особливих вагань.

В СРСР професор Стайнбек провів кілька років. Занурившись у життя нашої країни, Стайнбек знайшов тут друзів, і серед них, він це особливо підкреслює, був молодий радянський вчений, чия родину гітлерівці спалили в печах Освенціму. Стайнбекові важко було дивитися у вічі цій людині. Але той, наче вважаючи це своїм обов'язком, говорив і говорив зі Стайнбеком, розкриваючи перед ним найтонші грані життя і поглядів радянських людей. Було іще

один друг, знаменитий академік Філатов, який врятував Стайнбека від глаукоми. Старий російський інтелігент професор Філатов розкрив перед німцем іще одну, дуже важливу рису характеру радянських людей — їхню широту поглядів, інтернаціоналізм і любов до батьківщини. Тривалі розмови з Філатовим на безлюдних узимку одеських пляжах неподалік од клініки, чаювання під шум моря в його маленькому будиночку — все це залишило незабутній слід у житті Стайнбека в Радянському Союзі.

З Радянського Союзу він повернувся на Захід, до «Сіменса», де його нетерпляче чекали. Але тепер жити стало не просто. Минулі роки і роздуми не пройшли безслідно, і незабаром Макс Стайнбек вибрав для себе другу Німеччину, соціалістичну.

Тепер він живе і викладає в Ієні. Але хоч він мешкає в цьому старовинному містечку Тюрінгії, йому доводиться бувати і в Берліні, де він провадить велику наукову та громадську діяльність, очолюючи Науково-дослідницьку Раду НДР.

Озброївшись путівником по Західному Берліну, ми намічаємо маршрути зйомок по той бік кордону. Путівник видано в ФРН. На його обкладинці зображено центральне перехрестя на Курфюрстендамм, або як тут скорочено називають цю вулицю — Ку-Дамм.

На знімку — урбаністичні будівлі, банки й офіси, блискучі вітрини та реклами. На останній сторінці путівника — Бранденбурзькі ворота, оточені муром і сфотографовані з «того», західного, боку. Усе тут сумне і похмуре. Отак автори путівника для туристів намагаються зразу визначити два Берліни. Один — фасад «вільного світу» і другий — «радянська зона», як називають видавці Німецьку Демократичну Республіку.

Після того як, порушивши Потсдамські рішення, три окупаційні держави — США, Великобританія і Франція — створили в Західному Берліні сепаратне управління і провели там сепаратну грошову реформу, Західний Берлін перетворився на плацдарм холодної війни. Використовуючи «фронтове місто», як навмисне називають Західний Берлін, західні держави поставили собі завдання — за допомогою ФРН ослабити Німецьку Демократичну Республіку. Економічні диверсії, спекуляції, шпигунство і переманювання людей на Захід, наче бомба сповільненої дії, були підведені до фундаменту молодій демократичній державі.

Саме це змусило керівників НДР піти на глибоко продуману акцію — створення кордону між демократичним і Західним Берлі-

ном. За один день 13 серпня 1964 року було зведено прикордонні споруди і встановлено контроль над цим незвичайним кордоном у місті. Так одним ударом знешкоджувались вороги соціалістичної держави.

Проживши кілька місяців у Берліні, я побачив, що, незважаючи на повне трагедій життя багатьох родин, де батьки опинились у Західному Берліні, як наприклад мати нашого товариша і шофера Ганса Шамеля, — саме цей збудований з бетонних плит і пофарбований на біло мур поклав край провокаціям, нормалізував ритм життя міста.

Двадцять сім разів вибухали кинуті з-за того муром бомби. П'ятсот пострілів пролунали за ці роки з боку Західного Берліна. Вісімнадцять прикордонників НДР загинули на своєму посту, розстріляні в упор ворогами.

Нині цей мур міцно вписався в політичний пейзаж повоєнної Європи. Його не забуває преса Заходу і з будь-якого приводу приділяє йому чимало уваги.

Але я — радянський кінооператор, і об'єктив моєї камери не може фіксувати голі факти. Мої зйомки — це мій погляд, і я не можу говорити про людей Берліна, не можу знімати життя міста і не «помічати» муру, що так часто постає в моєму кадрі. Я повинен бачити гострі грані проблеми й, перш за все, спробувати розповісти з екрана не тільки про причини, які призвели до появи цього муру, але й оголити важелі, якими із Заходу нагнітають напруженість у Берліні.

Так, слово «мур» — зручне для ворожої пропаганди слово. Але це не просто бетон і цегла, які навіпіл розділили Берлін; це вал, створений логікою подій, вал, який зупинив терор та рваншистські атаки із Заходу. Саме так я дивлюся на незвичайну споруду в центрі Європи, на мур, уздовж якого йду з кінокамерою.

Ось він перерізає житловий будинок; одна половина будинку тут, коло мене. Друга його частина за муром. По цей бік, поруч зі мною — віконце. На його лутці квіти — журавець. За муром таке саме вікно, як і тут, і з таким самим, як цей, журавцем. А між вікнами кордон. За ним, метрів за вісім, оглядова вишка. Їх у Західному Берліні незліченна кількість. Туристам обіцяють: лише звідси зможете побачити те, що «робиться на Сході».

У віконці поруч з'являється хлопчик з котеням. Він бавиться з ним на сонечку, а я поспішаю зняти його.

За муром, з вікна другого поверху вихилився дідок. Я переводжу об'єктив на нього. Ага! Ласкаво усміхаючись, він стежить за хлопчиком і котеням.

Тим часом до «мого» будинку підійшла жінка. Вона бере з коляски дитину і кличе чоловіка. Я переводжу об'єктив і знімаю, як батько бере з її рук загорнене в ковдру немовля...

Далеко на своєму спостережному пункті стоїть прикордонник. Тиша. Спокій.

Поки триває зйомка простих і милих сцен, за муром вчиняється рух. На оглядовій вишці з'являються хлопці в червоних і сірих сорочках (згодом я зустрівся з такими в Західному Берліні) — кожному з них не більше вісімнадцяти років. У всіх на сорочках герби з орлами й безліч значків.

Це місце, видно, їм добре знайоме, і хлопці зразу ж починають вивергати лайки на адресу мешканців нашого будинку.

Тепер все у мене в одному кадрі: на вишці за муром горляють червоносорочечники, поруч — ро-

дина, тут і «там» вікна з однаковим журавцем, навпроти дідок за муром, тут хлопчина з котеням і дівчинка, яка під самим муром стрибає через скакалку.

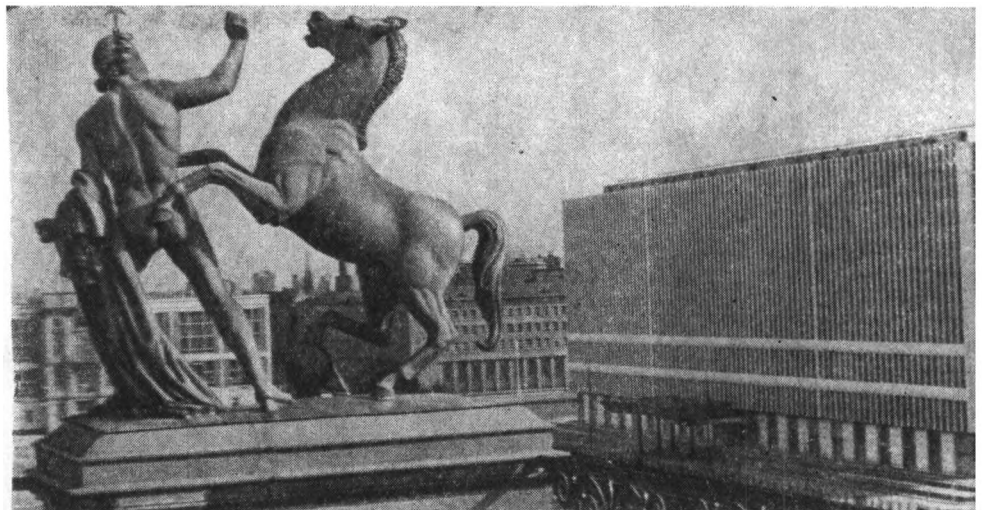
Таких епізодів можна зняти в Берліні чимало. На перший погляд вони ніби свідчать проти поняття «мур». Але це тільки на перший погляд, бо за буднями життя, знятими для кіно, стоїть щось більше, ніж побут людей біля цього видимого і грубого муру, що на двадцять кілометрів перетнув місто.

Саме над цим замислюєшся, стоячи біля скромного пам'ятника, де завжди лежать свіжі квіти. Пам'ятник стоїть під самісіньким муром, і квіти приносять прикордонники на могилу свого товариша — солдата Германа Гуна. Він ніс тут службу в той момент, коли з підземного ходу, викопаного із Західного Берліна, вийшов якийсь

Дівчина-будівельниця. Вона працює на будівництві нового центру столиці.

Будинок міністерства закордонних справ НДР.

чоловік і поволі рушив до прикордонника. Герман не встиг навіть звернутися до нього із запитанням, як той вистрелив в упор. Невідомий холодно вбив солдата, якого побачив уперше в житті. Убивця ще був під землею, а до муру квапливо під'їжджали автобуси з телекамерами, щоб момент убивства прикордонника передати по всій телевізійній мережі ФРН.

Убивця виконав обіцянку, дану теле- та кінооператорам, кореспондентам та фотографам газет Шпрінгера. Під наведеними на нього об'єктивами камер він убив прикордонника і спокійно повернувся підземним ходом, не затриманий західноберлінськими поліцейськими, які забезпечували «порядок» на цій справді кривавій зйомці.

Величезний і чітко відрегульований механізм реваншистської пропаганди невтомно сіє ворожнечу до НДР та країн соціалістичної співдружності. Один з таких центрів височить тут же, навпроти могили Гуна. Облицьований бронзовими плитами, стоїть за муром елегантний хмарочос Акселя Цезаря Шпрінгера — ідеолога буржуазних і реваншистських кіл боннської республіки.

Знімаючи в Західному Берліні, ми під'їхали до будинку концерну Шпрінгера. Все тут вражало чистотою, доведеною до стерильності. І метал вхідних дверей, і вимиті до кришталевого блиску вікна, і гранітні сходи без жодної порохинки — ніщо тепер не нагадувало тих днів, коли обурені фашистською писаниною Шпрінгера студенти перекидали грузовики з газетами, палили на вогнищах, розкладених біля під'їзду, шпрінгерівські видання.

Видатний вчений професор Макс Стайнбек на зйомках фільму «Товариш Берлін». Зліва — режисер Р. Кармен. в центрі — автор цього нариса оператор А. Кричевський.

Ернст Буш — співак, борець-антифашист.

Сьогодні тут тихо. Ми знімаємо схожий на індійський тотем невисокий стовпчик із зображенням мудрої й потворної сови, що стоїть біля входу до видавництва. З'являється добропристойний пан і просить пояснити мету зйомки. Почувши, що ми оператори з Москви, пан сам стає схожим на цей совиний стовпчик.

Солідний під'їзд, де щезає пан, тиша за вікнами, де схилюлися біля своїх телетайпів співробітники, — все це має свідчити про постійне пильнування (тому й сова біля входу) пана видавця Акселя Шпрінгера.

На жаль, з цим не можна не погодитись, коли дивишся не тільки на будинок величезного видавництва або на прилавки газетних кіосків у Західному Берліні, але й коли познайомишся з оперативною системою шпрінгерівської пропаганди — чи то газетами або журналами для дам, чи то радіорекламою або світловими табло, піднятими високо над містом. Все тут розраховано на проникнення в життя обивателя. Заклики до реваншу і навіть до вбивств знаходять в ФРН сприятливий ґрунт в умах багатьох людей різних класів. Але це вже сфера політичних досліджень, а кінокамера в наших руках дає нам змогу спостерігати інші сфери.

Спадали сутінки. За муром щось монотонно гуло. Стукотіли лінотипи, і один за одним спалахували вогні на поверхах концерну Шпрінгера. На естакаді біля видавництва скупчувалися автофургони з назвами газет «БЦ», «Вельт», «Берлінер моргенпост». На світанку вони повезуть газети не тільки в Західний Берлін, але й, всупереч законові, шляхами НДР у Бонн та інші міста Західної Німеччини.

В самому центрі Берліна, на Фрідріхштрассе, є контрольно-пропускний пункт.

День на пропускному пункті проходить нормально. Проїжджає безліч легкових авто, автобусів з туристами та вантажних машин з велетенськими причепами. До речі, шляхами НДР у Західний Берлін надходить близько трьох мільйонів тонн товарів на рік.

Все йде своїм звичаєм і, здається, на прикордонному пункті, залитому пекучим липневим сонцем, панують тиша і сонливість. На французькій «Сімці» проїжджає кучерява блондинка. За спиною в неї така сама кудлата собачка.

А в цей час з того боку пішки наближаються двоє старих — дама в кумедному капелюшку, схожому на тарілку з фруктами, і дідок під чорною парасолею. Вони переносять через кордон валізи й клунки. Зараз ці люди, які прожили багато років на Заході, їдуть на батьківщину, до Болгарії.

Прямо перед кіноапаратом, встановленим на прикордонній вишці, продовження Фрідріхштрассе в Західному Берліні: Там, за двадцять метрів од нас, флагшток з американським прапором. У вічко кінокамери я бачу солдата з оберемком гвинтівок, які він волочить з будки в машину. Трохи віддалік, до штахет підходять чоловік і жінка. Вони довго стоять тут, дивлячись на демократичний Берлін. Ми понад годину провели на вишці, а ці двоє все ще стояли. Може, вони написали своїм близьким і в домовлений день та годину прийшли сюди, щоб подивитися на них.

Не раз, знімаючи в Берліні, я бачив людей, які вдивлялися в серпанок туману. Саме такою я запам'ятав бабусю, яка дивилася здалеку, з того боку, на онучку...

Навпроти вишки, в порожній квартирі, виблискує об'єктив телевізійної камери. Він стежить за вишкою, де з'явилися ми — цивільні люди. В темному вікні горіща видно людину, точніше, видніють її руки з фотокамерою. Нас увесь час фотографують і розглядають у бінокль. Це «приємно», і ми поспішаємо не лишитися в боргу, наводячи довгофокусний об'єктив по черзі то на віконце, то на телекамеру.

Видержись на стілець під муром, я чекаю, коли по обидва його боки на трибунах, розташованих одна навпроти одної, з'являться люди. Мені здається, що цей кадр наочно продемонструє, як тут, у Берліні, сконденсовані серйозні протиріччя і як на одному й тому самому клаттику землі вони перетворюються на щоденний побут міста.

На західну трибуну виходить сиголовий чоловік у строгому темному костюмі. Поруч нього ошатна дама і кілька офіцерів. Це американці. Мабуть, приїхав черговий сенатор із США. Навпроти інша трибуна, і там гомінкі студенти-туристи з різних країн. Всі вони махають руками американцям, не дістаючи, проте, відповіді.

Та ось картина міняється. Невідомо ким сповіщені, на західній трибуні з'являються інші люди й

Ще один робочий момент зйомки фільму «Товариш Берлін». В управлінні будівництва і архітектури Берліна. За столом, у центрі — головний архітектор столиці НДР Іоахім Наттер.

одразу ж беруться до справи: вони горлають набридле вже всім «розберіть мур!» Хто вони? Перебіжчики, шпигуни чи просто люди, які заплуталися в тенетах західної пропаганди?

Ми знімаємо скульптора Фріца Кремера. Його композиція — по-статі в'язнів — стоїть біля братських могил Бухенвальду. Нині Кремер захоплено працює над створенням скульптури Галілея. Я знімаю його, замисленого біля моделі, а в кадрі, за вікном його майстерні, та сама табличка: «Кордон».

Ернст Буш погодився виконати перед кінокамерою одну із своїх революційних пісень. «Співуче серце Німеччини» — так образно назвав його в нашому фільмі Роман Кармен. Студія грампласту міститься в колишній віллі Герінга. Саме звідси підземним ходом пронесли бензин, щоб підпалити рейхстаг. Тут Герінг підписував також вироки антифашистам, серед яких був і Ернст Буш. А сьогодні Буш співав у цій самій віллі. Навпроти, з вікон рейхстагу цікаві чиновники західноберлінського сенату спостерігають за зйомкою.

І знову по той бік кордону. Штаб-квартира розвідки США — ЦРУ в Західному Берліні. Звідси тягнуться нитки шпигунства і диверсій проти Німечької Демократичної Республіки.

Фото з журналу «Нойе берлінер ілюстрірте».

Німці здавна вважають, що зустріч із сажотрусом провіщає удачу, успіх, щастя.

Туристи не уявляють собі відвідин Берліна без огляду Бранденбурзьких воріт, з висоти яких байдужа богиня Перемоги десятиріччями підносила вінок над полками, що йшли на схід і на захід. Сьогодні від цієї богині та четверика коней нічого не залишилося. Тільки спотворена осколками снаряда бронзова кінська голова лежить у якомусь кутку берлінського Меркше-музею. На Бранденбурзьких воротах красується нова квадрига здиблених над містом коней, які мчать колісницю з новою богинею.

Коли з кінокамерами ми сідаємо у вагон метро, щоб, виконавши прикордонні формальності, через три зупинки вийти в самому центрі Західного Берліна, на Ку-дамм,— ми думаємо що зазвичай, тільки не те, що перебуваємо в німецькому місті. Це скоріше американський провінційний Бродвей, аніж центр Берліна.

Біля великої крамниці взуття, оточений натовпом мовчазних глядачів, на тротуарі сидить чоловік, європеець, в одязі буддійського ченця. Двома мідними дощечками він видзвонює монотонну в своєму ритмі мелодію. Неподалеку, оточений іншою групою людей, розташувався художник із своїми малюнками. Треба було бачити очі цієї людини, аби зрозуміти, до якого відчаю довела його скрута. Торгівлю своєю творчістю просто на бруківці можна побачити в будь-якій столиці «вільного світу». Але ця людина на Курфюрстендамм усім своїм виглядом свідчила про цілковитий

відчай. А над нею, досить тільки піднятися вуличним ескалатором, перекинутим через Бундесалее, на літньому штучному катку кружляли кілька приїжджих туристів. Сюди не долинали ні дзенькіт дощечок жебрака, ні вигуки художника, ні горління молодиків у червоних сорочках, які штовхалися серед перехожих з плакатами: «НДП врятує Німеччину!», «Ми тут — НДП!».

Я спитав молоду німку про життя в Західному Берліні, і її щира відповідь розкрила мені деякі риси існування міста. Дівчина сказала: «Приїжджають політики з ФРН, створюють у нашому місті чергову кризу і йдуть геть. А ми, західноберлінці, залишаємося і потім довго ще розплутуємо наслідки напруження».

Багато промислових підприємств змушені були припинити своє існування. Чотириста підприємств, незважаючи на сприятливі податкові та фінансові квоти, взагалі покинули місто. Багато тисяч корінних мешканців Західного Берліна разом з родинами поїхали на Захід, і тепер тут дедалі частіше можна побачити іноземних робітників, безробіття жене людей із своїх країн, хоча вони й отримують за свою каторжну працю зовсім мізерну винагороду.

Першого вересня в парку Вальдбюне ми знали так званий «День німецької батьківщини» — черго-

ве реваншистське збирище, яке всупереч рішенням союзників відбувалося у Західному Берліні. Але хто про цю заборону тут пам'ятає нині, коли є змога ще раз облити брудом і звести наклеп на соціалістичні країни Європи!

Ми знімаємо в юрбі якихось пошарпаних життям літніх людей. Накрапає дощ, і люди ці йдуть під парасолями до воріт парку. Юрба рухається повз молодиків з плакатами, старими знаменами й повітряними кульками, вкритими написами з назвами Судетської області, Кенігсберга, Данціга, Бреслау. Одноманітно горляють молодики про велич Німеччини від Мемеля й до Рейна, про те, що НДП врятує весь німецький райх...

Цих молодиків, мабуть, найнято за гроші.

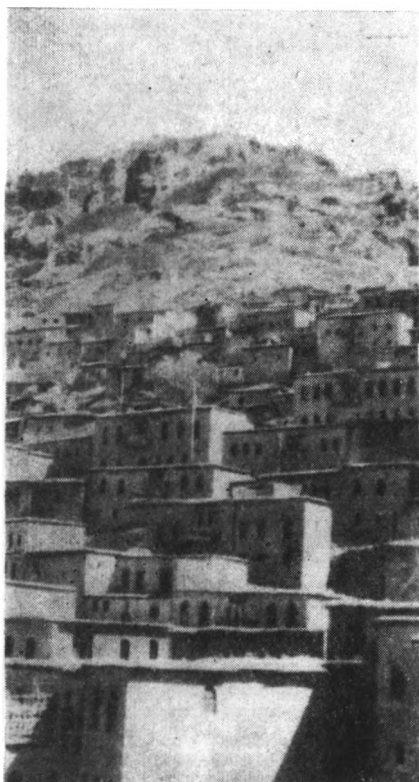
Незважаючи на дощ, на сцені зеленого театру вже вишикувалися прапороносці. Скрізь орли. На знаменах і на плакатах, на гербах і сорочках. Оркестри виконують старі марші. На лавах люди у такт музиці розгойдують плакати й таблички з назвами «земляцтв».

Горезвісний фон Хассель — один з лідерів християнсько-демократичної партії, який прилетів сюди з Бонна, виголошує промову. Рука молодика, що тримає над ним парасолу, стомилася. Парасоля похитується, і час від часу на голову Хасселя ллються струмені води. Хтось шепоче поряд, що мене тут знають — бачили по телебаченню НДР під час зйомок на вулицях демократичного Берліна. Оратор не заспокоюється і кричить докוליшнім, щоб вони не дозволяли знімати себе радянському кінооператорові. На верхніх лавах зеленого амфітеатру маленька група так званої «парламентської опозиції». В основному молодь — студенти. Вони ущиплюють і досить голосно глузують з промови Хасселя. Журналісти та фотографи, які краще за мене знають, чим усе це може скінчитися, підходять ближче. За командою «фюрера» у шкірянці з перших лав схоплюються молодички НДП. Серед них я впізнаю тих самих, кого днями ми знімали з плакатами на Ку-дамм.

Вони видираються нагору швидше за поліцейських. Зчиняється бійка. Студенти дають відсіч, я знімаю, але хтось штовхає і мене. Нарешті поліцейські наздогнали їх і щільним кільцем блокували молодих опозиціонерів. Тепер уже зовсім незрозуміло, кого від кого захищають.

А дощ тим часом дужчає, і ми залишаємо реваншистське збіговисько.

Перетинаючи кордон, вмикаємо в машині приймач і до нас знову доносяться вигуки Хасселя та шум натовпу на лавах Вальдбюне.

Курдське місто Акра, поблизу Мосула.

ВЕСНА КУРДИСТАНУ

У важких боях курди завоювали свої права.

Орлиними гніздами ліпляться курдські аули на схилах могутніх гірських кряжів, що велетенською дугою простяглися від північно-східного кута Середземного моря до Персидської затоки. Етнографи одностайно називають курдів народом-воїном і відзначають такі його характерні риси, як мужність і стійкість, неугасима волелюбність, безмежна відданість рідним горам. Характерною рисою для курдів є також порівняна рівноправність жінок, відсутність сімейного рабства. Курдянки не носять чадру, як жінки інших мусульманських народів, вони борються за волю зі зброєю в руках разом із чоловіками та братами. В останні роки всенародну славу здобула молока курдянка Маргерита Джорджеа, яка билася в лавах «пеш-мерга» — так називають курдських партизанів.

Курди мають свій суворий епос, про військові доблесті цього народу писали ще Геродот і Ксенофонт, протягом останніх сторіч

курди зробили значний внесок у військову історію Туреччини, курдом був турецький султан Сулейман. Та, незважаючи на розвинену національну свідомість, на всі передумови національної єдності, курдському народові, тіло якого було розсічене траншеями й мурами кордонів кількох країн, не пощастило створити не тільки свою державність, а хоча б який-небудь загальнонаціональний культурний та політичний центр. Усі чужоземні володарі Курдистану та його відгалужень вважали ці землі заколотницькими й винищували корінне населення вогнем і мечем, нацьковували на курдів сусідні народи, розпалювали ворожнечу та ненависть. У султанській Туреччині навіть саме слово «курд» перебувало під забороною: замість нього вживали термін «турецький горець». У країні не було жодної курдської школи, мову було оголошено поза законом.

Але навіть довгі сторіччя безправ'я та кривавих розправ не вбили національної свідомості курдів, їхньої волеюлюбності та прагнення до рівноправ'я й розвитку національної культури. У нинішньому сторіччі при кожному повороті історії на Близькому Сході це питання знову і знову спалахувало, наче полум'я з-під попелу.

Севрський договір, продиктований імперіалістами після першої світової війни і спрямований на роздроблення Туреччини, передбачав навіть можливість утворення окремої держави курдів. Глава турецької делегації в Севрі Ісмет Іненю назвав Туреччину державою турків і курдів. Та незабаром Севрський договір було анульовано, і турецькі курди знову стали «турецькими горами»...

Після першої світової війни Англія викроїла собі «підмандатний» Ірак й помазала шейха Фейсала в іракські королі, а в 1925 році домоглася включення до складу Іраку нафтоносного Мосулу, населеного курдами. Ліга Націй благословила лондонських «кравців», вказавши при цьому з благочестивим лицемірством на потребу зважати на етнічні особливості народу. Та демократичний, антиімперіалістичний рух серед курдів уже тоді набув такої сили, що ніякі пустопорожні обіцянки й принади не могли його приборкати. Інсценованому Англією для «помазання» Фейсала «референдуму» було оголошено бойкот. У 1930 році спалахнуло небачене за своїми масштабами повстання курдів. І хоча воно було незабаром потоплене у крові, полум'я боротьби за рівноправ'я, за розвиток національної культури, за демократичні права вже ніколи не вщухало. Близько сорока років

У курдському аулі.

очолює цю боротьбу найпопулярніша серед курдів людина, засновник і керівник Демократичної партії Курдистану Мустафа Барзані.

Ця сорокарічна епопея знала і блискучі перемоги, і тяжкі поразки. У 1946 році Барзані проголосив створення Махабадської республіки, яку знищили англійські авіабомби та багнети іракської реакції. Після цієї поразки настали довгі роки еміграції для одних керівників Демократичної партії Курдистану і важкої підпільної боротьби для інших. Коли у липні 1958 року революційний вибух знищив хашимітський трон,

Багдад зустрів Мустафу Барзані як триумфатора. Новий уряд проголосив курдів складовою частиною іракської нації, надав їм право працювати в державному апараті й в армії, організував кафедру курдської мови й історії при Багдадському університеті. На іракському прапорі з'явилася курдська емблема — золотий диск Сулеймана, з'явилося також схрещення курдського кинджала і арабського меча, як символ єдності обох народів.

Та недовгою була ця світла сторінка в історії арабсько-курдських відносин. Імперіалісти й темні сили внутрішньої реакції

Курдська школа ліквідації неписьменості для до-
рослих.

знову спровокували братовбивчу війну. У 1961 році поновилися військові походи проти курдів, Демократичну партію Курдистану було знову заборонено. І знову посипалися авіабомби на курдські села, і зазвучали журливі пісні «пеш-мерга» («ті, що не бояться дивитися смерті в обличчя»), і оперезалися курдянки кулеметними стрічками. На радість імперіалістам, це питання знову стало гальмом у демократичному розвитку Іраку, у визвольній боротьбі арабського світу.

Ще більш ефемерним і примарним виявився і той «новий курс», про який заявив іракський уряд у 1966 році. І цього разу обіцянки примирення і рівноправ'я були облудою, воєнні дії проти курдів не тільки не припинилися, а ще більше посилилися.

Тільки після приходу до влади нинішнього уряду партії Баас намітилися шляхи до справжнього і

справедливого розв'язання курдської проблеми. Навесні цього року після недовгих переговорів між урядом і керівництвом Демократичної партії було досягнуто угоду, яка не тільки кладе край братовбивчій війні, а й знаменує історичний поворот у всьому процесі арабсько-курдських взаємин. За цією угодою, нова конституція проголосить Ірак арабсько-курдською республікою, один з віце-президентів республіки буде курдом, курди братимуть участь у законодавчих і виконавчих органах, у центральних і місцевих органах влади, буде створено окрему курдську провінцію. Вільно зазвучить розкута курдська мова. Загони «пеш-мерга» залишаться як курдська національна гвардія.

Розвиваючи цю справді історичну угоду, обидві сторони висловилися за проведення корінних соціально-економічних перетворень, які забезпечать піднесення

матеріального і культурного рівня трудящих і завдадуть удару по силах внутрішньої реакції.

Кінець братовбивчої усьобиці є великою перемогою іракських прогресивних кіл, і в першу чергу мужньої Компартії Іраку. Ця подія є одночасно перемогою всього світового антиімперіалістичного руху. Вона дасть можливість Іракові значно збільшити свій внесок у боротьбу арабських народів проти імперіалізму, за ліквідацію наслідків ізраїльської агресії. Вона ще міцніше згуртує прогресивні арабські країни.

Справжня довгождана весна прийшла в курдські аули.

«Нема нічого кращого, ніж вмерти заради тебе, Курдистане!» — співали «пеш-мерга». Тепер вони можуть співати про виборене і вистраждане щастя будувати нове життя в своєму рідному краї.

Б. КАРСЬКИЙ

Загін «пеш-мерга» — курдська національна гвардія.

Крадені гасла

«Останнє пристановище негідників»

«Світ став величезним полем битви, на якому точаться запеклі бої за уми людей, і в цій війні пропаганда потужніша за бомби, — пишуть американські соціологи Л. Хартер та Д. Салліван. — Нескінченна боротьба між ворогуючими системами мислення є відчайдушною. Вона несе більше ускладнень, ніж старомодні рукопашні сутички. Вона є останнім словом у вдосконаленні найстарішого мистецтва ведення війни, під час якої замість гармат і багнетів користуються психологічною технікою і засобами зв'язку».

Отже, війна ідей, «психологічна війна», як її називають на Заході. Війна без пострілів, але війна глобальна, запекла і відчайдушна.

«Психологічна війна» вторглася в усі галузі зовнішньої політики і дипломатії, економічних відносин, офіційних і громадських контактів тощо. І головним змістом цієї «психологічної війни» Заходу, змістом ідеології сучасної буржуазії став воєнний антикомунізм, зведений на рівень державної політики. Антикомунізм — найреакційніша ідеяна зброя імперіалізму в боротьбі проти соціально-економічного, політичного, наукового та культурного прогресу народів. Він спрямований насамперед проти комуністичного фронту, на підрив єдності всіх прогресивних сил сучасності. В основі стратегії антикомунізму — ставка на розкол комуністичного і всього революційного руху зсередини. У своїй доповіді, присвяченій 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, тов.

Л. І. Брежнєв відзначав: «Ідеологи і політики імперіалізму розгорнули проти комуністів інтенсивну підривну роботу. Вони використовують усі прийоми й методи, щоб ослабити єдність комуністичного фронту, забити клини туди, де намічаються найменші тріщини».

Для здійснення цієї стратегії імперіалізм мобілізував своїх дипломатів і розвідників, духовенство і державних чиновників, військові відомства і регіональні організації Західного світу, цілу армію вченої челяді, так званих «советологів» і «кремленологів» і просто зграї недипломованих пройдисвітів і негідників.

Колишній керівник Інформаційного агентства США Мерроу визнав, що до хрестового антикомуністичного походу в США залучено набагато більше людей, ніж їх тут налічується у збройних силах. І вся ця гігантська армія, за висловом журналу «Форчун», займається, «поки мовчать гармати, бомбардуванням людських мозків».

Антикомунізм набув такого потворного, такого людиноненавистницького характеру, що відомий американський буржуазний оглядач Джон Кросбі охрестив його «останнім пристановищем негідників». Він пише, що «антикомунізм зібрав під свої прапори колекцію злодюг, зломщиків, наклепників, донощиків, людиноненавистників, ідіотів. І що активніший, що уїдливіший перед вами антикомуніст, тим пильніше повинні ви стерегти свого гаманця...»

Кросбі згадує гаманець не лише заради красивого слівця. Він добре знає, скільки мільярдів доларів витрусили вже «стратеги» психологічної війни з кишені платників податків у США та в інших буржуазних країнах.

Сіють зуби дракона, а народжуються блоти...

Мета антикомуністичної війни одна: зупинити поступ нового світу, що почався 52 роки тому. Та про ці спроби антикомуністів можна сказати словами Гете: «Він сіяв зуби дракона, а народжувалися блоти...»

На першому ж засіданні сформованого ним нового уряду США Джон Кеннеді в 1964 році заявив: «Нині Сполученим Штатам значно потрібніші могутні захоплюючі ідеї, ніж атомна, повітряна, фінансова та промислова могутність». Через два роки Уолт Ростоу, котрий був тоді одним з найвпливовіших помічників президента США, застерігав, що коли основні зусилля не будуть зосереджені на ідеологічній боротьбі, то «ми (тобто США) програємо і загинемо».

Політичні діячі, журналісти й соціологи США дійшли висновку, що ідеологічну боротьбу з комунізмом можна вести лише маючи власну ідеологію, здатну протистояти комунізму.

Ідеологи імперіалізму «відкрили» далі, що примітивні методи антикомуністичної пропаганди, які спираються на незграбно склеєні дурниці й наклепи, втрачають вплив на людей. Так, наприклад, на думку колишнього співробітника бюро військової інформації США Мюррея Дайєра, висловлену ним у книзі «Зброя на стіні (Перегляд психологічної війни)», нинішній стан американської пропаганди не відповідає цілям зовнішньої

політики США. Ця пропаганда не обміркована, погано організована, не має вагомих гасел. Автор книги закликає уряд США мобілізувати всі ресурси й можливості для посилення зовнішньополітичної агітації. «Зброя висить на стіні, — пише він, — її слід взяти до рук».

Ідеологи буржуазного світу вже не здатні висувати позитивні ідеї. Л. І. Брежнєв у своїй доповіді 21 квітня ц. р. підкреслив, що «Сучасний капіталізм — це суспільство без ідеалів, суспільство без майбутнього. А звідси — моральний розпад, духовна спустошеність, отупляюче міщанство, захоплене спеціально для цієї мети створеною міщанською псевдокультурою».

Зазнавши краху в пошуках «нових» ідей, антикомуністи ступили на шлях безсоромної експлуатації прогресивних ідей та гасел, намагаються використати їх у своїх корисливих класових інтересах.

Але за цією тактикою «крадених гасел» криється ідеологічна поразка імперіалізму. Він уже не наважується вести суперечку про ідеали та цінності. Ідеали миру, справедливого суспільного устрою, свободи й демократії, революційних змін, за які бореться соціалізм, все більше завойовують уми людей, і імперіалізм не здатний їм нічого протиставити.

В чому ж полягає ця тактика «крадених гасел»?

Фінал «великого суспільства»

Філософські шулери, що перебувають на службі в імперіалістів, твердять, нібито сучасне буржуазне суспільство позбулося тих вад, які були притаманні капіталізму на ранніх стадіях розвитку, що сучасний капіталізм — цілком «нове суспільство» і боротися проти нього трудящим просто грішно. Центральну ідею цих теоретико-пропагандистських маніпуляцій висловили американські філософи Хілл і Стюрменн у книзі «Філософія і американська спадщина», заявивши, що «більшість принципів «Комуністичного Маніфесту» уже здійснено в Америці» (!)

Така версія, зрозуміло, викликає лише сміх. І буржуазія має в запасі інший варіант, коли ті або інші ідеали, висунуті комунізмом, вона приписує майбутньому капіталістичного суспільства, оголошує його метою. Характерний приклад — оце «велике суспільство», заман-

ливі плани побудови якого широко пропагуються в США. «Ми будемо намагатися побудувати велике суспільство, яким пишатимуться наші діти й онуки і навіть люди третього та четвертого покоління після нас», — говорив автор цього «плану» Ліндон Джонсон. Він «гордо мріяв, що історики відведуть йому місце серед великих президентів усіх часів». Але він явно переоцінив свої можливості.

Що ж до самого плану «великого суспільства», то тут є такі гасла, як достаток матеріальних і духовних благ, загальна творча праця, розквіт особистості, спрямування всієї енергії людства на боротьбу з силами природи тощо.

Самий добір цих гасел, зроблений з метою соціальної демагогії, вельми показовий. Він ще раз свідчить про спроби буржуазії, як то кажуть, перетворити порося на карася. Ідеологи антикомунізму навіть уникають самого слова капіталізм, а якщо й згадують його, то лише як «народний», «гуманний», «демократичний», «регульований» тощо.

Досить часто буржуазна пропаганда твердить тепер про так звану «державу загального добробуту». Підсумовуючи висловлювання американських політичних діячів та буржуазних учених з приводу того, як вони уявляють собі цю «державу загального доб-

Довгі черги безробітних перед віконцем, де виплачують допомогу. — таке воно американське «велике суспільство».

Трущоби Гарлему в Нью-Йорку, очевидно також відповідають планам «великого суспільства»...

робу» нью-йоркський журналіст Д. Хекер писав: «Держава загального добробуту — це держава, що гарантує широку систему економічного захисту і допомоги, на які може претендувати будь-який громадянин, коли він уже не здатний сам себе забезпечувати...» Отже, виходить, нібито така держава не знає інших турбот, окрім як дбати про інтереси трудящих, вона нібито є «регулятором» виробництва в інтересах трудящих, а її заходи спрямовані на піднесення життєвого рівня народу...

Однак послухаємо, що каже з цього приводу відомий західнонімецький публіцист Б. Енгельман у книзі «Мої друзі — мільйонери. Соціологічне дослідження суспільства добробуту, складене на основі власних спостережень». «Це суспільство, — пише він, — не в змозі покінчити навіть із своїм минулим, не кажучи вже про те, щоб впоратися із сучасністю або тим більше — майбутнім; суспільство, яке своє національне багатство частково розбазарює, част-

ково витрачає на різні дорогі військові споруди, які врешті-решт перетворюються на металобрухт; суспільство, яке плутає якість з високою ціною і ситу байдужість з толерантністю; суспільство, яке намагається покінчити із смертністю дітей за допомогою рекламування дитячих домовин з тесового дерева».

Навіть з цього визнання публіциста, що вельми далекий від марксизму-ленінізму, видно, як неминучий процес розкладу тягнє над капіталізмом.

Втім, нехай про «державу загального добробуту» розкажуть ще й цифри. У 30-і роки, коли президент США Ф. Д. Рузвельт проголошував «новий курс», який передбачав боротьбу із злиднями, — кількість бідарів у США визначалося цифрою 10—15 мільйонів чоловік. На початку 60-х років президент Д. Кеннеді офіційно заявив, що 30 мільйонів американців лягають спати голодними. Нині ця цифра становить 45—50 мільйонів.

«Війна з бідністю», яку в 1964

році під звуки фанфар проголосило «велике суспільство», закінчилося, так і не почавшись, — зробив висновок професор Массачусетського університету Бен Селінгмен у своїй книзі «Перманентна бідність». Автор зазначає, що «вирішення проблеми бідності вимагає такої політики, яка просто не існує в сьогоднішній Америці, і тому злидні залишаються невикоріненим продуктом «суспільства достатку».

1918 року В. І. Ленін у своєму «Листі до американських робітників» підкреслював, що «Америка стала... однією з перших країн щодо глибини прірви між жменькою знахабнелих мільярдерів, які захищаються в бруді і в розкоші, з одного боку, і мільйонами трудящих, які вічно живуть на грані злиднів, з другого».

Відтоді ця безодня стала ще глибшою. У 40-х роках нинішнього століття одному процентові населення США належало 20,8 процента національного багатства, а в 60-х роках — уже близько 60 процентів! В Англії у розпорядженні одного процента населення підприємців — 35 процентів національного багатства. У Західній Німеччині 0,3 процента населення — сім'ї великих банкірів і промисловців — володіють більшим багатством, ніж решта 99,7 процента населення. Або згадаємо, наприклад, Швецію, яку буржуазна пропаганда рекламує як зразок «держави загального добробуту». І тут купка капіталістів володіє більшими капіталами, ніж все інше населення країни.

Життя спростовує брехню

Навіть такий специфічний для комунізму ідеал, як побудова безкласового суспільства, апологети імперіалізму нині також намагаються взяти на своє озброєння. Саме-цю мету переслідують концепції «депролетаризації», обумовленої, мовляв, зростанням «середнього класу», а також хитромудрі схеми «соціальної стратифікації», згідно з якими класи зникають, а залишаються тільки суто професіональні, або «функціональні» відмінності.

Класовий бар'єр між експлуаторами й експлуатованими ідеологи імперіалізму намагаються замаскувати твердженнями про «розсіювання» власності й «демократизацію» капіталу, який нібито розподіляється серед усіх членів суспільства шляхом випуску великої кількості акцій. Буржуазна про-

паганда твердить, нібито кожен робітник, купуючи акцію тієї чи іншої компанії, сам стає підприємцем. У зв'язку з цим висувається ідея про «спільність інтересів» всіх акціонерів, про їхню «рівність». Але яка може бути рівність, приміром, між американським робітником і мільярдером Дюпоном, що має в 10 разів більше акцій, ніж усі робітники США; монополія «Дженерал моторс» багатша за деякі країни світу, компанія «Форд» багатша за Південно-Африканську Республіку. Робітникам у цих корпораціях належать тільки десяти частини процента всіх акцій. Отже, все вищеперелічене свідчить про те, що товстосуми не можуть ділити прибуток інакше, як пропорційно капіталові, силі.

Якими б новими епітетами не іменували імперіалізм, він так само означає на ділі жорстоку експлуатацію трудящих, передбачає безперервну класову боротьбу у суспільстві. Ніколи раніше не було такого високого напруження класових битв у країнах капіталу, як нині.

Л. І. Брежнев у своїй доповіді 21 квітня 1970 року зазначав:

«Боротьба трудящих мас у країнах капіталу набрала за останні роки такого розмаху, такої інтенсивності, що можна з цілковитою підставою сказати: там складається нова політична обстановка. Могутня хвиля страйків і політичних боїв мільйонів трудящих у Франції влітку 1968 року; безприкладний загальний страйк двадцяти мільйонів робітників Італії в листопаді минулого року, щорічні бойові походи мільйонів японських робітни-

Одна з ознак західної «демократії» — жорстокі розправи з тими, хто виступає проти війни.

ків — ось вони, яскраві показники соціальної бурі, що насунулась на світ імперіалізму.

Та хіба тільки це? Іспанія і Аргентина, Чілі і Уругвай, США, Західна Німеччина, Швеція — скрізь буржуазія відчуває на собі наростаючі удари робітничого руху».

З 1960 по 1968 рік страйкова боротьба в розвинених капіталістичних країнах охопила близько 300 мільйонів чоловік. Це вдвічі більше, ніж за попередні 14 років.

Особливо помітно зростає питома вага політичних страйків. 1958 року в них брало участь 46 процентів усіх страйкарів, а в 1960—1966 роках — понад 72 проценти.

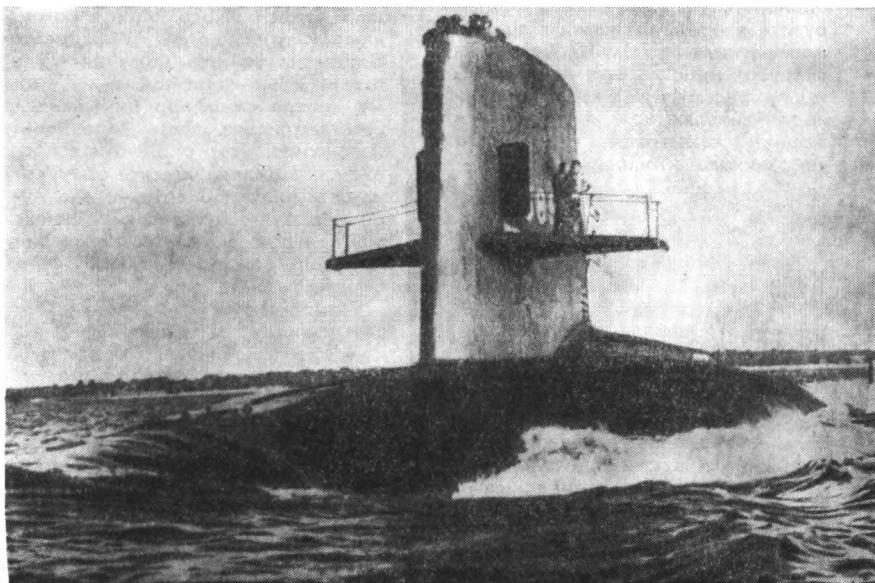
Ці бойові виступи десятків мільйонів трудящих — краща відповідь на брехливі вигадки антикомуністів про «депролетаризацію», про спад революційної активності.

«Модний капелюх»

Найпідступнішою в сучасній буржуазній пропаганді є так звана теорія «конвергенції». Вона покликана ідейно і організаційно роззброїти трудящих, позбавити їх перспективи у боротьбі. Ця теорія твердить, що нібито розвиток капіталізму і комунізму відбувається шляхами, які сходяться до «єдиного світу», висуває перспективу зростаючої подібності соціалізму з капіталізмом. Саме слово «конвергенція» взятє з біології і буквально означає зростаючу подібність внаслідок схожих умов розвитку.

У цій теорії немає старого, примітивного, лобового антикомунізму. Років 20—30 тому будь-який проповідник «конвергенції» у капіталістичному світі був би відданий до суду. Нині ж не рахуватися з великими досягненнями Радянського Союзу, інших соціалістичних країн уже не можна. І тому ідеологи імперіалізму всіляко намагаються пристосуватися до

45—50 мільйонів людей у Сполучених Штатах живуть у злиднях, а в той же час тут витрачають величезні кошти на воєнні готування, на атомні підводні човни та інше зброяння війни.

успіхів соціалізму і комунізму. У цьому — знамення нашої епохи, коли комунізм стає вирішальною силою світового розвитку. Однак визнати ці успіхи буржуазним ідеологам не під силу. Лишається один вихід — приписати їх зростаючій «схожості» з капіталізмом, відділити успіхи від їхньої основи — від соціалізму, який зміцнюється і розвивається. Теорія конвергенції своїм вістрям саме й спрямована проти зростаючих й все більш очевидних переваг соціалізму над капіталізмом.

Ілюзія «схожості» заводить в оману не лише обивателів, а іноді й деяких чесних учених за рубежом. Тим часом сучасне «індустріальне суспільство», яке так вихваляють ідеологи «конвергенції», насправді виявляється тим самим капіталістичним суспільством з усіма притаманними йому рисами — пануванням приватної власності, експлуатацією людини людиною, боротьбою антагоністичних класів тощо.

Теорія «конвергенції» служить певною наукоподібною основою для тактики загравання імперіалізму з окремими соціалістичними країнами, для «наведення мостів» і «закопування ярів», щоб за допомогою «тихої контрреволюції»

Народи світу добре знають справжню ціну «миролюбним» заявам буржуазних державних діячів. Мільйони людей виступають проти війни у В'єтнамі, засуджують агресивні дії імперіалістів.

вирвати ту або іншу країну із соціалістичної співдружності, реставрувати в ній капіталізм і підірвати могутність соціалізму. Отже, теорія «конвергенції» та інші подібні вигадки ідеологів буржуазії в дійсності виявляються лише новим модним капелюхом того самого войовничого антикомунізму.

Курс на скелі

В одному з документальних фільмів про Білий дім якось промайнула кімната, в якій було видно мармуровий камінь, над ним — портрет Джорджа Вашингтона і дошку біля одної з стін. Офіцер прикріплював на дошці величезну карту В'єтнаму.

...Тут, у цій кімнаті, президент США радиться зі своїми найближчими військовими помічниками, фахівцями з різних військових проблем. Президент буває тут щодня. Щодня можуть змінюватися карти, можуть змінюватися доповідачі, проте незмінною залишається політика США, політика війни й агресії. Якось один з помічників тодішнього президента Джонсона зачитав йому витяг з газети «Нью-Йорк таймс», у якому йшлося саме про цю кімнату. Газета писала, що президент Джонсон та його радники відгородилися від зовнішнього світу стінами кімнати з картами, «не чувають лютих і бунтарських зойків під палубою і ведуть державний корабель не до нових надійніших берегів, а на скелі».

Розповідають, ніби Джонсон, вислухавши це, вигукнув:

— Невже вони не розуміють, що ми тільки піклуємося про мир?

Не тільки верховоди США, а й керівники інших капіталістичних держав так само безсоромно вдаються до спроби експлуатувати в своїх цілях гасла миру. Звичайно, і раніше буржуазія не наважувалася говорити масам правду про війну, щоразу обгрунтовуючи її необхідністю захищати «національні»

інтереси, «свободу» тощо. Але раніше, жонглюючи такими гаслами, буржуазії порівняно легко вдавалося примусити маси прийняти війну, вдавалося розпалювати шовіністичні настрої. Нині ж, навіть за визнанням Джона Фостера Даллеса, зробленим незадовго до смерті, «моральне засудження війни стало майже повсюдним і таким могутнім, що з ним треба рахуватися як ніколи раніше». Звичайно, і сьогодні можуть знайтися і знаходяться запеклі мілітаристи, що прославляють війну. Але характерно, що в жодній імперіалістичній країні така ідеологічна «платформа» не змогла стати офіційною, відкритою, не замаскованою. Скрізь навіть найагресивніші правлячі групи змушені твердити про свою миролюбність.

Але хіба приховаєш, що все зловіснішу роль у житті капіталістичних країн відіграють нині військово-промислові комплекси, що за перші двадцять років існування імперіалістичного блоку НАТО його учасники витратили на підготовку війни астрономічну цифру — один трильйон триста мільярдів доларів.

Прикриваючись гучною кампанією «підкування про мир», імперіалістичні держави нараховують звичайну і стратегічну зброю, намагаються зберегти довкола Радянського Союзу та інших соціалістичних країн свої військові бази, розробляють і здійснюють доктрину «ескалації» тощо.

* * *

Банкротство тактики «крадених гасел» є цілком очевидним. Але

боротьба з антикомунізмом для марксистів-ленінців є справою не оборонною, а наступальною. Сьогодні особливо актуально звучать слова В. І. Леніна про необхідність активної боротьби проти всякої буржуазної ідеології, в яке б нове вбрання вона не вдягалася.

У битві ідей, якою тепер охоплений світ, вирішується питання про свідомий і остаточний вибір людством соціалістичного шляху розвитку. Як би не старалися ідеологи капіталу, їм не приховати того факту, що імперіалізм відмер історично, що він уже безсилий повернути собі втрачену ним ініціативу. Його вже не врятують ніякі ідеологічні хитрощі, в тому числі й спроби скористатися краденими гаслами.

С. ЯКОВЛЄВ

КРАДІЇ ДЕШЕВШІ. Протягом 1969 року в італійських великих магазинах було вкрадено товарів на 10 мільярдів лір. Це становить 2 проценти від річного обороту торговельних підприємств. Серед украдених речей переважають одяг та продовольчі товари. Власники й директори магазинів не мають, однак, наміру збільшувати охорону. Адже утримання її коштувало б значно більше ніж 10 мільярдів лір.

НАЙКОРОТША П'ЄСА.

Коли завісу підняли, глядачі побачили на сцені оксфордського театру «Плейхаус» величезну купу сміття. Потім почувся голосний плач дитини. Через деякий час до глядачів долинуло чоловіче зітхання, згодом ще одне зітхання, а за ним плач дитини. Завіса впала. Вистава тривала рівно 30 секунд. Поставлена вона була за останньою п'єсою лауреата Нобелівської премії Самюеля Беккета «Дихання».

Постановник спектаклю оксфордський доцент Френсіс Вернер, котрий виконував також головну роль (два зітхання), особисто їздив до Парижа, аби отримати «рукопис» від автора.

Англійська преса ущипливо запитує: «Хіба телеграма-блискавка не владнала б справу швидше і дешевше?»

ХТО БОЖЕВІЛЬНИЙ?

Під звуки 9-ої симфонії Бетховена на екранах французьких телевізорів з'являється відомий своїми ексцентричними вихватками художник Сальвадор Далі. В одній руці він тримає визолочену палицю, в другій — плитку шоколаду. Звертаючись до глядачів, він каже: «Я божевільний, я цілковито втратив розум од шоколаду «Ланвен».

За рекламу виробів фірми «Ланвен» Далі отримав 45 тисяч франків (близько 10 тисяч доларів).

МІНІ Й МАКСІ. В Японії збудовано міні-телевізор завбільшки з чоловічий перстень. Важить він 25 грамів, а на його конструювання витрачено стільки грошей, скільки потрібно для створення десяти великих телевізорів.

СІОНІЗМ ПЕРЕД СУДОМ НАРОДІВ

ВЛАДИМИР СВИНТИЛА,
болгарський публіцист.

ІЗРАЇЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ МІЖ РЕАКЦІЄЮ І ПРОГРЕСОМ

Що сталося в Ізраїлі? Як дійшло до того, що люди, які самі були об'єктом жорстоких переслідувань, перетворилися в жорстоких переслідувачів? Як із страждальників народилися брутальні збивці? Що сталося, що відбувається в Ізраїлі?

Ізраїль — скажемо про це відразу — є дрібним епігоном буржуазно-націоналістичних рухів довоєнної Європи, рухів, які перейняли ідеологією фашизму. Ізраїль наслідує політику Пілсудського, румунської Залізної гвардії, угорського хортізму, словацького, хорватського, болгарського шовінізму. Багато теоретиків насильства, багато апологетів насильства, багато надій, що покладаються на насильство, і грошей, що на нього витрачаються!

Ми здивовані, що ізраїльська інтелігенція, яка вже бачила фінал великонімецької, великопольської, великосербської, великорумунської та іншої подібної політики, чекає чогось доброго від політики великоізраїльської. Ні, таке засліплення воістину незрозуміле!

Що робить переважна частина ізраїльської інтелігенції? Коротко кажучи, поки що дурниці. Вона збирається писати помпезні мемуари про Моше Даяна. Вона «зміцнює» віру в перемогу, як «зміцнювали» її колись болгарська покійна дирекція національної пропаганди, покійне міністерство покійного Геббельса. Вона прагне засобами колективних психічних захворювань, відповідним чином прищеплених, змінити рух колеса історії.

Власне, чого хочуть і на що сподіваються войовничі ізраїльські інтелігенти? Того, чого хоче і на що сподівається ізраїльський міщанин. За всю історію людства, мабуть, тільки в гітлерівській Німеччині інтелігенція в таких масштабах сліпо віддавала себе до послуг правлячої буржуазної меншості. Простий перегляд нечисленних ізраїльських газет і журналів, які поряд з політикою займаються і культурою, примушує людину здригнутися. Теми про «історичні права» і «націо-

нальну помсту» займають перше місце. Друге місце надано прославлянню представників ізраїльської державної адміністрації. І все це присмачене просторіканнями про «національний геній», «національний дух».

Ізраїльська інтелігенція — та, про яку йдеться, — є служницею війни, служницею насильства. І це дуже дивно, бо вся єврейська література, яка почала створюватись сторіччя тому мовами ідиш та іврит, була літературою страждання, літературою зневажених і скривджених. В кого ж сучасний ізраїльський інтелектуал запозичив свій некритичний, агресивний, великодержавний погляд?

Ми вважаємо, що ізраїльські інтелектуали — любителі воєнних авантур — виявляють тепер величезне політичне невігластво. Ізраїльська інтелігенція потрапила в смішне становище. Вона, носій моральних і духовних цінностей свого народу, схилила голову перед міщанами, перед військовими, перед теоретиками «бліц-крігу». Вона щоранку, перед тим як піти на роботу, заходить до храму глупоти, щоб запалити свічку ідіотській покірливості. І виходить з виразом блаженства на обличчі, з почуттям виконаного обов'язку. Хоч саме вона мусила б бити на сполох на всіх шляхах і перехрестях. Бо справи йдуть зовсім не так гладко, хоч як би їх не підмащували доларами сіоністські фонди. Бо арабська нація зовсім не «дегенерована» (ось вираз із геббельсівського лексикону!), зовсім не «інертна», не «біологічно неповноцінна». Глибоко миролюбні по своїй суті народи стали жертвою агресії, масштабів якої вони не могли осягти чи передбачити (хоча б тому, що вважали, ніби епоха великих політичних авантур минула). Але в ході воєнних дій араби організовуються. Вони беруться до зброї, починають мислити воєнними категоріями, і їхні долоні набувають потрібної твердості. Дії палестинських партизанів — це зоря. Ранок скоро займеться над Близьким Сходом, і тоді ізраїльська інтелігенція побачить, що вона

помилилась. І тоді зчинить запізnilий лемент, що її обдурили. Хоч в ім'я власної гідності повинна була б перестати займатися самообманом уже тепер. Вона вже тепер мусила б зрозуміти, що підлі сіоністські акції в США зовсім не є виявом громадської думки...

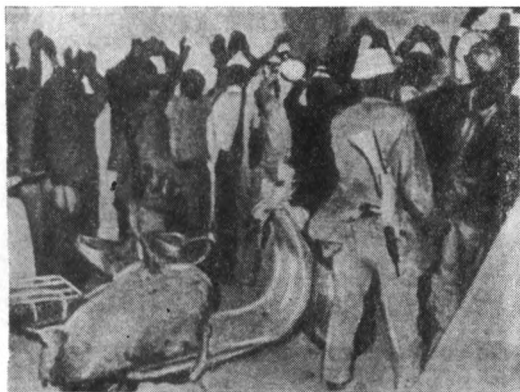
Доки ж люди з дипломами європейських університетів, котрі в 1945 вже бачили, чим закінчується агресія, котрі знають, який буде фінал і цієї розпаленої сіоністами несправедливої війни, — доки ці люди мовчатимуть і своїм мовчанням потуратимуть дурості, обмеженості, злочинам?

Ізраїльські інтелігенти, які на відміну від банкірів і генералів знають історію, намагаються заглушити свій внутрішній страх, заспокоїти себе видимістю перших воєнних успіхів. Вони розчулено вигукують: «наші сміливі хлопці», «наші дорогі герої». Як добре ми знаємо, як добре пам'ятаємо ура-патріотичну сентиментальність підлих або одурілих людей, колективний шал, що так дорого коштував народам, що так дорого коштуватиме Ізраїлю! Чи, може, ізраїльський інтелігент чекає, щоб розхвалений сьогодні «герой» (наслідувач гітлерівських асів — руйнівників Герніки) сам прозрів, зрозумів, що він тільки знаряддя в руках темних сил? Може, інтелігент чекає, щоб ізраїльський солдат усвідомив раніше за нього, що слово «батьківщина», котре друкується великими літерами в ізраїльській пресі, означає, як завжди для буржуазії, тільки приватний інтерес?

Ізраїльська інтелігенція в своїй більшості спить і піддається самообману. «Може, все це буде не так погано!», «Може, військові мають рацію!» Взагалі, як побачити цю важко помітну серед ночі брехні річ — сяючу істину?!

Ми не сперечалися б з ізраїльською інтелігенцією, якби вважали її реакційною в своїй масі. Ми не можемо повірити у неминущість буржуазних державних інститутів, ми не припускаємо, що вся вона повірила в міф непереможності генералів. Ми знаємо, що частина її добре усвідомлює й бачить — не може не бачити —

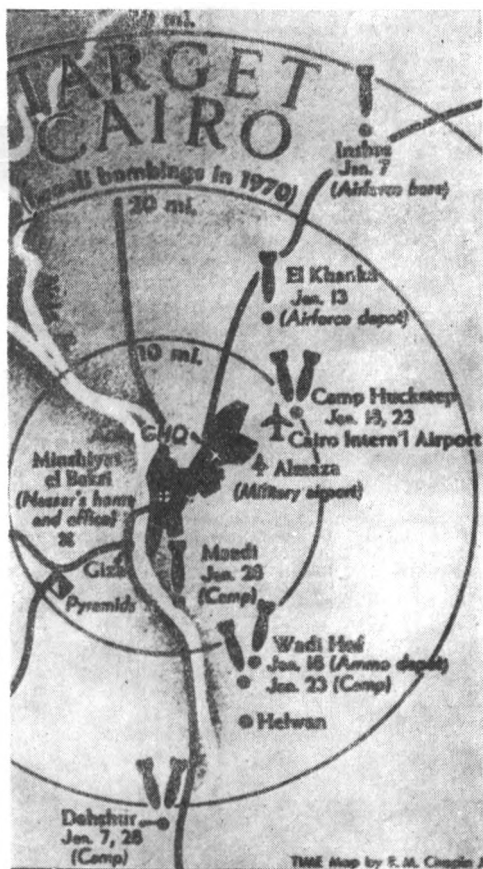
ОСЬ ЩО СХВАЛЯЮТЬ ІЗРАЇЛЬСЬКІ ІНТЕЛІГЕНТИ

Терор на загарбаних арабських землях.

Знищення мирних селищ.

Розширення агресії.

Застосування напалму проти мирних жителів.

Смерть невинних людей.

межу між історично приреченим і прийдешнім, тонку тріщину між епохами. Вона бачить, не може не бачити, що масова істерія завершиться крахом, завжди однаково трагічним і для розумних людей, і для дурнів. Бо крах цей буде як дощ, що йде над праведними і неправедними...

Ізраїльська інтелігенція розп'я-та між ілюзіями реакції і труд-

ними діями в ім'я прогресу. Вона розп'ята між бездумним опортунізмом і важким прозрінням...

Проте цей період не може тривати довго, не триватиме довго. Ми сподіваємось, віримо, що настане час, коли почуємо й інші голоси, крім хвалебних. Це буде час пробудження заблудлих ізраїльських інтелігентів, звістка про

народження нової епохи в країні, що так довго нехтувала істину...

Та поки що становище залишається таким, як було. Ілюзії, служіння глупоті, братня любов до ідіота, серця, віддані справі несправедливій, ганебній...

З ким ви, майстри культури?

(З газети
«Народна культура»).

ЧИМ

ПАХНУТЬ ГРОШІ?

Звичайно, бюджет держави Ізраїль не належить до найбільших у капіталістичному світі: Сполученим Штатам Америки, наприклад, з їхньою війною у В'єтнамі, спорудженням протиракетної системи «Сейфгард» та іншими подібними видатками, доводиться викидати з державної скарбниці куди більші суми, ніж цій невеличкій, хоч і незмірно агресивній державі. Проте, коли порівняти витрати цих країн у процентному відношенні, то картина стає зовсім іншою.

Так, наприклад, державний бюджет Ізраїлю в 1969 році складав 2 мільярди 250 мільйонів доларів. З них на загарбницьку війну було призначено понад третину — 37 процентів, а на соціальні потреби — лише 18 процентів. Як бачимо, розмах не поступається американському. Тепер постає цілком природне питання: звідки ж вони беруться, ті гроші? Адже населення тут незначне, лише два мільйони, великої промисловості немає, нафтових джерел — теж. Нема тут, як відомо, й золотих копалень. Звідки ж тоді цей золотий потік? Тече він з різних капіталістичних країн світу.

Протягом багатьох років державні діячі Ізраїлю закликають осіб єврейської національності в усьому світі кидати свої домівки й переїжджати до «землі обітваної». Як доводить демографічна статистика, такі заклики значних наслідків не приносять: кількість населення країни зросла останніми роками не набагато, а, як свідчать листи тих осіб, котрі повірили сіоністській пропаганді й переїхали до Ізраїлю, — вони швидко розчаровуються і прагнуть якнайскоріше залишити цю «землю обітвану». Отже, незначне збільшення населення ніяк не могло вплинути на розміри прибутків ізраїльського бюджету. І якщо протягом минулого року до державного банку Ізраїлю надійшло понад півмільярда доларів іноземної валюти, то все це із зовсім інших джерел.

Не слід, звичайно, думати, що ідеться про благодійницькі внески прихильників сіонізму. Гроші ці роздобуто насамперед внаслідок

продажу облігацій закордонних позик, які випустив ізраїльський Народний банк, з досить віддаленим терміном їх погашення. А оскільки гроші в закордонних євреїв-капіталістів є, до того ж ще й чималі, то чому б їм не пустити їх у обіг? Тим більше, що й проценти наростатимуть.

Та є ще одне джерело. Великі мільйони надходять в Ізраїль з ФРН. Західнонімецькі реваншисти, власники великих монополій, ті, хто свого часу фінансував будівництво концтаборів й винищував мільйони євреїв, нині є спільниками ізраїльських агресорів і розп'якують про «вічну дружбу» із сіоністськими верховодами.

Західнонімецькі монополісти надають в розпорядження Ізраїлю не тільки гроші, а й найсучасніше озброєння та військові матеріали.

Ми вже казали, що 37 процентів державного бюджету йде на війну. Про цей процент можна

сказати словами прислів'я: «хочете — вірте, хочете — ні». Цю цифру наведено в офіційних документах. Та чи є вона точною?

Нещодавно було підраховано, що вартість однієї години утримання ізраїльської армії становить сто тисяч доларів — причому, мова йде про ті години, коли військо не провадить жодних бойових дій. Коли продовжувати підрахунки, стане очевидним, що тих 850 мільйонів доларів, які в бюджеті Ізраїлю призначено на військові потреби, аж ніяк не може вистачити на ведення цієї загарбницької війни. Отож наведена цифра на перевірку виявляється, делікатно кажучи, липовою. Лише протягом нещодавньої артилерійської перестрілки через Суецький канал ізраїльські війська витратили снарядів на 1 мільйон 700 тисяч доларів. І подібні перестрілки відбуваються мало не щодня. А вартість збитих і пошкоджених ізраїльських літаків, вартість знищених танків, гармат тощо?

Цілком доведено, що в Ізраїлі воюють капітали не тільки сіоністів, а й американських та західнонімецьких монополій. А ті, хто надає їх загарбникам, сподівається повернути витрати з лихвою... Адже ідеться про величезні багатства, які криють в собі нафтові родовища, розміщені на загарбаних арабських територіях.

Про гроші, які пливають до Ізраїлю, аж ніяк не можна сказати, що вони не пахнуть. Від них тхне злочинами проти людства, злочинами, за які доведеться відповідати перед суворим судом історії.

Отакі бронетранспортери, як і все озброєння і військова техніка ізраїльських воєн, переважно американського і західнонімецького виробництва.

Каміння

— На всіх дорогах

Малюнки О. Ларіна

РОМАН

Каміння на всіх є дорогах,
І прикροщі теж є на всіх.
(Солдатська пісня Іноземного легіону)

НАСОЛОДА

I

За мішені правили грубі картонні фігури, але з відстані в двісті п'ятдесят метрів вони скидалися на людей. Лежачи на животі по шість чоловік у ряд, солдати ретельно цілилися й рішуче натискали на курок. На молодих, але загрубілих уже обличчях застиг вираз напруження й удаваної байдужості. Проте Якобус Блюмен, рафінований інтелігент і легіонер без покликання, ніяк не міг узріти в цих шматках дерева й картону ворогів, убивати яких — закон війни і його особистий обов'язок. Він дивився на

Роман подається в журнальному варіанті.

різьблений профіль Жана Славаті, на його довге й струнке тіло і думав:

«Краса форм — це феноменологічна категорія, чи вона залежить від досконалості духу? Треба буде перечитати Гуссерля. Та що б там не було, цей Славаті збіса гарний».

Сам він, Якобус Блюмен, був зовсім не гарний: присадкуватий, з асиметричним обличчям, на якому чуттєвий, кумедний і фатально семітський ніс глузував з очей, задуманих і сумних. Син хірурга з Мюнстера, що емігрував до Франції, після закінчення університету й невдалого одруження Якобус одмовився від професії урядовця і завербувався до Іноземного легіону, бажаючи на власному досвіді пізнати інші сторони життя.

Жан Славаті теж стріляв не дуже старанно. Він ще не знав, що в військовій грі вміння стріляти конче потрібне. Яке безглуздя — перетворити цього вродливого молодого неробу в найманого солдата! А от Готфрід Канцлер, швейцарець із Швіца, — оце таки справді солдат! Рука, плече, око,

серце й розум становили в нього одне ціле з рушницею, він цілився, повільно втягуючи в себе повітря, з застиглим обличчям натискав на курок. І завжди влучав у ціль.

«Він, певно, був браконьєром», — думав Якобус, погризуючи билинку. За їхніми спинами пролунав різкий голос сержанта, інструктора Трьольча, одного з тих причеп, яких навіть історія не може вивести з гри, бо вони знаходять для себе найрізноманітніші застосування.

— Гей ви, набрид! Скінчили?

— Так, сержанте! — іронічно відповів Блюмен, випльовуючи билинку.

— Зберіть патрони! Schnell¹, виродки!

Випалений сонцем степ... Нікуди від нього не сховаєшся. «Гаряче сонце Африки!» Нікчемна брехня й обман, такий самий, як «Мій легіонер» у пісеньці Едіт Піаф. Прив'язаний до стовпа віслюк моторошним ревом висловлював свою думку про життя.

— Що нам дадуть сьогодні на обід? — позіхаючи, спитав Собек.

— Смажених куріпок. Невже, бідолоха Собек, тобі ще не відомо, чим годують у легіоні? Квасоля або картопля, картопля або квасоля.

Татуйований Беруль голосно заспівав на мотив «Voilà du boudin»²:

Франція наша мати,
вона годує нас
картоплею
та гнилими бобами.

Вимогливий свисток сержанта Трьольча.

— По троє шикуйсь! Мерщій! Банда дезертирів!

Груди вперед, скляні очі, зіцплені щелепи: муштра прусського типу дає вже свої результати. Не мине й чотирьох місяців, як ці зморені люди, котрі приїхали сюди з різних країн світу й ні в що не вірять, перетворюються на слухняні механізми, на роботів смерті та війни. Геть зайві думки, непотрібні спогади! Вони мусять стати завзятими легіонерами й заслужити найвищу похвалу полковника Кадудалю: «Вони добре знають своє ремесло, вміють воювати і вбивати, вони чудові солдати».

Якась частка заслуги тут належала Трьольчу, його лайці й образам. Він знав, як треба поводитися з людською глиною. Для обробки солдатської душі не досить культу батьківщини і виховання мужності — потрібна ще й палиця. Коли він бачив, як вони стоять у строю, нерухомі, немов ті кеглі, його задерев'яніла душа відчувала материнську гордість. Очі Трьольча побожно стежили за елегантною посадкою молодого капітана Фардена ді Пантуа — він то гнав учвал, то пускав клусом чистокровно-

го скакуна Баязета Другого, а вівчарка Ацілаль з радісним і лютим гавкотом стрибала довкола коня. Це було схоже на картину Фрагонара — синтез краси, могутності, багатства й бундючності Франції.

Фарден ді Пантуа зупинив коня і легким помахом нагая доброзичливо й трохи іронічно привітався до сержанта.

— Вправи з стрільби пройшли успішно, mon capitaine¹.

— Гаразд, Трьольч, одведіть їх до казарми.

Капітан повернув коня, знову пустив його учвал, вірна вівчарка величезними стрибками рушила слідом. Фарден ді Пантуа був кращий наїзник першого полку і частіше, ніж інші, одержував за свою майстерність медалі. Він був неодружений, вродливий і дурнуватий, жінки упали за ним, його пригоди, в тому числі й любовні, важко перелічити. Якось уночі, повертаючись з любовного побачення, він вів свій «рено» з швидкістю сто кілометрів на годину й розбився разом з ним об величезний платан.

— Співайте, виродки! — наказав Трьольч. Заспівував Беруль:

Мій паж, мій красень паж,
мені набридли воші
вночі в моєму ліжку.

— Цить, старий замазуро! — ревнув Трьольч. — Заспівайте щось патріотичне!

Як маршируєш битим шляхом,
запам'ятай і не забудь... —

знову почав Беруль.

Солдати карбували крок під чіткий ритм пісні — рушниці на плечах, блискучі трикутні багнети, мов ліс, стирчали над ними. З жалюгідних халуп, що обліпили, мов та пліснява, міські мури, з ненавистю й страхом позирали на них таємничі арабські жінки. Чоловіки, пригнічені й залякані споконвічним рабством, намагалися не дивитись на них, але під попелом покори жевріло полум'я гніву.

Місто починалося від порту Дюк д'Орлеан — мішанина старого з сучасним, арабського і єврейського з європейським. Легіонерів тут не дуже полюбили, дарма що шинки й доми розпусти при них процвітали. Боялось їх і зневажало навіть цивільне французьке населення, незважаючи на те, що «іноземний набрид» зі зброєю в руках стояв на варті його життя й привілеїв.

Трьольч повів їх кружним шляхом, щоб пройти повз особнячок командира Жуанвіля. Особнячок скидався на фортецю. Жуанвіль тричі одружувався, і всі три його дружини трагічно загинули. Остання, чарівна дівчина, вчителька з Тлемсена, кинулася

¹ Швидко (нім.).

² «Ось вона, кров'яна ковбаса!» (франц.) — пісенька іноземного легіону.

¹ Мій капітан (франц.).

під поїзд. Груді командира були вкриті орденовськими стрічками, кам'яне обличчя світлішало тільки під прапором.

«Як витончено катував цей герой, кавалер численних орденів та медалей, своїх дружин, щоб довести їх до божевілля і штовхнути на самогубство?» — думав Якобус Блюмен.

І ось вони вже на широкому, добре захищеному внутрішньому подвір'ї гарнізону.

— Вільно!

Цього разу Трьольч не називає їх виродками й бандитами.

— Всі чистити картоплю! — загорлав капрал Готгельф. — Славаті й Блюмен — чистити нужники.

Двоє друзів пішли чистити вбиральні, досить-таки великі.

— Я ще можу зрозуміти, чому капрал Готгельф не злюбив мене, угорця, — каже Славаті, — але ж ти німець, такий самий, як він...

— Я єврей, — відповідає Блюмен, — у нас нема батьківщини. Готгельф з породи садистів і катів, таким конче треба щодня когось мучити. Таких типів ти знайдеш не лише в легіоні, а й у кожній організації, вони сповнені найкращих намірів, їхніми зусиллями переважно й діє машина життя. Чисті, святі, досконалі тут ні до чого. Чуєш сурму? Настала священна година, кличуть жерти!

Мав рацію сержант Трьольч, а ще до нього Александр Великий, Юлій Цезар, Тамерлан, Наполеон — усі кондотьєри, всі ватажки: людина — найпростіший механізм, який діє внаслідок звички. Досить одного поштовху, і вона почне крутитися в заданому напрямі. Цим і пояснюється вперте недоумство історії, яка повторює ті самі помилки, жорстокості, несправедливості.

— Це моя особиста точка зору, — сказав Блюмен своєму другові Славаті. — Але навіть найсерйозніші філософські вчення — не що інше, як особисте тлумачення їх творців. Ти спиш, Славаті?

— Ні, я слухаю тебе, — тихо озвався той, перевертаючись на другий бік. — Ти говориш дуже розумні речі. Ти філософ. Не розумію, як ти потрапив до легіону?

— Я прийшов сюди, щоб забути, — усміхнувся Блюмен. — Забути нещасливе кохання. Не тиш себе ілюзіями про людську натуру, Славаті: навіть філософи, навіть поети — найпростіші механізми, раби звички, дурні. А ти як потрапив сюди?

— З ласки Бела Куна.

— До чого тут Бела Кун? Ти ж був тоді хлопчиськом.

— Зате мої батьки були дорослі, вони пішли за Бела Куном, а коли Хорті почав

розправлятися з комуністами, вони втекли до Франції.

— Дивна країна, ця Франція! Вона приймає до свого казана всіх: революціонерів, реакціонерів, артистів, бандитів, перемішує їх, і з цієї суміші виходять найхимерніші продукти. Але ти ще не пояснив мені, що саме привело тебе в легіон.

— Мені набридло бурлакувати й жити надголодь.

— Навіть найбезтурботніший птах не вмирає з голоду, — сказав Блюмен.

— Чортові базіки! — розлютився Канцлер, підводячи з подушки голену суху голову. — Я спати хочу! Справжній солдат спить. А ви тут розп'ялися — чисто баби на базарі.

— Сигналу спати ще не було, — сказав Славаті. — Ти не зможеш послатися на статут, коли будеш завтра скаржитись капралу Готгельфу.

— Якщо вже Готгельф кому протегує, то це неодмінно шпигун, — озвався білявий лагідний Собек.

— Я тобі всі зуби повибиваю! — загорлав Канцлер, схопившись з ліжка і кидаючись до Собека.

— Облиш Собека, якщо не хочеш заробити ножа під бік, — зупинив його спокійний, холодний голос татуйованого Беруля. — Вертайся на своє ліжко й стули писк. Всі знають, що ти шпигун. У легіоні це допомагає робити кар'єру, чи, може, ні?

— Коли-небудь я з тобою поквітаюся, — пообіцяв Канцлер.

Сурма заграла відбій.

— На добраніч, Якобусе, — сказав Славаті.

— На добраніч, Жане, — відповів Блюмен.

Славаті заснув швидко і легко, як дитина. У місячному світлі обличчя угорця здавалося втіленням довшеної краси і нагадувало б каменю, якби не вираз благородного, давнього смутку. Блюмен дивився 'зачарований, йому раптом схотілося погладити чоло і волосся друга.

«Якби я не був упевнений в собі, — подумав він, — мене злякала б сила потягу до цього хлопчика. Але мої почуття до нього чисті, в гармонії його форм я вбачаю божественний промисел. Якщо естетика веде до бога, підтверджує його існування, то яке ж таємниче виправдання може мати все похмура, потворне, злочинне, яким законам воно підкоряється?»

Незважаючи на втому, власне тіло не здавалося йому тягарем чи важким механізмом, він почував себе автономним єднанням сил, що існують і витрачаються в замкнутому колі, керованому власними законами; тіло з усіма його потребами, сти-

мулами, функціями і почуттями, хоч і належало йому, проте не являло собою ні проблеми, ні драми. Проблема і драма були в думках, у раціональному пізнаванні себе й довколишнього світу, в його розумовому запереченні, що постійно наштотувалося на якусь таємничу необхідність існування.

На другий день поширилася чутка, яка дістала потім офіційне підтвердження, що легіонери з першої і четвертої казарм залишать Сайду. На всіх обличчях з'явився вираз веселого і схвильованого чекання.

— Я не шкодуватиму, — сказав Собек.

— Куди нас пошлють? — спитав Славаті.

Хто сподівався потрапити в Тонкін, хто в Марокко, Сірію, на Мадагаскар.

— Скрізь одне й те саме, — зауважив Блюмен. — Марширування, наряди, муштра, варта, негритянська віспа, ідіотська п'ятника, образи та штурхани в зад, вихваляння перемоги і прапора тощо.

— Лихо в тому, — повчально мовив Беруль, — що всюди мир. Без боїв і сутичок легіонер нічого не вартий, він нікому не потрібен, його обнімає кафар¹. Будемо сподіватися, що незабаром почнеться добра різанина, як у Камероні чи Тафілалеті. Лише це може прославити й розвеселити легіон.

Приблизно те саме, тільки дещо вишуканішими словами, сказав їм, сидячи верхи й прощаючись, командир Жуанвіль:

— Легіонери! Я не можу сказати вам: ідіть, бийтеся і вмирайте, хоч саме в цьому й полягає найвища честь і благородне покликання кожного доблесного солдата. Але з гордістю творця, чия робота була успішною, я можу сказати: ви стали справжніми людьми, сміливими, мужніми, відданими солдатами. Спершу Франція, потім легіон пригорнули вас до материнських грудей, ви знайшли тут сенс життя, батьківщину, прапор, ідеал. Хоч які випробування чекають вас у майбутньому, я певен, абсолютно певен, що ніколи, ніколи, — кажу я вам, — ви не порушите присяги, не відмовитеся виконати священний обов'язок, не зрадите девіз легіону: «Честь і вірність!» Розійдісь!

— Всі чистити картоплю! — загорлав капрал Готгельф. — Славаті й Блюмен — чистити нужники.

2

О третій годині побудка, о четвертій вони вже були в дорозі. Поділені на три роти, повністю укомплектовані, з капітаном, лейтенантом, молодшим командним складом

на чолі, з належним озброєнням, обозом, санітарною частиною, польовими кухнями, вони мали все необхідне для постачання і безпеки війська в поході. Довга колона на безкінечній дорозі. Запах дощу в повітрі, легкий туман ледь повиває яскраві зорі. На чолі колони, суворий і непохитний, їде верхи капітан Ковачевич, висуванець з рядових. Йому п'ятдесят два роки, тридцять чотири з них минуло в легіоні. Кавалер усіх можливих орденів і медалей, він може випити таку кількість спиртного, що звалила б з ніг навіть козачого отамана, але словенець твердий мов скеля. Випивши галон спирту, він може лишатися сорок вісім годин у сідлі. Ще двоє їдуть верхи — капітани Піррі та Бальцан. Лейтенанти Андре, Лінд, де Кон, Жіскар, Лотт ідуть пішки з кобурами при боці. У де Кона й Лотта в руках нагайки. Сержанти, крім ад'ютанта Колемана, несуть речові мішки та рушниці.

Солдати, навантажені, мов ті мули, ідуть мовчки, намагаючись не збитися з ноги. Вони йдуть уже три години: з-за гір Дая викотилося біле сонце і швидко злетіло на небо, перетворившись на вогняну кулю. Сайда давно зникла за горбами, обабіч дороги аж до обрію простяглися лани й виноградники, родюча долина, яка ніжить під сонцем, Алжир, що його Сандрар назвав у витончених віршах: «Mon printemps, mon amour»¹.

— Заспівай, Беруль, — просить Собек, — бо я вже починаю думати про смерть, коли йду отак, наче засуджений на ешафот.

— Що тобі заспівати, хлопчику? Пісеньку про воші?

— Заспівай «Pauvre Lisette»², вона така задьориста.

Беруль почав з рулади, потім голос його, наче прапор, якого витягли з чохла, піднісся над солдатами:

Вертаючи з Парижа до тітоньки,
я стрів напрочуд гарну дівчину...

Вся колона сміється, солдатів збуджують віршики про любовні пригоди кмітливого дівчиська. Є серед них злодії, вбивці, хтось покинув нудну і важку роботу, нелюбу сім'ю, інший прагне сам щось забути чи щоб його забули, а може, шукає щось нове, інакше, або й нічого не шукає — байдуже. Життя невпинно руйнує і невпинно відтворює, а люди завжди мають якусь маленьку конкретну справу чи мрію.

— У легіоні повно пройдисвітів, — каже де Кон Лотту.

— Саме тому він сильний і непереможний, — відказує Лотт. — Страшенно люблю пройдисвітів.

¹ Моя весна, мое кохання (франц.).

² Бідолашна Лізетт (франц.).

¹ Туга (араб.).

— Ти стомився, Жане?
— Вчора у мадам Шар ми влаштували справжню вакханалію...
— Це правда, що ти живеш на утриманні мадам Шар?
— Що за дурниці, Морісе! Я онук князя, а не сутенер.
— Ну гаразд, гаразд. Що ти думаєш про капітана Ковачевича?
— Статут наказує нічого не думати про своїх начальників.
— Якщо начальник полковник або генерал. А коли це тільки капітан, та ще й з рядових, я маю право на власну думку про нього.
— Я ставлюся до капітана Ковачевича непогано. П'є він, як не в себе, любить не лише жінок. В Уедді аннаміти від нього навіть дітлахів ховали.
— От тварюка!
Опівдні капітан Ковачевич зупинив свого коня, за ним спинилася вся колона. На галявині біля струмка ад'ютант Колеман з допомогою сержантів Пільзена та Гросса накреслив три великих кола і сказав:
— Отут буде перша рота, тут друга, а там третя. Кухні біля струмка, а отам намети панів офіцерів.
Солдати порозв'язували речові мішки й напнули намети.
— Викопай рівчак навколо намету, — сказав Беруль Собекові.
— Навіщо? — заперечив той. — Нас розбудять о четвертій годині, і ми підемо далі.
— Але тим часом може піти дощ, і без стоку для води ми будемо мокрі, як ті курчата.
— Копай сам, я стомився. Ми пройшли більше тридцяти кілометрів.
— Ти мусиш навчитися не стомлюватись. Якщо вибухне війна, а ти будеш стомлений, тобі зразу капець, мій красунчику.
— А чому це має вибухнути війна?
— Ну, це вже мені невідомо. Я знаю одне — час від часу бувають війни. Може, Блюмен дасть тобі наукове пояснення. Гей, професоре! Собек цікавиться, чому бувають війни.
— Тому що завжди хтось зацікавлений у тому, щоб була війна, — відповів Блюмен, скидаючи черевики та шкарпетки. На підошві лівої ноги він намуляв величезний пухир. — Кляті ноги! Зніжені, вередливі! Коли вже, нарешті, ви навчитесь поводитись по-солдатськи?
— Твої ноги ще професорські, — зауважив Беруль, — але скоро вони стануть легіонерськими, як твої руки. Людина стає легіонером, коли її руки й ноги перетворюються на твердий, безжальний інструмент.
— А мозок зовсім не береться до уваги? — спитав Собек.

— Мозок? — Беруль почухав укриту шрамами голову. — Ну, мозок теж, звичайно... Він мусить бути мозком легіонера.

Підійшов капрал Гарсія, сказав, щоб ішли по консерви, гарячу страву роздаватимуть увечері.

— Хто піде рубати дрова?

— Я піду! — пихато зголосився Беруль. — Лиш я один після сорокакілометрового переходу тримаюсь на ногах. Погляньте на них — чисто порожні бурдюки, хай їм чорт! Якби тут з'явилися шльохи¹, як за часів Абд-аль-Керіма, всім горлянки попере-різували б. І тільки Беруль знав би, як їх зустріти.

Схопивши гвинтівку, він підбіг до скелі, сховався за виступом і вдавав, ніби розстрілює противника. Так само швидко він одніс зброю назад у намет і сказав капралові Гарсія:

— Ходімо! Я тобі три центнери дров на-рубаю, але даси мені за це відро вина.

— Гаразд, матимеш своє вино! — пообіцяв капрал. — Тільки гляди не впийся. Від дванадцятої до другої стоятимеш на варті разом із Славаті від нашої роти. Це не я вас призначив, а сержант Тріммель.

Справа скінчилась, як завжди, колективною пиятикою. Коли капрал Гарсія вийшов за десять хвилин до дванадцятої з свого намету, щоб змінити вартових, Беруль скреготав зубами, а Славаті спав безпробудним сном.

— Я готовий! — пробурчав Беруль.

— Ти схожий на вогнедишний вулкан, — зауважив Гарсія.

— Лясни мене раз по голові, і вулкан згасне, — підказав капралові Беруль.

Гарсія ляснув, Беруль поточився, але враз прийшов до тями, побігав трохи й став струнко.

— Гаразд, зійдеш, — схвалив капрал. — А Славаті нікуди не годиться.

— Я піду замість нього, — запропонував Блюмен.

— Все одно я мушу подати про нього рапорт. А ти чому не п'яний?

— Я непитущий.

— Непитущий легіонер? Правду каже сержант Тріммель: теперішній легіон мало чим нагадує хоча б той, що був десять років тому.

Беруль вартував на південному боці, Блюмен на східному. Зустрічаючись біля офіцерського намету, вони, перш ніж розійтись, перекидалися словом.

— Блюмен, — сказав Беруль, перейшовши в наступну після екзальтації стадію сп'яніння, коли людині кортить поговорити на серйозні теми, — я одного не розумію: коли я ще вчився у школі, нам казали, що

¹ Берберські племена, що населяють Високий Атлас у Марокко.

планети обертаються навколо сонця, а воно стоїть нерухомо. Але за законами небесної механіки, — мушу тобі сказати, що в каторжній тюрмі Френ я трохи вивчав астрономію, — якби сонце було нерухоме, воно впало б.

— Правильно, — погоджувався Блюмен. — Якби сонце було нерухоме. Лишається довести, що світом керує логіка.

— Що? Мені знов усе перемішалося в голові. Щасливо, легіонере Блюмен!

— Щасливо, друже.

Та за кілька хвилин у Беруля виникало вже зовсім інше питання.

— Чи можеш ти мені сказати, Блюмен, навіщо люди народжуються, а потім умирають?

— Не знаю, — признавався Блюмен.

— Не знаєш? Тоді навіщо ти стільки років учився в університеті?

— Аби зрозуміти, що я нічого не знаю.

— Але ж ти живеш.

— На жаль.

— А з мене досить того, що я живий, — підсумовував Беруль. — Знаєш, що я зроблю зараз? Прожену всі думки. Гей, хто там? Відповідайте, бо стрілятиму.

— Та це ж собака! — зупиняв його Блюмен. — Бідолашний голодний пес. Він теж живе.

Ніч була така тиха, що чути було дихання послуних солдатів, шарудіння якихось звіряток. Пролітав по оксамитовому небу метеор, місяць, здавалося, повис на гілках смоковниці.

З найбільшого намету, де ще світилося, вийшла дебелих постать капітана Ковачевича, за ним висока й струнка — капітан Піррі.

— Ніколи більш не гратиму з де Коном та Бальцаном, — сказав капітан Піррі. — Надто вже їм таланить. Талан рогиносців.

— Де Кон теж! — тихо засміявся Ковачевич. — Про Бальцана я знав, але щоб де Кон... Він одружився зовсім недавно. І такий знатний рід!

— Найвидатніші рогиносці трапляються саме серед знаті, — впевнено мовив капітан Піррі; сам він був дуже скромного походження.

— Роги, як різачка і кашель, не розрізняють класів, — примирливо зауважив Ковачевич. — Ти не любиш де Кона.

— Так само, як ти. Не люблю його і Лота. Завжди вичепурені, напахчені, пихаті. «Ми вчилися в академії Сен-Сіра!» Подивитися б на них в окопах, по шию в багні!

— В багні й крові гартуються герої, — мовив капітан Ковачевич. — Ходімо спати.

Вони вирушили знов о четвертій годині. Нескінченно довго йшли дорогою, що в'юнилася, то піднімаючись, то спускаючись серед мінливого пейзажу, повз невеличкі

сілиця й через величезні села, назустріч їм траплялися вбогі візки, запряжені худими віслюками, зрідка автомобілі. За річкою, нерухомою, наче став, відкривалася жовта рівнина, за нею вкриті лісом пагорби й знов родюча рівнина, поділена на клапті тинами, колючим дротом, низенькою кам'яною огорожею, парканами, — законний поділ власності. І ще їм траплялися бородаті фелахи й добре виголені, процвітаючі європейські колонізатори.

— Багата країна Алжир, — зауважив Собек.

— Не дуже, — заперечив Беруль.

— Зате велика, — наполягав Собек.

— Не дуже, — поправив його Беруль. — Вона здається великою, коли йдеш пішки, а поїздом її можна проїхати за одну добу.

— Але ж Сахара величезна — майже вісім мільйонів квадратних кілометрів, я колись читав.

— Так це ж пустеля, а кому вони потрібні, пустелі?

— Куди нас ведуть? Ти мусиш знати, Беруль.

— Та вже куди-небудь приведуть, легіонер не повинен цього знати. Командирам відомо, на те вони й командири, а ти, друже, помовч.

Я поклав її на мій гамак, а він гойдається...
О-ля-ля, о-ля-ля-ля-ля!

— Стій!

Знов розбирають речові мішки, напинають намети, розпалюють багаття, ідуть по воду, набивають шлунки, випорожнюють кишечники, чистять зброю, курять, п'ють, розмовляють про жінок, лейтенанти і капітани теж розмовляють про жінок, але в них є й інші теми для розмови, серйозніші, їхні погляди на життя ширші, почуття відповідальності сильніше. Генерал Франко виграє громадянську війну, от коли б Франції такого генерала Франко, — каже Лотт, але Жіскар, Андре, Піррі не згодні з ним, вони вірять в ідеали Третьої республіки¹. Бальцан монархіст, Лінд і де Кон націонал-фашисти, Ковачевич не цікавиться диктаторами, йому більш до вподоби малолітні, Колеман обожнює генерала Ролле, але вельми поважає і президента Лебрена. Тріммель у захваті від свого співвітчизника Гітлера, його почуття поділяють усі сержанти, що народилися в Німеччині, навіть у легіоні для них «Deutschland über alles»². Легіонери не мають політичних поглядів — це заборонено статутом.

Дев'ять днів у поході, пройдено триста кілометрів, люди тримаються добре, жод-

¹ Третю республіку проголошено 1870 року.

² Німеччина над усе (нім.).

ного серйозно хворого, санітарний віз порожній, є, правда, скиглії, що ухиляються від роботи, але процент покарань низький.
— Стій!

— Ось і Бедо, — каже Беруль. — Нічого не змінилося відтоді, як я був тут сім років тому.

— Нічого, крім мурів, я не бачу, — каже Собек. — Ну й міста тут!

— Перша рота праворуч! — командує Ковачевич. — Друга ліворуч! Третя рота на розквартирування!

— Я гадав, що нам дадуть відпочити, — поскаржився Собек. — Куди нас ведуть, Беруль?

— На залізницю. Є робота. Тебе навчили поводитися з гвинтівкою, а тепер ти мусиш повчитися працювати заступом. Тільки тоді ти станеш справжнім легіонером: на війні — воюватимеш, а в мирний час — працюватимеш. Інакше завіщо б нам платили гроші?

— Працювати за таку мізерну платню! — буркнув Славаті.

Залізниця проходила між пагорбом та пустирем, порослим вересом. Вони укріплювали полотно, вирівнювали його по бочках, розширювали, копали канали, збудували місток через висхлий струмок. Офіцери розважалися — хто в Боске, хто в Ель-Аріша, Ковачевича викликали в Сіді-бель-Аб-бес, Піррі послали командиром в Оран. Роєм лишився командувати ад'ютант Колеман, тупий і настирливий. Він не знав, що таке втома.

— Сержанте Тріммель, що це таке?

— Загородження.

— Загородження так не роблять. Зруйнувати негайно і зробити заново, додержуючи інструкції, яку я вам зараз дам.

Легіонери спали у великих наметах, що називалися марабу, по десять чоловік у кожному.

— Коли я працював у Тюлі, все було так само, — розповідав Провазнік, міцний, мов скеля, поляк з групи Беруля. — Там теж були марабу та сінники.

— Де це той Тюль? — спитав Собек.

— У департаменті Коррез.

— А Коррез де?

— Десь у Франції.

— Що ви робили в Тюлі? — спитав Блюмен.

— Міст через річку.

— Платили добре?

— Там були самі іноземці, й підрядчик платив нам тільки п'ятнадцять франків.

— А тут ти одержуєш шістдесят сантимів.

— Але ж тепер він солдат! — усміхнувся Беруль. — Тобі доводилося сидіти у в'язниці, Провазніку?

— Ні.

— А тобі, Склопіс?

— Один раз, щоб не платити штраф.

— А ти, Веласкес?

— Два тижні в Касересі за бродяжництво.

— Собек не був у в'язниці, Блюмен, звичайно, теж. А ти, Стерлінг?

— Я крав, але не попався ні разу.

— Ти, Есбурі?

— Чотири роки в Мейдстоні.

— А ти, Славаті?

— Кілька днів, та й то помилково.

— Лишаємось я та Мішель. Ми з ним сиділи у в'язниці не раз, і не помилково. З десяти тільки троє сиділи у в'язниці. Коли легіон був справжнім легіоном, знаєте, скільки тут було таких, що мали судимість? Дев'ять з десяти.

— Що ти хочеш цим сказати? — спитав Склопіс. — Що злочинці частіше бувають героями, аніж чесні люди?

3

Зима прийшла раптово — холодна, брудна, люта, наче вони були не в Африці, а десь у Європі.

— В Тюлі... — казав Провазнік.

— Заткнися із своїм Тюлем, — сміявся Беруль. — Чому ти весь час торочиш нам про Тюль? Розповів би краще про свою Польщу, де ведмеді п'ють горілку, щоб зігрітися.

— Я ніколи не скажу нічого поганого про свою країну, — відповів, посмутнівши, Провазнік. — Польща велика і нещасна країна, постійно гноблена і роздрібнена, як Італія. За нашу незалежність Костюшко помер у вигнанні.

— Хіба ж ви тепер не дістали незалежності? — глузував Беруль. — Незалежні, але з зашморгом на шиї, як італійці. Адже Пілсудський теж герой.

Ковтнувши з фляги, Беруль передав її Провазніку.

— Пий, Польска, не псуй собі кров тугою за батьківщиною. Всі кутки землі варті один одного, а воля — це лиш інша назва рабства.

Вітер поривами налітав на марабу, хитав її, наче корабельну щоглу.

— Засвіти свічку, Склопіс, і давайте пограємо в карти.

— Ти мені вже винен сто франків, Веласкес, коли віддаси?

— Хіба з тебе не досить знати, що я їх тобі винен? У тебе теж немає в кишені й

сантима, але щовечора ти можеш засинати з відрадною думкою, що хтось винен тобі сто франків. Цього може вистачити на все життя.

Собек думав про матір і сестру, які жили біля підніжжя Карпат і трудилися на мізерному клаті кам'янистої землі. Він ненавидів цю землю, це село, де ніколи нічого не траплялося, де злидні були постійні, а горе — покірливе, тому він і емігрував до багатой і вільної Франції, де можна знайти роботу і посилати гроші матері. Але праця скрізь була тяжка і погано оплачувалася, і він визнав за краще завербуватися до Іноземного легіону, де людей добре годують, одягають у розкішні мундири, де можна зробити кар'єру; він піддався звабі пригод в екзотичних країнах — саме так було написано в листівках вербувальників. Тепер Собек уже знав, що все це брехня, що він сам запроторив себе на п'ять років у в'язницю, і ледве стримував сльози розпачу, люті й гіркої любові, яку відчував тепер до матері й сестри, до своїх гір, неба та струмків, що їх колись так по-дурному зневажав. Але Собек був ще дуже молодий, він згадав про веснянкувату білявку, з якою познайомився в Пардубіце, і на цій думці його здолав сон.

— Слухай-но, Есбурі, — сказав Мішель, — у мене є ідея. Ти мені подобаєшся, хоч ти й англієць. Коли ми розпрощаємося з легіоном, я думаю пограбувати Французький банк. Це цілком можливо, коли застосувати воєнну техніку.

— Я і ти?

— Вчотирьох: я, ти, Стерлінг і Беруль.

— А чом би й ні? Але це буде ще не скоро, поговоримо через чотири роки й кілька місяців, якщо будемо живі. Good night!¹

Блюмен обмацував свої руки, за три місяці вони зробилися мозолясті й шкарубкі, як у селянина. Ноги теж перетворилися на твердий інструмент, безжальний до самого себе, як казав Беруль. Справжнє фізичне перевтілення. Проте Блюмен ще не був справжнім легіонером, він не пив, не вдавався в розпусту, не встрявав у бійки. Свідомість його зберігала свою незалежність, критичну ясність, абстрагованість від речей і подій, але ж людина не може бути вмістом самого лише раціоналізму й логіки, вона — комплекс духовного й біологічного начал, які невинно змінюються під впливом навколишнього середовища, і їй раз у раз доводиться робити вибір і брати на себе відповідальність. Блюмен уже зробив вибір, який докорінно змінив усю структуру і напрям його життя, він знав, що рано чи пізно повинен осудити свій

¹ На добраніч (англ.).

неправильний вибір, осудити й відкинути. Але він не міг передбачити, що за потребу послідовності і ясності йому доведеться накласти життям.

Славаті виліз із тваринного тепла, що утворилося в спальному мішку і збуджувало в ньому чуттєві видіння й хіть, і сказав, одсапуючись:

— Хоч би жінки були тут, як у Сайді!

— Ти не можеш обійтися без жінок? — спитав Блюмен.

— Я мужчина, мені подобається любитися з жінкою.

— Скоро нас пошлють у Сіді-бель-Аббес. Це чудове місто повне-повнісіньке домів розпусти, жінки на будь-який смак: білі, чорні, мулатки. Любов за воєнним тарифом! Не можна, звичайно, претендувати на ідилію Ромео і Джульєтти, але основа любовного механізму та сама.

— Я змушений буду відвідувати ці заклади, — сказав Славаті, — але мені хотілося б мати справу з жінкою вродливою, чуйною, чистою, із справжньою жінкою.

— Зі своєю зовнішністю ти можеш завоювати любов будь-якої жінки, — відповів Блюмен з несподіваною гіркотою і сумом. — Але жінки взагалі не здатні любити, тобто перевтілитись у кохану істоту. Навіть віддаючись пристрасті, вони люблять тільки самих себе.

Перший загін вирушив у Сіді-бель-Аббес, до нього ввійшли десять чоловік з групи Беруля та п'ятеро з групи Канцлера; супроводив їх капрал Гарсія.

— А куди нас потім пошлють? — знову питав Собек.

— Певно, в Марокко.

— Там гарно?

— Ти, хлопче, завербувався в легіон, щоб стати туристом? — сміявся Беруль.

— Я тобі ось що скажу, Беруль. Я вже по саму зав'язку ситий оцим вашим легіоном. І запевняю тебе, що при першій же нагоді втечу.

— Дурнику, тебе зразу спіймають і пошлють у дисциплінарну роту в Колон-Бешар. А там уміють випрямляти загини. Або будь як шовковий, або йди на той світ.

Поштовий поїзд, напівпасажирський, напівтоварний, ішов через виноградники. У ньому їхали жінки в чадрі з пофарбованими хною руками, інші, з відкритим обличчям — вони належали до нижчих верств населення, — тримали на колінах сумки та згортки, бородаті бедуїни, схожі на розбійників, а може, вони й були розбійники, вбрані у джелаба кабіли, що бездоганно розмовляли по-французьки, гладкі іспанки з худими чорними pinos¹, тубільні чинов-

¹ Діти (ісп.).

ники, які постійно вагалися між вірністю Франції й симпатією до Магриба, колоністи з твердими спокійними обличчями під білими шоломами, пишні спагі в пурпурових бурнусах.

З вокзалу до казарми Вієко йшли по чотири в ряд гарні, міцні легіонери, за смаглий найманці, які вміють перемагати будь-яку втому, іти на будь-який ризик без вагань і ремствувань. Їхні підбиті цвяшками черевики лишали слід на дорозі, гупали по сірій бруківці, викладеній ялинкою, місто звикло до їхньої присутності й постійної загрози — адже воно виникло як наслідок війни, скупчилось і розвинулось навколо казарми Іноземного легіону, живлячи її й беручи від неї все необхідне для свого життя — від крамничок Меллаха до борделів Медіни. Солдати вишикувалися біля бронзового пам'ятника легіонерів — уособлення своєї слави, битв і полеглих. Сержант-австрієць перевіряв кожного окремо.

— Від дикунів, прибулих з Бедо, більшого вимагати не можна, але завтра на огляді ви мусите блищати, як дзеркало.

Механізм працював далі, для цього він і був створений, для слави й для війни, для смерті й для війни, мир був лише методичною підготовкою війни; мундири, черевики, пояси, зброя, дедалі більше смертоносною зброєю, а ще прапори, пам'ятники, пишномовні виступи міністрів, сухі привітання полковників, блиск орденів та медалей, духові оркестри, пенсії вдовам і братські могили. А що роблять солдати, чекаючи, поки настане їхня черга? Співають або ходять у доми розпусти.

Ось вони в одному з сотні борделів Сіді-бель-Аббеса, двоє друзів, Блюмен і Славаті. Француженки, іспанки, мулатки, татуйовані берберійки, негритянки з козиним запахом, покірливі, досвідчені, нахабні, сповнені страху і ненависті, чи байдужі й дурні, стадо рабинь-королев, жертви любової бастрації. Блюмен дивиться на них, бажання в ньому згасло, лишилися тільки жалість і сором. Славаті з вимогливістю досвідченого покупця вибирає негритянку з Судану — з тонкими руками, гарячковим блиском в очах, рухливим втягнутим животом. Коли Славаті поклав їй на плече руку, її таємниче чорне обличчя гордовито спалахнуло. Вони зникли за низенькими дверцятами.

Блюмен, помітивши, що хазяйка допитливо дивиться на нього, — а ти чого прийшов сюди, стільці гріти? Витратився вже геть чисто? — замовив собі оранжад. Він думав про свою колишню дружину Франсуаз, вона була арійка. Франсуаз була не дуже розумна, не дуже культурна, бідна

на почуття. Вона вийшла за нього, думаючи, що професор заробляє багато грошей, в ліжку була не вимоглива, наче фізична близькість з чоловіком їй неприємна. Через півроку Блюмен довівся, що дружина має коханця — то був вродливий і вульгарний іспанець. Це відкриття не засмутило його, не стало для нього трагедією. Невдалий шлюб, брак внутрішньої відповідності. Не було навіть поверхової симпатії: покірливо виконуючи подружній обов'язок, терпіла дружина його близькість. Але ж як тоді отой іспанець? Блюмен відпив трохи теплого оранжаду. Здорову людину, що не страждає комплексами, як, наприклад, Славаті, все це могло збуджувати, але для Блюмена було б марнотратством, розкладом, смертю.

— Даруй, що примусив тебе чекати, — сказав Славаті. — А тепер куди? Я страшенно голодний! Може, підемо в трактир? Остогидли казармені харчі! Потім, я завжди любив їсти в трактирі: сідаєш, і тебе обслуговують, відчуваєш себе паном. У мене ще залишилося шість франків.

— А в мене майже все, що одержав за три місяці в Бедо.

— Так це ж чудово, Якобус! Ми можемо дозволити собі справжній бенкет! Але, може, ти хочеш зберегти ці гроші?

— Хіба я схожий на скнару?

— В усякому разі, ти дуже дивна людина! — засміявся Славаті.

Друзі перейшли Медіну: павутиння брудних вуличок з кварталом домів розпусти в центрі, строкате лахміття, сморід покидьків, обшарпані дітлахи впереміш із худими собаками, жінки, заклопотані готуванням сефи¹, чоловіки, що курять і розмовляють між собою, розлігшись на килимах, вошиві, але церемонні, з манерами вельмож. «Аллах йа оунок, рані коуліа фін йедік, лербах»². Відгороджений від Медіни восьмикутним бастіоном, на якому все ще красувалися старі іржаві гармати, квартал крамничок Меллах по-зміїному звивався вуличками з смердючими струмками посередині, у крамничках «суке» та підвальчиках було чимало цінного краму.

Широка алея вела до європейської частини міста або, як її гордовито називали колонізатори, Нового міста, збудованого за якийсь десяток років на кшталт французьких міст, тільки простору тут було більше. У Новому місті були парки й фонтани, крамниці й житлові будинки, муніципалітет, поштамт, префектура, суд, школи, банк, будівлі й вулиці, названі іменами політичних та військових діячів, які багато

¹ Арабська страна.

² Поможі вам боже, прощайте! (араб діалект).

зробили для створення французької імперії по той бік моря: Луї Філіпп, Галлієні, Феррі, Аннот, Лайоті...

— Зайдемо сюди, — сказав Славаті, — в цьому трактирі, певно, можна буде добре попоїсти.

Бажання зайти саме сюди йому підказав не зовнішній вигляд закладу, а вродлива молода чорнявка з червоною квіткою у волоссі, дочка хазіяна-іспанця. Вони сіли в альтанці, покидавши кітелі й кепі, що було порушенням статуту, але солдати, як діти, завжди раді скинути тягар принуду й покори. Пообідали пречудовим кускусом¹, запиваючи міцним вином з Маскари. Блюмен випив чотири келихи вина — для непитушого інтелігента це був непоганий початок, Славаті випив набагато більше.

— Отаким і повинно бути життя, — зауважив Славаті. — Ні проблем, ні турбот, ні праці. Смачно попоїсти, любити вродливих жінок, знайомитися з цікавими країнами і так далі.

— І ти завербувався до легіону, щоб мати всі ці приємні речі? — спитав без тіні усмішки Блюмен. — Я хоч знав приблизно, що мене чекає.

— То чому ти тут, Якобус? Щоб забути про нещасливе кохання? Це жарт.

— Щоб покарати самого себе, а може, знайти своє друге «я» — ще й сам не знаю.

— За твоє здоров'я. Я ніколи не карати-му себе і не хочу бути іншим, аніж є. Щодо строку в легіоні, старатимуся прожити ці п'ять років якнайкраще, точніше, якнайгірше, уникаючи по змозі скандалів і неприємностей. Життя все-таки прекрасне! За твоє здоров'я.

4

Тиждень у Сіді-бель-Аббесі, колиці й храмі Іноземного легіону, центрі збору й перегруповання. Будівля в стилі казарми-школи-шпиталю-в'язниці XIX століття. Безперервна, максимально дисциплінована діяльність.

«Справжній легіонер не повинен думати, — любив повторювати полковник Віже-Карпо, — а щоб не дати йому можливості думати, треба завжди тримати його при ділі».

Тому навчання і служба з ранку до вечора, а потім бесіди про історію легіону для зміцнення корпоративного духу. Скрізь у казармі, на стінах їдальні, спальні, у

холі можна було прочитати історичні вислови, натхненні свідчення.

«Мені потрібні шістсот чоловік з Іноземного легіону, які в разі необхідності можуть гідно вмерти. Генерал Галлієні».

«Легіон у Маджене — справу буде зроблено. Маршал Мак-Магон».

«Легіонер умирає, але не капітулює. Генерал Ролле».

«Я бачив, як б'ються і вмирають багато солдатів, але ніхто не робить цього так неперевершено, як легіонери. Маршал Фош».

Полковник Віже-Карпо, незграбний і жовчний чоловічок, мав справжню пристрасть до парадів та інспекцій.

— Як тебе звуть?

— Легіонер Клеменс, *mon colonel*¹.

— Німець?

— Фламандець, *mon colonel*, але тепер я тільки солдат славетного Іноземного легіону.

— За відповідь — молодець, але гудзики на кітелі блищать слабо, легіонере Клеменс. Тиждень без права виходу в місто.

Підмітали подвір'я, чистили вбиральні, прибирали зали музею, що мало робити стимулюючий психологічний вплив. Але на Собека всі ці похмурі реліквії, скупчення мертвяків справляли гнітюче враження. У нього була природна схильність до любові й щастя. Блюмен робив якісь історико-етнографічні нотатки: розумовий склад професора жив і під кепі легіонера. Беруль, який не шанував нікого й нічого на світі, схилив голову перед дерев'яною рукою капітана Данжу, героя Камерона.

— Одного я не розумію, — сказав Собек, — точніше, мені цього ще не пояснили. У Камероні 30 квітня 1863 року рота Іноземного легіону під командуванням капітана Данжу втратила майже весь свій особовий склад, б'ючись проти значно переважуючих сил противника. Камерон розташований у Мексичі між Пало-Верде і Пасо-де-Мачо, це мені пояснили. Але ніхто мені ще не сказав, навіщо цих легіонерів послали так далеко, за що чи за кого вони воювали. Ти мусиш це знати, Беруль.

— Я знаю тільки, що їх було шістдесят чоловік. Командував ними капітан Данжу, який втратив одну руку в Криму. А проти них була мало не вся мексиканська кавалерія. Вони вмерли, але не здалися, і вбили чимало мексиканців. У цьому й полягає героїзм Іноземного легіону: кричати ворогові «merde!»² і, вмираючи, стріляти до

¹ Мій полковник (франц.).

² Французька лайка

¹ Арабська страва.

останнього набою. Але тебе цікавить інше. Спитай Блюмена, він усе знає.

— Це все дуже просто,— відповів Блюмен.— Наполеон Третій хотів посадити на мексиканський трон Максиміліана Австрійського і, щоб зламати опір мексиканців, послав у ці далекі краї частини французької армії, куди входило кілька рот Іноземного легіону. Бій при Камероні — один з епізодів цієї війни.

— Отже, ці шістдесят легіонерів померли за Максиміліана Австрійського, — сказав Собек.— І бились вони з патріотами, які захищали свою свободу. Коли це все правда, то не така вже й добра їхня слава.

Беруль кумедно скривився і почухав шрами на голові.

— З такими міркуваннями, мій голубе, кар'єру в легіоні ти не зробиш.

— Він теж шукає для себе людську правду в інших,— тихо, наче сам до себе, сказав Блюмен.— Будемо сподіватись, що йому не доведеться за це тяжко розплачуватись.

Наступного понеділка Беруль, Собек, Славаті, Блюмен, Провазнік, Мішель, Есбурі вирушили з Сіді-бель-Аббеса в Марокко. Канцлера послали в Індокитай.

— Це добре, що його немає з нами,— сказав Собек Берулю.— Я боявся за тебе.

— За мене? — Беруль знизав плечима.— Що він міг мені зробити, цей падлюка?

— Міг вистрелити тобі в спину.

— Я б стежив за ним і раніше встромив би в нього багнет.

— Ти багатьох убив, Беруль?

— З десятків.

— Ну й яке це справляє враження?

— На війні аніякого, це ж наше ремесло.

— Але вбивати людину без всякої причини, не знаючи її...

— Без причини, кажеш? Ти знаєш, що це ворог, а ворогів треба вбивати.

Поїзд був кумедний, маленький, асфальтований, проте йшов, долаючи кілометр за кілометром, лишаючи позаду все нові й нові станції, вивантажував пасажирів, брав інших; паровоз викидав густий дим. Собек широко розплющеними очима дивився у віконце, казав, що Алжир — гарна країна, але щоб це помітити, треба їхати поїздом, бо, йдучи в колоні з речовим мішком та рушницею, нічого не побачиш, усю довколишню красу вбиває утрома. Собек охоплювало почуття ніжності й розчулення, коли він бачив пастушка, селян у полі, жінок з амфорами на головах по дорозі до фонтану. В картини цього життя впліталися спогади, і Собек відкривав для

себе глибокий зв'язок усього існуючого, спільну основу людського життя.

Ламорісьєр, Тлемсен, густий ліс Хафіра, Уед-Бу-Нама, кордон Алжіру з Марокко, Уджда. Колись, починаючи з X століття, це був значний торговельний і транзитний центр, його по черзі завойовували альморавіди й альмохади, мерініди й ціяніди, аж поки нарешті в 1884 році французи вступили сюди, щоб покарати місто за те, що воно постачало людьми й грішми непокірного еміра Абд-аль-Кадіра. Але що легіонерам до історії? Їх не обходять ні важкі й тривалі процеси формування, ні права людини, яка повстає проти тиранії. Сліпі найманці, їх цікавить щонайбільше завтрашній день.

У військовому строю проходять вони бульваром Бюжо, перетинають центральний майдан, який, певна річ, називається майдан Перемоги, виходять за браму Сіді-Абд-Ель-Вахаб і зразу потрапляють у звичний, простий і точний світ казарми. Три дні в Уджді старший сержант-квартирмейстер використовує для того, щоб заново пофарбувати особнячок командира територіальної зони, прополоти його город (коли до патріотизму домішується вигода, подолати його неможливо). На четвертий день наші легіонери знову в поїзді, що йде у Мекнес — колишню столицю імперії Мулай Ісмаїла, де розташований другий полк Іноземного легіону.

Блюмена, Славаті, Собека, Беруля, Провазніка, Есбурі призначили в третю роту.

— Казарми новісінькі,— зауважив Беруль.— Чисто як дачі. Тепер тобі нема чого скаржитися, Собек.

— Чистота і порядок просто-таки дивовижні,— додав Блюмен.— По суті, військовий дух легіону — дух прусський.

— Ось побачите, що тут почнеться,— усміхнувся Беруль.— Як на мене, то краще вже блед¹.

До них підійшов молодий капрал, білявий німець з голубими очима, в гетрах на мускулястих литках.

— Блюмен! Хто з вас Блюмен?

— Я,— озвався Блюмен.— Моє ім'я Якобус Блюмен.

У голубих очах блиснула холодна іскра презирства.

— Залиш при собі Якобуса і йди в кімнату сім. До обіду ліжко і всі речі мають бути у зразковому порядку. Беруль — кімната чотири, Собек і Славаті — кімната дев'ять, Есбурі й Провазнік — кімната одинадцять.

— Слухай-но, капрале,— звернувся до нього Беруль,— я б хотів разом з оцим

¹ Пустельга-місцевість (араб.).

хлопчиком. Я обіцяв його матері наглядати за ним.

— Що за балачки! Тут команду я. Всі на свої місця! Через годину за моїм свистком усі на подвір'я — капітан робитиме огляд.

Півгодини по команді «струнко», а капітана нема й нема. Прийшов сержант, потім старший сержант, ад'ютант, лейтенант, ще один лейтенант, і в кожного була своя власна манера оглядати й розпитувати — проста або вигадлива, буркотлива або протекційна. Нарешті з'явився капітан, граф Анрі де Сен-Фержан. Він зазірав кожному в вічі, кривився в усмішці, схожій на нервовий тик. Славаті явно його зацікавив.

— Як твоє ім'я?

— Жан Славаті.

— Національність?

— Угорець.

— Вік?

— Двадцять чотири.

— Гаразд, хлопці, йдіть. І можете пишатися, що ви в моїй роті.

Капітан, ляскаючи хлестиком по халяві, зійшов східцями на веранду. Він був середнього зросту, дуже худий, одне плече трохи вище за друге. Біля дверей він зупинився поговорити з ад'ютантом Пірмайєром, який шанобливо вклонився і глянув на Славаті.

— Ein moment!¹ — весело вигукнув люб'язний капрал Клімт. — Блюмен — чистити вбиральні, Есбурі — на стайню, всі інші — чистити картоплю, Славаті до ад'ютанта.

Ад'ютант Пірмайєр милостиво глянув на високого ставного юнака, гарного, як голлівудський актор.

— Ти народився в сорочці! — мовив ад'ютант, показавши три золотих зуби. У нього була велика лиса голова, бичача шия, квадратні щелепи, а руки маленькі й м'які.

Славаті стояв виструнчившись і ніяк не міг второпати, чому він народився в сорочці.

— Командир бере тебе вістовим.

— Не знаю, чи зможу. В Сайді мене навчили стріляти з рушниці й кулемета, просуватись по відкритій місцевості, а в Бедо я навчився будувати шляхи й насипи, але ніхто з командирів, інструкторів, капралів чи сержантів не пояснив мені, що повинен робити і знати вістовий.

Ад'ютант Пірмайєр усміхнувся, його тішила простодушність Славаті.

— Не така вже це й велика премудрість. Ти мусиш бути уважний і послужливий щодо пані.

— Пані?

— Графині Луїзи де Сен-Фержан.

— Я постараюся догодити пані графині, — без будь-якої прихованої думки пообіцяв Славаті.

— Я в цьому певен, — усміхнувся ад'ютант Пірмайєр.

Блюмен пішов чистити вбиральні, а потім вибрався на мур, звідки було добре видно більшу частину міста. Та не пейзаж, не архітектурні пам'ятники вабили Блюмена — його охоплювало глибоке й болісне почуття споглядання історії, драматичних переживань становлення людства. Він знав, що це місто, нинішній білий Мекнес, багато бачив і зазнав, був яблуком незгоди між династіями-суперниками, не раз його захоплювали, визволяли, руйнували й відбудовували, аж поки алуїтський султан Мулай Ісмаїл, який не довіряв фрондистам з Марракеша і Феса, зробив з нього столицю, поклавши початок будівництву величезних, пишних палаців і честолюбно мріючи, щоб його коли-небудь назвали марокканським Людовіком XIV. В 1911 році збунтувалися племена, трон під Мулай Гафізом захитався, і він покликав французів, щоб вони допомогли йому залишитись при владі. Солдати генерала Муаньє прийшли в Марокко, відчували себе там господарями і лишилися надовго, на сорок п'ять років. Французи теж будували чимало, але на основі інших критеріїв й іншими методами. Нація, яка вже 1789 року зробила в себе революцію, котра, в свою чергу, породила структуру сучасної буржуазно-демократичної держави. Швидко ліквідувавши двадцять-тридцять тисяч шльохів, безперечно відсталих і кровожерних, французькі румі¹ заходилися будувати мости, шляхи, школи, лікарні, суди та в'язниці, провели залізницю, раціоналізували сільське господарство, почали експлуатувати надра — це було для них найголовніше. Країна жила собі під гаслом «франко-марокканської дружби». В Рабаті фактично правував генеральний резидент, а султан Мохаммед бен Юсеф у своєму казковому палаці з тисячею кімнат і з гаремом на сотні наложниць міг вважати себе таким самим могутнім і непереможним, як Ахмед аль Мансур. Все інше лишалося по-старому. Дев'яносто процентів національного багатства розподілялося між десятима тисячами іноземних і п'ятьма тисячами тубільних власників, а решта десять процентів ішла на утримання шести мільйонів населення цієї стародавньої, покірливої і побожної країни (нема бога, крім аллаха, і Мохаммед пророк його).

¹ Хвилінку! (нім.).

¹ Так араби називають європейців.

Про це й думав Якобус Блюмен, втупившись у руїни імперського міста, що розкинулося по той бік Буфекрану. На півночі мурашник арабських кварталів, на півдні європейська частина міста — поділ, що ховає в собі зародки майбутніх сутічок. А посередині казарми Іноземного легіону, які увічнюють статус законної сваволі. Блюмен зліз з муру, побачив капрала Клімта, який прямував у його бік, і мерщій заходився знову чистити вбиральні. Адже він теж був коліщатком цього механізму, але коліщатком непокірним, і зовсім не пишався своїм становищем!

Зате як пишалося своїми функціями коліщатко на ім'я капрал Клімт! Проте він теж мав свої турботи й прикросі, був водночас катом і жертвою, його законним прагненням не давали ходу. Кожні шість місяців ад'ютант Пірмайєр мав подавати список капралів, гідних навчатися в унтер-офіцерській школі, і щоразу імені Клімта в списку не було. Поза сумнівом, це був вияв упередженості і впертої антипатії з боку ад'ютанта Пірмайєра. Клімт був найбільш дисциплінований і тямущий капрал їхньої роти. Він знав напам'ять усі правила навчання солдатів-піхотинців і більше половини французького військового кодексу, за чотири роки служби не мав жодного зауваження, тримався і поводився так, як цього вимагає «здорова й сувора дисципліна і додержання всіх військових обов'язків». Проте в бажаному просуванні йому підступно відмовляли. Клімт іноді навіть думав, чи не причаїться йому десь за парканом, підстерегти Пірмайєра й відправити на той світ, усунувши таким чином перешкоду на шляху до свого щастя. Його лякала не підлість убивства з-за рогу, а те, що можуть викрити.

Клімт вирішив поговорити з Пірмайєром. Виструнчившись, він звернувся до нього:

— Mon adjudant¹, дозвольте попросити вас внести моє ім'я у список відправки на курси унтер-офіцерів. У мене нема й не було зауважень, я підготувався з усією серйозністю і певен, що впораюся.

Пірмайєр швидко підвів голову на буйволячий шиї, інстинктивно готуючись до боротьби, але зразу всміхнувся — він навчився усміхатись, як капітан де Сен-Фержан, сперся руками об стіл — руки в нього були ніжні, м'які й зовсім не гармоніювали з силою, яку випромінювала вся його істота, але вони якнайкраще доповнювали і визначали його внутрішній світ.

— Що ж, капрале Клімт, давайте домовимось раз і назавжди. Капрал з вас чудовий, але сержант буде поганий.

М'язи Клімта напружилися до болю, а

Пірмайєр згорнув руки, чисто як священник, з виразом вдоволеного честюлюбства. Клімт ледве розціпив зуби, в горлі йому пересохло.

— Даруйте, пане, але я не можу збагнути логіку ваших міркувань. Коли я — ви самі це стверджуєте — добрий капрал, то з мене може бути й добрий сержант.

Пірмайєр криво посміхнувся.

— Той самий факт, що ви своїм обмеженим розумом, капрале, не можете збагнути, чому навіть найкращий капрал не стане добрим сержантом, уже свідчить, що з вас добрий сержант не вийде.

— Я не розумію цієї логіки.

— Воєнна логіка, капрале Клімт. Можете йти.

— Слухаю.

Клімт виливає свою гіркоту в листі до матері. «Liebe Mutter¹, твій син став жертвою величезної несправедливості. Лишається тільки сподіватися, що незабаром буде війна. Тоді вони побачать гарт Клімта. Erstens Soldat². Благослови мене, любба мамо. Ich bin³ твій маленький Герман».

5

Темп життя був тут не такий швидкий, як у Сайді, де час був гранично заповнений, з граничним напруженням тіла і душі, якщо можна назвати душею боязке і пасивне дотримання механічних правил, що поширюються й на моральні якості людини. У Мекнесі фізичне і психічне тренування все-таки лишало людям якісь клапті часу для особистого життя, і вони використовували цей час по-різному, як кому було до вподоби. Більшість поринала в меланхолійну чи люту пиятику; інші — таких теж було чимало — ходили в доми розпусти Дар-Буїра, розташовані в колишніх імперських стайнях, де містилося раніш до десяти тисяч коней та мулів, а тепер жили десять-дванадцять тисяч повій; дехто займався й більш благородними справами: Провазнік купив граматику і антологію французької літератури, з подивом і радістю відкривав для себе культурні скарби нації, чиє існування необхідне для підтримання рівноваги у світі, а він її трохи не ототожнив з нечесними підрядчиками з Тюля та жовчними унтер-офіцерами Іноземного легіону; в Блюмені прокинулися інтереси професора гуманітарних наук, і він сів за дослідження історичних та се-

¹ Люба мамо (нім.).

² Насамперед солдат (нім.).

³ Лишаюсь (нім.).

¹ Мій ад'ютанте (франц.).

мантичних джерел аргументу у зв'язку з війною та життям у казармах і водночас працював над твором про контамінації й деформації початкового ісламського монотеїзму.

Славаті перебрівся у віллу до капітана, в окрему кімнату на першому поверсі. Обідав він разом з куховаркою сеньйорою Мартінес і тубільною дівчиною Шем-ель-Дуба, в казарму приходив рідко й ненадовго, носив новий, пошитий на нього мундир, що підкреслював його чудову статуру, ні на кого не дивився, ні з ким не вітався, крім Блюмена, проте колишня відвертість і щирість була порушена й затьмарена ніяковістю, чимсь таким, про що й говорити не можна, це розділяло їх, хоч Блюмен розумів Славаті, його поведінку. Адже він не робив нічого поганого, лиш використовував свої фізичні дані, зіпсованість і тупість інших. В легіоні всі були певні, — і єхидно глузували з цього, — що де Сен-Фержан розпусник, ненормальний чоловік, що він сам підшукував коханців для своєї ненажерливої дружини серед найвродливіших і найставніших солдатів своєї роти: таке можна прочитати в бульварних романах. Правда, як завжди, була зовсім інша, складніша — така ж складна й лукава, як психологія подружжя де Сен-Фержан, союзників і антагоністів.

Славаті не можна було назвати розумним, але не був він і грубим мугирем, тупим і нахабним, як той вістовий, що раніше служив у капітана, німець за національністю, борець-чемпіон, — він щось на коїв (що саме, не знав ніхто), впав у неласку, і його негайно відправили в Нижній Тонкін. Ще трьох вістових за короткий час від весни до зими спіткала така сама доля. Славаті вирішив зберегти за собою посаду вістового, яка давала йому конкретні привілеї, серед них і такі, як їсти ті самі страви, що й капітан, пити лікери й палити капітанові сигарети. Для здійснення цього наміру він покладався тільки на свій інстинкт, на хист спокусника. Він вирішив сподобатися дружині, не викликаючи невдоволення чоловіка, і в усьому догоджати їм обом. Поки що Славаті виконував функції слуги та сторожового пса.

— Роботи в тебе тут буде не так багато, — сказав капітан, поглядаючи на нього неувважливо, з трохи іронічною доброзичливістю, успадкованою від предків. Він напівлежав у кріслі-гойдалці на веранді, погладжуючи білі груди з випнутими ребрами. — Прибирає тубілка, в кухні порадиться сеньйора Мартінес, тобі, мабуть, доведеться нарубати дров на зиму і виконувати ту роботу, яка жінкам не під силу. І ще я був би тобі вдячний, якби ти хоч трохи навів лад у саду... При столі слугувати

вмієш? — спитав капітан, скрививши губи. — Бо ця Шем така дурна... Що ж до всього іншого — будеш у розпорядженні моєї дружини. Верхи їздити вмієш? Було б дивно, якби угорець не вмів сидіти в сідлі! Машину вона водить сама і дуже ревниво ставиться до свого «шевроле», а ти мушиш супроводити її в манеж, на теніс, до басейну — звичайно, якщо вона цього хоче. Та коли вона забажає поїхати в арабську частину міста чи на околиці, то, хоче вона чи ні, ти повинен бути поруч неї. Дістанеш дозвіл носити револьвер, але краще добрячий *coup de savate*¹ або *uppercut*² у підборіддя. Ти сухорлявий, але, мабуть, мускулястий.

Капітан, наче обмацуючи коня, провів рукою по грудях і плечах Славаті. Це викликало у вістового скоріше чуття фізичної огиди, аніж приниження. Капітан ще раз скривив рота, замислився, сягнув по сигарети і мовив різко, начальницьким тоном:

— Bon, c'est tout³.

Через годину мадам запросила його до себе. На ній був лиш прозорий халатик на голе тіло — класичне вбрання для сцени спокушання або цілковита королівська байдужість, — вона розмовляла з вістовим, стоячи до нього спиною і розчісуючи перед дзеркалом біляве волосся. Стегна в неї були вузькі, наче в дівчинки-підлітка, але округлості, обтягнуті чорними трусиками, здавалися ніжними і граціозними. Голос мала приємний, але дещо хрипкий, говорила, манірно розтягуючи слова.

— Капітан сказав, що ти угорець. Я була в Угорщині двічі, в Будапешті, на озері Балатон, це дуже гарна країна із стародавньою культурою. До християнської віри вас навернув Стефан Великий⁴.

Жінка засміялася, так само хрипко й манірно, кінчик червоного язика майнув між зубами й відбився у дзеркалі, схожий на хтивий знак запитання.

— Ти хрещений католик чи турок?

Славаті був спантеличений — що за жінка ця його пані? А вона, не даючи йому відповісти, провадила далі, роздивляючись на себе в дзеркало, мінлива і манірна, як усі парижанки.

— Як тебе звуть?

— Жан Славаті, пані графиня.

— Не називай мене пані графиня. Жан — гарне ім'я, воно коротке і легко запам'ятовується. Славаті теж звучить добре. Вістовий, який був у нас перед тобою, мав таке ім'я, що й вимовити важко, — п'ять приголосних підряд. Я задоволена,

¹ Удар ногою (франц.).

² Прийом у боксі (англ.)

³ Ось і все (франц.).

⁴ Іштван I (святий, 970–1038).

що тебе звуть Жан Славаті. Гарненьке ім'я. Капітан пояснив тобі твої обов'язки?

— Так.

— Я додам тільки одне: ти повинен ставитися з повагою до нашої куховарки сеньйори Мартінес, називати її завжди сеньйорою і не щипати тубільну дівчину. Шем дуже мила, й вона заслуговує на людську повагу.

— Не сумнівайтесь, я ставитимусь до них з якнайбільшою повагою.

— Гм! — Графиня не дуже була впевнена в цьому. Вона повернулася й окинула його холодним і критичним поглядом, відтак схвально ляснула себе долонею по коліну. Славаті стояв у позиції «струнко» і вдавав, що не помічає її маленьких твердих грудей. Обличчя в неї було молоде, гладенька шкіра і блискучі очі робили її на перший погляд вродливою, незважаючи на вульгарну форму носа та випнуті вилиці. Луїзі де Сен-Фержан було двадцять шість років, але впертість і прихована зрілість розвіювали перше враження молодості. Вона ледь усміхнулася, копіюючи гримасу свого чоловіка, і відпустила його, вимовивши цю саму фразу:

— Bon, c'est tout.

Славаті зійшов униз і зустрів у вітальні тубільну дівчину, яка намагалася не дивитись на нього.

— Собх алхер¹, — привітався до неї Славаті, який знав кілька десятків арабських слів і формул чемності.

— Добридень! — відповіла Шем-ель-Дуба. — Прошу вас розмовляти зі мною тільки по-французьки.

Дівчина ретельно витирала порох на стільці пана капітана.

— Гаразд, мадемуазель, — погодився Славаті. — Дозвольте вам допомогти?

— Ідіть і допоможіть сеньйорі Мартінес очистити картоплю.

Славаті пішов до кухні. Сеньйора Мартінес велично й гнівно показала йому на купку картоплі.

— Buenos dias, señora Martinez², — сказав Славаті.

— Терпіти не можу, коли зі мною розмовляють по-іспанськи, — відказала сеньйора Мартінес, висока і гладка, з темним пушком над верхньою губою, очима суворі дуеньї і з несподівано маленьким дитячим носиком. — Та й яка це іспанська мова? Акцент просто варварський! Ти теж німець?

— Угорець.

— Австро-угорець? Ще тільки цього бракувало! — вигукнула сеньйора Мартінес.

— Всього лиш угорець, сеньйоро, — чомно й терпляче відповів Славаті.

— Будемо сподіватися, що ти не такий негідник, як Франц.

З виразу обличчя сеньйори Мартінес було видно, що вона в цьому дуже сумнівається.

— Що накоїв Франц?

Куховарка не відповіла, пильно подивилась на нього і сказала:

— Del árbol caído todos hacen leña¹. Ти розумієш по-іспанськи?

Славаті не вмів розгадувати загадки, розбиратись у складних психологічних питаннях. Він хотів жити в мирі з усіма — з господарями і слугами. Пополудні графиня взяла його з собою на виставку живопису, організовану французьким товариством поширення культури, головою якого графиня була разом і на рівних правах з пані Кавеньяк, дружиною полковника, командуючого воєнною зоною Схід—Захід. Пані Кавеньяк теж була парижанка, років під сорок, квітучого здоров'я, імпрезантна, ставна, як статуя.

— Картина Руо? — з сумнівом запитала графиня де Сен-Фержан. — Але ж ми збиралися влаштувати виставку імпресіоністів... Мені здається, що Руо тут ні до чого.

— Ти певна?

— Не дуже, але ми можемо спитати Суме, він антиквар і повинен знати, до якої школи належить цей Руо.

— А ми признаємось у своєму нецтві... Давай повісимо і картину Руо, імпресіоніст він там чи ні, але ж це відомий французький художник. Що це за молодий солдат у твоєму «шевроле»? Ще один з твоїх вістових?

— Ще один з моїх вістових.

— Sacrebleu!² Пречудовий sameць! Я в захопленні від смаку де Сен-Фержана! Він добре розуміє потреби своєї дружини, а мій чоловік дає мені вістових ще потворніших, аніж сам.

— Елен, не треба лаяти потворних мужчин — красені як правило погані самці, і ти це знаєш.

— Але цей молодий красень знає свою справу, я певна. Признайся!

— Це державна таємниця.

— Ти повинна позичити його мені, Луїзо, неодмінно.

— Якщо нам пощастить умовитися про ціну!

Отакі звичайно були всі їхні розмови й розваги. Дві парижанки в далекому провінційному Марокко мстилися долі, вистав-

¹ Доброго ранку (араб.)

² Добридень, сеньйоро Мартінес (исп.).

¹ Дерево, яке впало, кожний може порубати на дрова (іспанське прислів'я).

² Чорт забирай! (франц.).

ляючи на посміховисько своїх чоловіків, становищем яких вони широко користувалися, весело нехтували заборони й священні принципи, часто скандалили і теревенили про інтелектуалізм та меланхолію.

По дорозі додому графиня сказала Славаті:

— Я тобою задоволена. Як вістовий ти показний і гарний. Ось тобі десять франків на сигарети й на розваги в Дар-Буїрі. Але не кажи про це капітанові, нехай це буде наша таємниця. Ти неговіркий і здаєшся мені досить розумним. Сподіваюся, ми з тобою порозуміємось. Завтра о дев'ятій ранку засідлай мені коня.

Луїза де Сен-Фержан страх любила їздити верхи і була досвідченою амазонкою. Її чоловіка, Анрі де Сен-Фержана, не можна було назвати ні спритним, ні елегантним вершником. Він не любив їздити верхи, але не міг признатися, що це пов'язане з деякими фізичними вадами. Нічого не вдієш, *poblesse oblige*¹, професійні вимоги теж. Командир роти без коня однаково, що льотчик без літака, тому капітан де Сен-Фержан щоранку стоїчно займався нелюбою справою, але ніколи не бував у манежі, де його колеги демонстрували свою майстерність у кінному спорті й доходили аж до циркового трюкацтва. Похмуро сидючи на коні, капітан виїздив через міську браму Сіді Амар, перетинав городи овочівницької школи, якийсь час їхав шляхом на Хеміссет, обережно спускався до притоки Буфекрана, на берегах якої росли олеандри, тамариск, верби. Там він злізав з коня, тихої, по-філософськи настроєної й ситої тварини, і робив невеличку гігієнічну прогулянку, дивився на годинник, а коли час, відведений для їзди верхи, наближався до кінця, знову сідав на свого буцефала і вертався до міста, обминаючи Медіну, через перехрестя Бу-Амейр, повз тенісний корт і басейн, де завжди було повно людей, повз палац правосуддя та «Отель де Віль», і далі по авеню де Парі до казарми.

Лейтенантам Беклару і Пуансо (один був сином власника шовкових фабрик, другий — винопромисловця), честолюбним і діяльним молодикам, які дуже прагнули зробити кар'єру, капітан де Сен-Фержан приділяв зовсім мало уваги, не більше, ніж того вимагала служба. Він підписував різні відомості, змінював чи підтверджував накази, писав листи, телефонував командуючому зоною чи в Рабат, де мав впливових друзів, скурював для заспокоєння нервів одну-дві сигарети, потім разом з ад'ютантом Пірмайєром, відданим своєму командирові, як сторожовий собака (він таки трохи нагадував великого пса), брався роз-

глядати провини й визначати покарання. Він вважав себе розумнішим за своїх колег і пишався аристократичним походженням, яке давало йому привілей висловлювати свою думку, керуючись лише власними примхами. Його манера судити й накладати стягнення завжди була суперечлива і часто необгрунтована. Загалом капітан ставився поблажливо до вродливих, дужих і зухвалих легіонерів, а з негарними і такими, що заперечували свою провину, був невблаганний. Йому дуже подобалася гра в суверенного володаря, Пірмайєр це знав, і рапортів не бракувало.

Де Сен-Фержан вважав, що користується любов'ю солдатів, свою невелику платню офіцера віддавав на поліпшення солдатського пайка — це йому, безперечно, підказував досвід предків. Про його шалене марнотратство ходили чутки, що в цьому він не поступався перед знаменитим датським принцем Оге¹, але чутки ці були явно перебільшені. Високий і худий, він був схожий на Фуко², але без його внутрішнього горіння. В політиці капітан поділяв ідеї Кадудалю і генерала Дезож'є, але це пояснювалося лише вірністю своєму класові, хоч він у цьому нізащо не признався б. Його батько був генералом армії, дід — адміралом, прадід очолював генеральний штаб, і далі в такому самому дусі у глиб століть, але капітан не вважав себе спадкоємцем військової доблесті своїх предків; він був переконаний, що в його грудях живе душа естета, вельми складна і мінлива, суміш солодкої отрути й геніальних лінощів. У нечасті хвилини натхнення він писав віршики, на зразок таких:

Я
в серце світу
встромляю блискучу голку
полум'яну як Молочний шлях
а все інше
пил.

Ще рідше він малював у манері Клее³ — як він сам твердив, — віддаючи перевагу фарбам дорожкоштуючим і похмурим. Луїза де Сен-Фержан теж малювала, але в манері *bêtement classique*⁴, за висловом її чоловіка, для неї це було хоббі без будь-якого покликання.

— Насправді, — казав де Сен-Фержан своїм близьким і не дуже близьким друзям, — моя дружина цікавиться тільки мужчинами, і я не можу її за це осуджувати.

Де Сен-Фержан повернувся додому на обід, тубілка вклонилася хазяїнові, вона служила в них уже шість місяців, але ка-

¹ Принц Оге, граф Розенборг (1887—1940).

² Шарль де Фуко, французький місіонер у Марокко (1858—1916).

³ Пауль Клее, німецький художник-абстракціоніст (1879—1940).

⁴ В дурнувато-класичній (франц.).

¹ Становище зобов'язує (франц.).

пітан не жадав, щоб вона прийшла до нього в ліжко. Шем-ель-Дуба, що означає «ранкове сонце», була гарненька вісімнадцятилітня дівчина, яка давно вже втратила цнотливість. Вона не мала звички красти, милася не лише за приписами корана — чого ще можна сподіватися від дівчини-служниці? Проте капітан звертав на неї увагу тільки для того, щоб сказати:

— Шем, приготуй мені чисту піжаму після ванни!

Такі відносини були добрі й справедливі, бо соціальні й расові відмінності відіграють не меншу роль, ніж людська повага.

6

«Compagnie, — писав Блюмен у своїй праці з історичної філології, — походить від старофранцузького *compain*, *compagnon*¹, а в наші дні так зветься основна піхотна одиниця — рота. Цю одиницю створив Карл V у майже теперішньому її вигляді й доручив командувати нею капітанові, а в казарменому жаргоні внаслідок аглютинації чи схрещення вийшло *capiston* (*capitaine* + *piston*)². Таке сполучення здалося Блюмену грайливим, і він усміхнувся. Чудний «капістон» оцей граф Анрі де Сен-Фержан, з його незрозумілою прихильністю до вродливих і дужих солдатів.

Лейтенанти Беклар і Пуансо з їх юнацьким ентузіазмом і темпераментом уособлювали авантюристичний і напористий дух легіону, мріяли про воєнні операції, аби швидше зробити кар'єру, — без цього існування їм здавалося нудним і порожнім; вони мріяли про рани — такі, що не дуже спотворюють зовнішній вигляд, про медалі на грудях, про холодний і гордий блиск в очах, який підкорює і збуджує жінок. Для них військова доблесть і мужність була необхідна і єдина якість. То була типова французька пиха і зарозумілість. Обидва займалися майже усіма видами спорту, а Беклар навіть боксом, і це доводило його самовпевненість до абсурду. Одного разу він запропонував Провазніку, найсильнішому солдатів роті, помірятися з ним. Провазнік глянув на свої величезні ручиська і похитав головою.

— Я не знаюся на боксі, пане лейтенанте, а ви в цьому ділі справжній ас.

— Бий, як умієш, ти дужий, мов бик.

— А якщо я вас покалічу?

— Не хвилюйся, це мені доведеться бути обережним, щоб у тебе не дуже змінився вираз обличчя.

Вони пішли за стайню, наділи рукавиці, за ними подалися Беруль, Есбурі, капрала Петерс та Олліє, легіонери Пятиков, Лоніардо, Оверат і Пеллегріні, всі вони по-підлабузницькому були за офіцера, який демонстрував прийоми вищої боксерської школи. Провазнік скидався на величезного незграбного ведмедя, лейтенант Беклар танцював круг нього, спритний та елегантний, як гончак, його рукавиці торкалися супротивника, де й коли йому хотілося, він бив навскоси, коротким боковим ударом — хуком, блискавичним джебом, схожим на аперкот.

— Кладіть його на лопатки! — кричали Оверат і Лоніардо.

— Добрячий удар зліва, пане лейтенант! — підохочував Олліє. — Не жалійте його, бийте щосили, Провазнік справжній бик.

Беруль теж не скупився на оплески й похвали. Беклар, який одержував від батька щомісячну суму, рівну офіцерській платні, був щедрий до тих, хто йому подобався, тобто підлещувався до нього.

— Ще один свінг, пане лейтенанте, прос-то в ніс цьому бегемотові!

— Покладіть його нокаутом! — горлали вже всі разом.

На обличчі в лейтенанта Беклара був тепер уже зовсім інший вираз — не поблажлива, трохи жаліслива зверхність чемпіона, якому доводиться битись з набагато слабшим супротивником, а ворожість, що не визнає попускань, агресивність, лють. Удари його ставали дедалі запекліші й енергійніші, було видно, що він хоче нокаутувати супротивника. Провазнік досі приймав удари, не відповідаючи на них, але потроху і в ньому заграла кров — хіба ж його предки з ломакою та списом не билися в лісах Ельблонга й на схилах Високих Татр? І він затопив танцюристів такого ляпаса, що в тогоразу впали руки і сперло дух.

— Ти збожеволів! — обурено крикнув капрал Олліє. — Вдарити офіцера!

Але капрал Петерс, справедливіший і лояльніший, став на захист поляка:

— Облиш його! Він не винен. Його викликали битись, і він б'ється, як уміє.

— Ушивайтеся всі! — наказав Беруль. — А я тим часом приведу його до тями.

Він підняв нерухоме тіло, відніс до колодязя й занурив його в чан, з якого пили коні, але спершу очистив лейтенантові кишені.

— Жаб'яча сеча ніколи не стане кров'ю дракона! — глузливо проказав Беруль.

Ще один бій навкулачки, але без рукавиць і глядачів, стався на другий день між

¹ Товариш, приятель (франц.).

² Капітан + пістон = капістон (франц.).

Собеком і німцем Вебером з того самого взводу. Про бійку свідчили синці на обличчях в обох, проте обійшлося без покарань: бійки в легіоні траплялися часто, вважалося навіть, що коли немає війни, це підтримує в легіонерах здоровий інстинкт боротьби.

— Молодець! — похвалив Беруль. — Я задоволений тобою. Ти стаєш справжнім легіонером і справжнім мужчиною.

— Дай мені спокій! — огризнувся Собек, болісно скривившись. — Не ходи весь час за мною! Думаєш, мені приємно чути, що я дівка, а ти мій бахур?

— То ти побився з Вебером, аби довести йому, що ти не дівка?

— Він назвав мене дівкою.

— Ну й що? Адже це неправда.

— Іди геть, я не хочу, щоб ти завжди був коло мене. Чого тобі треба? З перших днів, як ми познайомилися в Сайді, ти в'язнеш до мене зі своєю лицемірною дружбою.

— Лицемірна дружба? Ти зовсім здурів! Чи, може, я повинен тебе побити, щоб довести, що ти помиляєшся?

— Я не боюся! — вигукнув Собек. — Я ладен і з тобою битися.

— Спробую пояснити тобі, якщо зумію знайти слова, — спокійно і сумно відказав Беруль. — Мої почуття до тебе здаються мені гарними і чистими, але часом я соромлюся їх, саме через оцю чистоту. Людей вабить одне до одного те, що в них є, або їм здається, ніби воно є. Я заговорив, як Блюмен. Але нас підслуховує Олліє, його дурість збиває мене з пантелику. Тут не місце для розмов. Давай зустрінемося сьогодні ввечері за муром мусульманського кладовища. Чи, може, ти боїшся ходити на кладовище?

— Мене часто лякають живі, і мені хочеться піти до мертвих, — відповів Собек з такою гіркотою, аж Берулеві стало боляче.

Похмуре місце не справляло на Беруля ніякого враження, він прийшов на кладовище з двома пляшками під пахвою. Вони посідали на землі, серед цибулинних рослин та сухоцвіту. Трохи далі, на березі річки Буфекран, росли карликові пальми і дикий кунжут. Призахідне сонце золотило дахи старих будинків, яскріло на сірому камінні суворих фортець.

Беруль відкорукував пляшку і пив просто нахильці — йому це було необхідно перед серйозною і важкою розмовою, соромливою і колючою, як сповідь. Потім він простяг пляшку Собекові.

— Я п'ю, щоб показати свою чоловічу

силу, — сказав Собек. — А потім почуваю себе погано. До біса всі ці безглузді легіонерські звичаї!

— Слухай-но, маленький Собек, — почав Беруль, але тут же схаменувся, що не слід було так звертатись, і зразу перейшов до суті. — У мене був такий брат, як ти. Коли померла мати, мені було вісімнадцять років, Рене, — дванадцять. Батько працював на залізниці, казали, ніби він пив, давав волю рукам, — треба ж було якось пояснити, чому після дванадцяти літ тяжкої і невдячної праці людина пішла наперекір своїй долі й проломила голову інспекторові. Його послали на каторгу до Кайєнни, там він і помер у 1912 році. Матір позбавили права на пенсію, і вона бралася за будь-яку роботу, аби прогодувати мене й брата. Після її смерті я став злодієм — спершу в Парижі, потім у Ліоні, Марселі. Рене жив у нашої тітки, я регулярно посилав їй гроші, хотів, щоб Рене вчився, щоб життя його було нормальне і щасливе. Потім я потрапив у в'язницю і вийшов з неї вже цілком сформованим злочинцем. Я нікого не кохав і не поважав, але як бога любив свого молодшого брата. Мені хотілося, щоб з нього вийшов чиновник, бухгалтер або вчитель, людина будь-якої професії, тільки не бандит і не злодій. А він брав приклад з мене, хотів наслідувати мене, подумай тільки! Либонь, йому здавалося, що я герой. Він вступив до банди старших за себе хлопців, брав участь у крадіжках машин та в інших грабунках, а якось уночі сталася перестрілка, поранили поліцейя — згодом йому ампутували ногу. Заарештували й засудили Рене — наймолодшого, найнедосвідченішого з усіх, та й винен він був менше, ніж інші. Йому тоді було дев'ятнадцять років, а засудили цього шмаркача на двадцять. Він витримав два роки, а потім повісився на ґратах у камері.

Беруль схопив пляшку, але не став пити, а пошпурив її далеко від себе.

— Його смерть вразила мене, я ще ніколи так не страждав. Розумієш тепер, чому я так прихилився до тебе? Ти нагадуєш мені мого бідолашного брата, він теж був білявий і такий самий мрійник, як ти, беззахисний перед життям. А я, Беруль, татуйований задирака й хуліган, п'яниця й лихослов, щоразу плачу, коли згадую його. Мені здається, ніби я винен в його смерті.

Беруль підвівся і великими кроками попрямував у гліб кладовища.

— Стривай! — гукнув Собек.

Беруль обернувся, лице його осяяла посмішка.

— Я був певен, що ти мене зрозумієш! — промимрив він і поклав руку на плече Собекові.

Так вони йшли, друзі й брати, хоч і зовсім не схожі, а над кладовищем кружляло сполохане птаство й повільно згасала вечірня заграва.

Між Шем-ель-Дуба і Славаті не було відкритої ворожнечі, але не було й миру. Дівчиною володів темний і сильний расовий інстинкт, що домінував у ній над жіночністю, вона ніколи не стала б коханкою легіонера-румі, але капітанові вона дозволила б усе — він був хазяїн, а тисячолітня традиція — релігійна, племінна й соціальна — узаконювала його привілеї, зловживання владою. А Славаті був певен, що всі жінки в ліжку однакові, — алжирка і марокканка, французенка і німкеня, — і ставився до Шем з формальною повагою, трохи іронічно, — це можна було помітити хіба що в тоні його голосу, коли він вітався до неї: «*bonjour, mademoiselle*»¹, і цього було цілком досить, щоб між ними виникла взаємна байдужість. Зате сеньйора Мартінес не забарилася піддатись чарам молодого угорця, цінувала його шанобливе ставлення, його помірковану галантність і скромність. То була вельми досвідчена матрона, її мудрість проявлялась у прислів'ях, банальних і тривіальних, як усі прислів'я, але мовою Сервантеса вони здавалися глибокими і повними сенсу: «*Cade uno para si, y Dios para todos; los peces mayores se traden los menores; más vale tarde que nunca; tras de los años viene el juicio*»².

Куховарка їла багато, часто прикладаючись до пляшки, і в її дебелим тілі чаїлася палка жага. Інколи вона сидючи відкидалася назад, відкриваючи перед Славаті величезні стегна, що могли дати насолоду велетневі й викликати дрож у людини звичайної комплекції. Там, у глибині, панував темний, жадібний і непристойний морок, а обличчя зберігало вираз дурної пихи. Все це викликало у Славаті відразу, і він прощався, вигадуючи на ходу галантну брехню:

— *Tengo dolor de muelas, buenas noches, señora Martinez*³.

— *Hasta mañana*⁴, любий!

В таких умовах чотири роки можуть сплинути швидко, а коли закінчиться термін контракту, він напне вітрила й знов здається на волю вітру. Славаті був надто ледачий, щоб заздалегідь складати плани, робити розрахунки, замислюватися про майбутнє. Він вірив у фатум, який не можна змінити, тут він був ближчий до маго-

метанського Сходу, аніж до християнського Заходу. Мектуб. Так написано. Буде те, що має бути. Він навіть витатуював собі на руці оту покірливу арабську мудрість. Зараз йому було добре, і він нічого не хотів міняти. З нього зробили щось на кшталт солдата-раба чи лакея, допущеного в приватне життя своїх хазяїв, учасника їхнього розкішного життя, йому теж перепадала якась частка їхніх привілеїв.

Подружжя де Сен-Фержан любило випити, та алкоголь діяв на них не однаково. Він викликав у них то веселощі, то меланхолію, то похмуру мовчазність, то нестримну балакучість, проте ніколи ні він, ні вона не розкривали свого внутрішнього світу, своїх думок. Славаті не міг збагнути, — зрештою, це його мало цікавило, — були вони щасливі чи нещасні, добрі чи злі, любили чи ненавиділи одне одного, чи, може, це була просто терпліва байдужість.

Вони грали пусту й жорстоку комедію на дві дійові особи, а Славаті покликали взяти участь у грі, як лукавого слугу чи блазня на ниточці, котрого кожне хотіло перетягти на свій бік.

— Що сказала тобі моя дружина про Шем-ель-Дуба та сеньйору Мартінес? — питав капітан.

— Що я повинен їх шанувати, — відповідав Славаті.

— І ти, ясна річ, пообіцяв, що шануватимеш їх. Ну й дурень! Ти не повинен їх шанувати. Справжній легіонер не шанує жінок.

— Так точно, пане капітан.

— Ти ніколи не був сутенером? — питала Луїза де Сен-Фержан; було видно, що вона п'яна.

— Ніколи.

— Дивно, твоя зовнішність цілком підходить для цього.

— Ви мені лестите, мадам.

— А ти крав коли-небудь?

— Кілька разів, через необхідність.

— Скільки заробляє дівчина з Дар-Буїра?

— Залежить...

— За один раз з клієнта... Так, здається, кажуть?

— Тариф — п'ять франків.

— Моя знайома пропонує тисячу франків, щоб ти розважив її. Якщо погодишся, ми можемо поділити з тобою цю суму пополам. Гадаю, справа варта уваги, жінка не дуже стара і не потворна. Їй здається, що ти чудовий самець. Це правда?

— Жоден мужчина не стане цього заперечувати.

— Така відповідь мені подобається, тепер я тебе ще більше поважатиму. Ти

¹ Добрідень, панночко (франц.).

² Кожен за себе, бог за всіх; великі риби жеруть маленьких; краще пізно, аніж ніколи; розсудливість приходить з роками (ісп.).

³ У мене болить голова, на добраніч, сеньйоро Мартінес (ісп.).

⁴ До завтра (ісп.).

вродливий і не дуже дурний. Чого ти хочеш досягти в нашому домі?

— Мені багато не треба, мадам.

— Іди вже, фальшивий дурню! І не сприймай серйозно те, що я тобі тут набакала, випила я.

Славаті у своїй кімнаті сушить собі голову над складною і нелегкою проблемою. Що вони від нього хочуть? Зробити його спільником своїх розваг і втіх, чи він потрібен їм для знування, для приниження? Багатії — народ незрозумілий. Його батько все життя не вилазив з нестатків і злиднів, багатих називав лиходіями, вірив у Бела Куна, як раби стародавнього Риму повірили в Христа. Після розгрому Комуни їхня сім'я втекла до Франції, щоб і там вести нерівну боротьбу з нестатками і злиднями. Потім батько потрапив під паровоз. Нещасний випадок? Самогубство? Через два роки померла від раку мати. В дитинстві Жан ніжно любив батьків, а тепер уникав думати про них: ця любов могла спричинитися до повторення їхньої долі — лихо, злидні, смерть.

Жан Славаті відкоркував пляшку, ковтнув з неї, але це не допомогло йому краще розібратись у всьому. Які складні, о боже, які складні людські відносини! Ніколи не можеш точно знати, що думає, чого хоче твій ближній. Ніби на кожному панцир або машкара. Він думав, що граф і графиня де Сен-Фержан і не можуть бути іншими, — вони витончені аж до вульгарності, загадкові, незбагненні. Але і в нижчих соціальних колах хіба мало було таких, хто видавав себе за іншого, прикидався і брехав! Ось хоч би й ця дівчина, Шем-ель-Дуба. Росла вона, як коза, неосвічена й темна, як та мавпа, але вбирається в європейські сукні з плеча своєї господині, і вони надають їй якоїсь кумедної гідності. А сеньйора Мартінес? Жере, як свиня, а тримається гордовито, так і сипле прислів'ями. Славаті волів мати справу з дівчатами Дар-Буїра. Відносини з ними були елементарно прості й скороминущі: плати — і маєш те, за що заплачено, тут ні до чого гордощі й делікатності, нема ні справжньої, ні вдаваної соромливості, ні чарівливих дурниць почуття. Для Славаті небезпека, — інакше кажучи, страждання, — таїлася саме в почутті.

Він знову ковтнув з пляшки, енергія, гаряча, як сонце, молода, самозабуття вирувала в його крові — чисто тваринна насолода, інстинктивна радість життя. Він роздягся догола, ліг у ліжко, поринувши в почуття сп'яніння, яке обняло його не лише од вина, а й від того вирування в крові, від картин, що малювала йому хтива уява. Одна думка, яскрава й гостра, не давала

йому спокою, ранила його, колола, вабила і страхала, неначе він сам повинен був зробити вибір між шляхами своєї долі.

Якось увечері капітан покликав його до себе й запропонував випити. Це було вперше, і Славаті не знав, як розуміти запрошення: чи це початок того, про що він думав і чого боявся, чи демократична щедрість, щирість, часом властива аристократам. Капітан запросив його сісти.

— Луїза, — уперше в розмові з вістовим він назвав дружину на ім'я, — дуже задоволена тобою. Вона нечасто буває задоволена вістовими, що їх я вибираю для неї. Особисто я вважаю, що ти навіть занадто гарний для вістового. Ти все ж таки легіонер, так?

В його манері сміятися не було нічого щирого, нічого приємного, він був не тільки бридкий (негарні чоловіки часто бувають чарівливі), а й відчужено холодний, відразливий своїми викривленими думками і почуттями, які він сам виставляв напоказ, наче рідкісні, коштовні якості, своєю моральною потворністю, куди гіршою за фізичні вади.

— Пий, не примушуй себе припрошувати, не тримайся так офіційно, чорт забирай! — вів далі капітан, кладучи руку на коліно Славаті. — Я капітан твоєї роти, а не страховисько з дитячої казки.

Славаті одним духом випив склянку.

«Сила на його боці, — міркував він. — Я терпіти його не можу, та коли він зажадає, щоб я розважав його дружину, а він, цей замазура-аристократ, стежитиме за нами крізь замкову щілину, — на це я, мабуть, можу погодитись...»

Помилувавшись проти світла на вино у склянці, капітан повільно випив його, глянув на великий стінний годинник — коштовну річ XVI століття — і сухо попрощався з вістовим:

— На добраніч!

Славаті віддав честь і вийшов, полегшено зітхнувши.

7

Генералові Оділону Дезож'є приснився поганий сон: після ситного обіду він відпочивав у густому затінку алеппської сосни, посадженої посередині величезного саду сто років тому, коли раптом із заростів араукарії вискочив величезний бородатий чоловік і з криком «Помста, помста!» встромив йому в черевко-дугастого ножа.

Оділон Дезож'є прокинувся весь спітнілий і злякано схопився за живіт. Він був

людина хороbra — генерал не може бути боягузом, — але на його плечах лежала величезна відповідальність. За договором 1912 року вся влада була зосереджена в руках генерального резидента, що репрезентував Францію, — він складав декрети, котрі потім підписував султан, але підтримував мир, готуючись водночас до війни як начальник генерального штабу.

Оділон гордовито глянув навколо — він знав, що його резиденцію день і ніч охороняють поліція та особливі військові підрозділи, — застібнув китель і ввійшов до свого кабінету подзвонити полковникові Кавеньяку, якого вважав одним з кращих офіцерів і своїм близьким другом. Лихі язика подекували, ніби генерал Дезож'є та Елен Кавеньяк...

— Чим зайняті бені снасцен, Кавеньяк?

— Обробляють свої землі, пасуть худобу.

— А удайя?

— Це мирне і працьовите плем'я.

— Не завжди ці племена були мирні...

— Ламорісьєр, Жуанвіль, Бюжо і Лайоті так добре їх загнуждали, що вони стали покірливі.

— Я бачив поганий сон, Морісе: якийсь шльоx продірявив мені живіт.

— Пусте! Просто стримувані докори сумління стають кошмарами.

— Психоаналітичні дурниці, полковнику! Я розстрілював кожного десятого і завжди керувався патріотичною метою. Пошли краще батальйон легіонерів у поліційне турне до Верхніх озер.

— Наказ негайно буде виконано, mon general¹.

— Як ся має Елен?

— Сердиться, каже, що у вас було з нею побачення в Ель Канзара, а ти не прийшов.

— Я був у Рабаті, у цього кретина прем'єр-міністра. Службові обов'язки забирають у мене весь час.

— Ти дивовижна людина і чудовий воєначальник, Оділоне, — спокійно і впевнено мовив Кавеньяк.

Оділон Дезож'є поклав телефонну трубку і посміхнувся — лестощам полковника чи, може, якимсь веселим спогадам, але зразу ж думка про воєнну відповідальність і політичну амбіцію примусила його спохмурніти і заскреготати зубами. Він добре знав, що Мулай Юсеф, розпусник та інтриган, посилав своїх емісарів розпалювати прихований вогонь націоналізму в арабських племенах. Найкраще було б скинути його, замінити пашею Марракеша Арафою, вірним союзником Франції, але в Рабаті й Парижі навіть чути не хотіли про дина-

стичні зміни, побоювалися, що це може спричинити громадянську війну. «Ідіоти! — похмуро думав Оділон Дезож'є. — Нехай краще вибухне громадянська війна між ними, аніж усі вони виступлять разом проти нас».

Генерал кинув погляд на карту розташування військ (він пересував на карті війська, як дитина олов'яних солдатиків) і знов усміхнувся гордовито й самовпевнено: п'ять піхотних дивізій, п'ять зведених бригад, сімнадцять піхотних полків (два полки зуавів, три — алжирських, шість — марокканських, два — сенегальських стрільців, один — колоніальної піхоти, три — Іноземного легіону), чотири артилерійських полки, три батальйони саперів, один батальйон легкої піхоти, дисциплінарні загони, два батальйони танкових військ, шість загонів кулеметних броневих автомобілів, три залізничних ескадрони, вісім колоніальних рот, допоміжні служби і т. ін.

— Спробуйте-но тільки заворушитися, пацюки! — мовив у голос генерал Оділон Дезож'є тремтячим од люті голосом, намагаючись зухвалістю подолати інстинктивний страх, що охопив був його уві сні, коли шльоx встромив ножа в генеральське черевко. — Підійть іще раз на Середній та Високий Атлас, піднесіть там прапор священної війни, коли хочете, щоб я порував вас на котлети.

Оділон Дезож'є все ще дотримувався стратегічних і психологічних схем війни проти Абд-аль-Керіма, йому й на думку не спадало, які глибокі зміни сталися відтоді в історико-соціологічній картині Марокко. Войовничі берберські племена, які весь час билися між собою або служили одному з честолюбних володарів, з приходом французів узялися за соху — таку саму, як за часів стародавнього Риму, або випасали худобу. Останній войовничий спалах спровокував емір Абд-аль-Керім на захист марокканської батьківщини. Це поняття було досить чуже як для кочовиків, так і для осілих племен, що жили кланами по селах. Під владою миротворця Лайоті гірські племена були позбавлені навіть права обирати собі кадї та пашу. Всю владу було централізовано. Навіть коли стинали голови, то робили це в ім'я юридичного принципу. Завойовники разом із могутньою зброєю принесли в країну і блага цивілізації. На землю Середнього Сходу з її архаїчними суспільними структурами проникла динаміка промислового капіталу. Землю почали обробляти більш сучасними способами й набагато раціональніше, замість кустарних майстерень, темних і брудних, з'явилися величезні підприємства з штучним світлом замість денного. Збудували лікарні, шляхи,

¹ Мій генерал (франц.).

різні крамниці, провели телефон, електрику, в країні з'явився телеграф, залізниці, літаки, і до всього цього дуже швидко звикли. Жінки відкрили обличчя, почали працювати на фабриках і в конторах. На місці халуп, у які світло й повітря проникали крізь двері, вирости хмарочоси. Рівень культури відповідав рівню техніки. Французи не тримали під замком культуру й цивілізацію, вони поширювали її по всіх країнах світу, а разом з тим і поняття про свободу, про те, як нею треба користуватися. Марокканська молодь, юнаки та дівчата з захопленням вивчали історію Франції, довідувалися, що там була велика й кривава революція, яка відкрила всьому людству нові ідеали й надії. Знайомство з західною філософією, з політичним мисленням збуджувало молоді голови. Вузькі й статичні схеми ісламізму вже не вдовольняли їх. Рабле і Монтень, Декарт і Вольтер виховували в людях прагнення до вільного аналізу і вільної дискусії. В університеті Кайруан можна було почути такі розмови:

«Панове французи, ви добре допомогли в еволюції нашої країни, ми вам вельми вдячні за це і збережемо свою вдячність навіки. Але ми вже вирости і тепер хочемо робити все самі. Ви народ вільний, тож дайте і нам стати вільними».

Робітники сільського господарства і промисловості прагнули організуватися в автономні профспілки, виник новий клас — міський пролетаріат. Тубільна буржуазія, здобувши освіту, прагнула посісти місця білих людей. Якщо Франція не хотіла надати країні автономію, араби самі її збудують. І боротимуться за незалежність уже не дикі гори, а міста.

Такі історично правильні уявлення і передбачення не входили, проте, в стратегічні й тактичні плани генерала Оділона Дезож'є. Очевидно, серед законів історії існує й такий, що генерали законів історії не розуміють...

Капітан де Сен-Фержан викликав ад'ютанта Пірмайєра.

— Батальйон завтра вирушає в поліційне турне до району Верхніх озер. Рота в повному бойовому спорядженні має бути готова о четвертій ранку.

— Загроза заворушень серед берберських племен? — спитав Пірмайєр, скривившись в усмішці, точнісінько як капітан.

— Чому це ми повинні боятися заворушень серед берберських племен? — різко перепитав де Сен-Фержан, роздратований цією усмішкою. — Марокко повністю умиротворене. А поліційні турне корисні для підтримання покори тубільців і як постійні вправи для наших солдатів.

— У мене солдати не ржавіють.

— Я це знаю, Пірмайєр, і вдячний вам.

Де Сен-Фержан повернувся додому й застав там Елен Кавеньяк у костюмі вершниці. Брюки щільно обтягували її широкі стегна, надаючи їй непристойного вигляду. Елен уже зібралася йти, і капітан не став її затримувати. Він не відчував симпатії до цієї самовпевненої жінки, яка добре вміла користуватися своїми фізичними якостями й вимагати двадцятикратної віддачі за те, що давала сама. Її низькопробний еротизм, скандальне полювання на самців викликали в нього відразу, хоч він і зневажав чесноту у всіх її видах.

Капітан пішов до кімнати дружини. Вона саме роздягалася, стягаючи з себе легкими рухами червоні кавалерійські брюки.

— Ви знов їздили до руїн? — спитав капітан, узявши якийсь флакон і нюхаючи його. — Глядіть, щоб археологія над вами зле не пожартувала! Кажуть, у тих місцях багато грабіжників.

— Ми їх ніколи не помічали. Може, грабіжниками тобі здаються безневинні жебраки? Та й невже мене Славаті не оборонить? Твій дивовижний і хоробрий Славаті!

Луїза де Сен-Фержан засміялася нервовим і хрипким сміхом, неначе схлипувала, обличчя в неї скривилося.

— Мені навіть кортить надибати розбіжника! Я певна, що красень Жан наживає п'ятами.

— Не поділяю твого презирства, — мовив де Сен-Фержан спокійно, але складка в кутику уст свідчила, що слова дружини його дратують. — Славаті легіонер.

Вона знову засміялася, відверто намагачись образити його.

— Є чим хвалитися — легіонер! Мій дід був *sapeur-pompier*¹, він аж дванадцять років докучав мені розповідями про свій героїзм.

— Не хочу применшувати значення *sapeurs-pompiers*, але це порівняння невдале. Гасити пожежу й захищати укріплення аж до останньої людини — героїзм різної ваги.

— А який із них корисніший для суспільства?

Капітан не відповів, Луїза де Сен-Фержан знизала плечима.

— Ти в поганому настрої, — зауважив чоловік.

— Я нещасна, — несподівано призналася дружина, і не можна було зрозуміти, грає вона чи говорить серйозно.

— Ми всі нещасні, — відповів капітан таким тоном, ніби сказав: «Надворі дощ, люба», чи «В подружжя Люке знайшлася ще одна дитина».

¹ Пожежник (франц.)

Графиня наділа шовковий ажурний халатик (вона називала його «моє вбрання для дому розпусти»), глянула на чоловіка розширеними очима і вигукнула, розігруючи мелодраму:

— Анрі! Ми повинні врятувати наш шлюб!

Капітан поцілував її в кінчик носа.

— Нашому шлюбу, дівчинко, ніщо не загрожує. Наш човен міцний, і ми самі керуємо ним.

— Наша угода все ще має чинність?

— Так, усе ще має чинність.

— Чому б тобі не одвезти мене на якийсь тиждень у Танжер?

— Завтра батальйон вирушає в поліційне турне місяців на три. Можеш поїхати у Венсенн до тітки.

— Велика втіха слухати три місяці плітки цієї баби! Знаєш що? Я поїду в Рим, а звідти в Мадрид, по дорозі завітаю на кілька днів на Балеарські острови. Гаразд?

— Гаразд,— спохмурнів де Сен-Фержан; він був зовсім не такий багатий, як гадали всі, в тому числі його легковажна дружина.

Батальйон мав вирушити о четвертій годині, але вже о другій роти були в повній готовності, кожна на своєму місці, заплічні мішки біля ніг, гвинтівки на мішках. На небі ані хмаринки, вітрець ані дихне, спека вже почалася, проте люди одягнені в мундири хакі й шинелі, з повним навантаженням, повними флягами, повними патронташами, вони курять, обмінюються короткими фразами. Нарешті з'являється командир Морзицький. Він втратив руку в Шато-Сален, око на Мадагаскарі, прикрашений шрамами від ран, що він їх дістав у В'єтнамі й Дагомеї, колінна чашечка в нього розбита під час атаки на гору Бадду, він тримається на ногах алкоголем та ін'єкціями, часто скаженіє, але користується величезним авторитетом, не менше за легендарного принца Оге, командуючого третім батальйоном третього полку, розташованого в Фесі. За традицією, командири батальйонів надають своїм частинам своєрідних рис, батальйони носять їхні імена: батальйон Нікола, батальйон де Чарна, батальйон Кратцера, батальйон Негелена, батальйон Мера.

Командир Морзицький сидить верхи на коні, лівий рукав порожній, праве око закрито чорною пов'язкою, він сухо відповідає на привітання капітанів.

— Усе готове, панове? За дві хвилини чотири. Можемо вирушати. Де Сен-Фержан, ваша рота буде в авангарді.

Морзицький прославився ще 1926 року, будучи капітаном. Тоді він металевим голосом віддавав наказ:

— Вперед, сміливці!

— В якому напрямі? — спитав стараний, але надто наївний молодший лейтенант.

— Напря́м? Дуже просто: втупивши очі в le trou du cul de mon cheval¹.

Слава не завжди живиться урочистими висловами.

8

На параді легіонери йдуть широким і неквапливим кроком, урочистість якого підкреслює мотив пісні «Voilà du boudin». Французька піхота рухається з швидкістю сто десять кроків на хвилину, легіон робить вісімдесят-вісімдесят п'ять кроків. Але на марші легіонери проходять п'ять кілометрів за п'ятдесят хвилин, а коли й менше. Темп маршу задає офіцер на чолі колони, точніше офіцерів кінь. А заплічний мішок легіонера важкий.

Колись війна перетворювала людей на кістяки, і принцип «marche ou crève»² був не фразою з коміксів, а реальністю цієї особливої війни, неписаним, але існуючим і всіма визнаним законом. У мирний час навіть Іноземний легіон робиться гуманнішим. Для стомлених, хворих, для тих, хто підбився, є вози. Але легіонер на возі — людина пропаша.

Пройшовши Агурайї, група німців заспівала:

Ich habe mein Herz
In Heidelberg verloren³.

Сумні пісні, в яких іще з часів менестрелів відбивається сентиментальна німецька душа. В Іноземному легіоні німці завжди становили найчисленнішу і найзгуртованішу етнічну групу. Прекрасні солдати під чийм завгодно командуванням — Мольтке чи Негрена, вони були, може, не такі хоробрі й витривалі, як чехи і поляки, зате дисциплінованіші й честолобніші. Близько вісімдесяти відсотків командного складу становили німці.

— Співайте, співайте, — сказав Беруль. Він, як кожен щирий француз, ненавидів німців.— Ось я на вас подивлюся після тридцятикілометрового переходу! Повітря виходитиме у вас не з горлянок, а з-під хвостів, як в ослив.

В одному ряду з ним ішли Собек і Блюмен; Славаті йшов у кінці колони разом із спеціальними загонами, яким дозволили йти

¹ Дірку під хвостом мого коня (франц.).

² Іди або здохай (франц.).

³ Я втратив своє серце в Гейдельберзі (нім.).

з порожніми заплічними мішками. На чолі колони скавав загін гумів¹, спритних війовничих вершників у барвистому вбранні, за ними йшов оркестр батальйону — барабани, труби, ріжки, дудки. За сотню кроків од оркестру їхав командир Морзицький — імпозантний привид слави, далі прапор батальйону ніс старший сержант Веллес, який серед молодшого командного складу другого полку мав найбільше нагород, ще далі — нескінченні ряди солдатів і возів. Самий лише вигляд цього урочистого маршу повинен був викликати оплески, але у всій родючій долині Мекнеса не було нікого, крім обшарпаних фелахів, які навіть голови не підводили, обробляючи в поті чола землю. Коли власник землі був араб, вони одержували п'яту частину врожаю, а коли європеєць — всього кілька франків.

Земля змінювала колір, сонце, мов не-нажерливий дракон, здавалось, хотіло поглинути все небо, дорога теж мінялася — спершу асфальтована й рівна, потім кам'яниста й звивиста, знову широка й рівна, а там, де річка проривалася крізь міжгір'я, нагадувала гірську стежку, і тисячі обкутих цвяшками черевиків вибивали ритм, порушуючи спекотну тишу. З дороги крізь міжгір'я не було видно нічого, крім мечеті, схожої на німу молитву, звернену до неба.

— Я гадаю, що це куоба Ель Уаццані, — сказав Блюмен, спітнілий, мов той кінь, але незмінно інтелектуальний. — Паралізований, він утік з мавзолею, де його замкнули.

— Значить, він прикидався паралізованим, — сказав Беруль. — Невже ти віриш у казки про цих святенників?

— Я вірю в могутність духу!

— Заткни пельку! — озвався легіонер, який ішов позаду Блюмена, грек, що виступав колись у балеті паризької опери. — Від твоїх дотепів смердить.

Нарешті командир Морзицький наказав зробити привал.

— Я вже думав, що він там заснув, як старий сич на козлі, — усміхнувся лейтенант Беклар.

Морзицький спішився, відмовившись від допомоги послужливого лейтенанта Сент-Марка, і, широко розставляючи задеревілі ноги, пішов у чагарі. Солдати розпаковували тюки й напинали намети, роблячи все це із звичною автоматичною точністю. Табір скидався на поле, вкрите величезними сірими грибами, які вишикувалися рівними рядами.

— Черговий капрале, виділіть людей у наряди, в порядку черги, — наказав ад'ютант Пірмайєр.

Капрал Клімт чхав на чергу. Він діяв неблаганно, як рушнична куля.

¹ Марокканські солдати, які служили французам (араб.).

— Блюмен і Сало — носити воду для кухні, Беруль і Собек — копати ями для вбиралень панів офіцерів. Для таких близьких друзів, як ви, кращу роботу годі й придумати.

— Капрале Клімт! — мовив Беруль спокійно, але з холодною рішучістю в гострому погляді. — Ти мені наказуєш — я мовчки виконую, але я не люблю, коли ти сунеш носа в мої особисті справи.

— Ти називаєш це особистими справами? — посміхнувся Клімт.

— Це особисті справи, й годі.

— «Годі» казатиму я.

Беруль схопив мотику й аж по держак загнав її в глинисту землю, яка репнула під ударом, наче стиглий кавун.

— Я доповім про твої штуки ад'ютантові Пірмайєру, — сказав Клімт, але серце його стислося від страху: точнісінько так рік тому вбили у Марракеші сержанта, його співвітчизника.

Блюмен і Сало попрямували до річки по воду. Сало прийшов до них недавно і зразу ж уславився своїм ім'ям¹. Він був малий і худий, верткий, мов тхорик, смаглявий, наче бедуїн. Казав, що народився в Марселі, що батько його був трактирник, а мати — туркеня й балерина.

— Прізвище твого батька й справді Сало?

— Ні, в нього гарне, милозвучне прізвище, але я забув його.

— Чому ж ти обрав собі це «Сало»?

— Мене інакше не звали з самого дитинства. Коли я завербувався в форт Сен-Жан, мене спитали, як моє прізвище, і я зразу сказав: Сало. Так я й став легіонером Сало.

Хворі з намуляними ногами й кольками в животі юрмилися біля намету санчастини, де лейтенант медичної служби Олег Свечин, російський емігрант із старовинної дворянської родини, грав у шахи з сержантом-санітаром Гольбергом, шведом дво metro-вого зросту й відповідної комплекції.

— Як тебе звуть і чого тобі треба? — питав колишній князь, пересуваючи туру ліворуч.

— Легіонер Опіц, у мене різачка.

— Дай йому дві таблетки, Гольберг.

Велетень, не дивлячись, сунув руку в слом'я. Легіонер Опіц брав дві таблетки, віддавав честь і виходив. До намету заходив інший хворий.

— Чого тобі треба і як тебе звуть?

— Легіонер Ортега, у мене напухло коліно.

— Дай йому дві таблетки, Гольберг.

Легіонер Ортега, взявши таблетки, ішов геть. З'являвся наступний.

— Як тебе звуть і чого тобі треба?

— Легіонер Адорно, у мене трипер.

¹ Замазура, негідник (франц.).

— Гольберг, дай дві таблетки цьому розпущенику. — І, трохи помовчавши: — *Mot de Dieu!*¹ — зітхав Гольберг, прикидаючись розгніваним. — Невже мені так ніколи й не пощастить виграти у вас, князю?

Князь Олег Свечин для розради дарував Гольбергу сигару й пінту куантро.

З'являлися місцеві князьки, проголошували й підтверджували свою покору, випрохували посади, всілякі милості. Морзицький слухав, нерухомий, мов кам'яна статуя (він носив залізний корсет), біля прапора батальйону, увішаного орденами, з гаптованими золотом назвами головних кампаній, у яких брав участь легіон: Алжир, Туніс, Марокко, Італія, Мексика, Крим, Тонкін, Дагомея, Мадагаскар, Сирія, перша світова війна. Морзицький піднімав свою єдину руку і провадив владно-урочистим тоном, часто посилаючись на аллаха:

— Ми подбаємо про все справедливо і згідно з вашими заслугами.

Прохачі від'їздили на своїх скакунах, а Морзицький усе ще стояв в урочистій позі, не дозволяючи собі навіть посміхнутись. І лиш пізно ввечері, зігравши до кінця роль невтомного вождя, він відпускав капітанів, а себе віддавав у дужі й спритні руки свого ординарця татарина Ігоря, перетворюючись з уламка скелі на маленького стражденного чоловічка. Ігор, який служив колись в армії жорстокого рубака Врангеля, був щиро відданий Морзицькому, схилявся перед ним і жалів його. Ординарець роздягав свого командира, мастив змучене тіло бальзамом, приготовленим за складним східним рецептом, надягав на нього шовковий халат і вкладав у ліжко.

— Спатоньки, командире Морзицький! — казав ординарець.

— Будь ласка, Ігоре, зроби мені ще одну ін'єкцію. Життя моє давно вже стало пеклом!

Ігор був для командира не лише доглядальницею і нянькою, а й військовим радником.

— Як ідуть наші справи, Ігоре?

— Загалом добре, але за тиждень-два люди почнуть скиглити.

— Чому?

— Не можуть вони без дівок. Легіонери — не святі!

— Твоя правда, Ігоре, скажи цьому кретинові Сент-Марку, щоб у Ксар-ес-Сук нас уже дожидав бордель душ на тридцять. Розбуди мене о третій сорок.

Другого дня марш був не коротший за перший, тридцять кілометрів від Ель-Хаджеба до Іфрана, тисяча п'ятсот кілометрів

над рівнем моря. В горах вага заплічного мішка збільшується, але все залежить від тренування: ступінь віддачі людського організму в горах дуже високий. «Легіонер може забратися туди, куди не дістанешся ні грузовиком, ні конем!» — ще один історичний вислів полковника Кадудалю.

Пейзаж Середнього Атласу — це поєднання величної сили природи з гордою й незайманою красою, присутність людини тут випадкова, тимчасова, а все, від моху до скель, від гірського потоку до хмарини, від ящірки до шуліки, здається вічним. І все ж таки літератор батальйону Сент-Марк, поет-солдат, розбирав на складові частини цю античну красу, цю сувору незайманість пейзажу. Сент-Марк був старшим сином багатого промисловця з Вогез, який став потім депутатом. Ще в ліцеї Кондорсе юнак зажив слави щирого патріота, схильного до мистецтва. У Сен-Сірі його часто запрошували декламувати вірші на вечірках. Іноземний легіон він обрав за романтичний ореол, що оточував його. Сент-Марк виконував обов'язки офіцера зв'язку з цивільними інстанціями, його цінували, відзначали освіченістю і дипломатичну *savoir faire*¹, але солдафон Морзицький, який нічого не розумів у літературі, називав його «безтямним кретином», а легіонери, не такі жорстокі, як їхній командир, — «хлопцем з головою, що пише вірші»: таке заняття здавалось їм надто кумедним і забавляло їх.

Від Іфрана до Азру, що означає «скеля», «кам'яне узвишся», де на краю ялинового й кедрового лісу притулилося селище, відкривається мальовничий краєвид незвичайної, незабутньої краси. Проте Морзицький примусив своїх людей зробити двадцятикілометровий гак не заради поетичних туристських вражень, а для того, щоб ближче побачити, як живуть і що роблять бені мгуїлд. Сільські мешканці були зайняті справою мирною і прибутковою: ткали килими. Тутешній вождь на знак поваги подарував Морзицькому дюжину дорогих килимів. Приймаючи дарунок, Морзицький урочисто обіцяв зберегти ці килими як найцінніші реліквії (згодом Ігор продав їх на базарі в Мідельті).

Під час одноденного привалу легіонери купалися й прали. Це було видовище «здорової елліністичної краси», як сказав Сент-Марк, і тонкий естет граф де Сен-Фержан приєднався до ліричного ентузіазму поета: вони обидва милувалися молодими мускулястими тілами, що купались у свіжій чистій воді вулканічного озера, яке аж кишіло рибою. Після набридлих консервів та

¹ О боже! (франц.).

¹ Кмітливості (франц.).

баранини легіонери залюбки ласували ніжними молодими лососями й фореллю.

Увечері того самого дня, присвяченого відпочинку й розвагам, де Сен-Фержан вирішив перевірити, як далеко він може зайти зі Славаті. Капітан, як завжди після восьмої вечора, був напідпитку, Славаті теж устиг осушити півпляшки перно, і весь довколишній світ набув для нього рожевого кольору. Він не гидував своїм становищем лакея при де Сен-Фержані: він їв те, що й капітан, пив його лікери, кутив його сигарети, навіть спав у його піжамах. І ніякий у світі капрал, Готгельф чи Клімт, не міг послати його чистити вбиральні.

— Залишся, — сказав де Сен-Фержан вістовому, — поговоримо, як друзі.

Капітан розлігся на похідному ліжку, а Славаті став навколішки, щоб стягти з нього чоботи. Де Сен-Фержан засміявся, коротко й істерично.

— Я хочу поговорити з тобою, як з другом. Чому капітан і його вістовий не можуть бути друзями? Що їм може стати на заваді? Зашкарубний статут? Лицемірство соціальних законів? Я граф, ну то й що? Хіба це причина для пихи? Гадаєш, командир Оге пишається тим, що він з народження датський принц? Він чхає на те, що він онук і син королів, і пишається тільки своїм званням командира батальйону. Я теж скоро дістану батальйон. А ти, Славаті...

Капітан замовк, щоб закурити сигарету.

— Скільки ти мав років, Жане, коли вперше був близький з жінкою?

— П'ятнадцять... Це була подруга моєї матері.

— Ну й гарного півня пустив я в свій курник! — засміявся де Сен-Фержан. — Ти стріпнув пір'ячко навіть у сеньйори Мартінес, у добродішної сеньйори Мартінес!

— Я не чіпав її!

— Не бреши, сеньйора Мартінес сама сказала Луїзі. І Шем сказала.

— Вам це сказала пані графиня? — здивувався Славаті, відчувши пастку. — Клянусь, що це неправда.

— Не треба заперечувати, дурненький! Я не збираюся тобі дорікати. Ти мужчина і поводишся, як мужчина. Тобі подобається моя дружина?

— Так! — відказав Славаті, нестямна лють опанувала його. — Мені подобається твоя дружина. І якщо ти дозволиш, ти, капітан граф де Сен-Фержан, то я твою дружину...

Де Сен-Фержан конвульсійно схопив його за руку. Славаті вирвався і вийшов з намету, весь під владою суперечливих почуттів: люті, тріумфу, сорому й гіркоти.

Іноземний легіон не тільки вкрив себе безсмертною славою в запеклих боях, які майже завжди програвав, — всюди, де б він не був, легіон будував шляхи, мости, казарми, сторожові вежі, форти, садив сади і зводив фонтани. Однією з найвизначніших споруд легіону був тунель у скелі між Мідельтом та Ерфудом, завдовжки в шістьдесят, заввишки в три і завширшки у вісім метрів. Біля входу в тунель напис:

«На шляху нашому постала гора.

Ми одержали наказ все одно пройти, — І легіон пройшов».

— Чисто як цитата з Таціта, — сказав Сент-Марк.

Легіонери знали, що в Ксар-ес-Сук їх уже чекає бордель, і це вносило деяку розраду в їхнє монотонне й важке існування. Морзицький, явно знущаючись, наказав Сент-Марку скласти розклад відвідування борделю. Сент-Марк, який володів божественним даром поезії, але був зовсім позбавлений чуття гумору, з властивою йому ретельністю взявся за цю незвичну справу.

Ксар-ес-Сук — головне місто Тафілалета на правому березі річки. Під час придушення визвольного руху в Марокко тут сталися криваві події, але тепер населення, що складалося переважно з жінок, дітей і старих, було вже цілком приборкане.

Батальйон увійшов до міста через браму Мархаба, розбиту артилерією полковника Жіро й відбудовану коштом та силами легіону. На чолі — оркестр і Морзицький, мов та кам'яна статуя на величезному коні: саме таким буде, мабуть, його надгробний пам'ятник. Обабіч вулиці веселі дівчата вітали легіон, махали хусточками й вигукували «Хай живе!», серед них молоді тілісті берберійки, декілька ветеранок з Алжіра, дві французьки з Марселя, одна генуезка й кілька негритянок з Харара, напрочуд гнучких, з загадковим виразом обличчя.

Командувала ними негритянка з Судану, жінка середнього віку, дужа й чоловікоподібна, спритна й жорстока, але справжнім господарем закладу був француз, і не якийсь там авантюрист, що поставив себе поза законом, а всіма шанований член патріотичних організацій, друг депутатів і префектів, власник особняка в місті Касабланка й вілли в Сале.

В цей день платні не видавали, та й після тридцятикілометрового переходу з заплічним мішком вагою в двадцять п'ять кілограмів охочих відвідати бордель виявилось небагато.

Із Ксар-ес-Сука до Ерфуда — дводенний перехід диким степом, дорогами, геть засипаними червоним піском.

— Хоче загубити тут півбатальйона! — бурчали молодші офіцери.

Гарячий вітер висушував піт, пісок в'їдався в шкіру, всі мріяли тільки про оазис, кожному хотілося впасти на землю й заснути.

Беруль усміхався.

— Ось він, справжній легіон, армія сарани. Не бурчи, Собек, ти справжній мужчина. Страждати і мовчати. А ти, Блюмен, коли ще тримаєшся на ногах, то зовсім не тому, що ти філософ. Тобі відомо, що за часів полковника Штоффеля тих, хто відстав, рубали шаблями? А тепер їх беруть на воза. Особисто я — за метод Штоффеля, за знищення кволих.

Ах, Лізетт, маленька негіднице,
ти не знаєш, що панночки з хорошої родини
носять штанці?

Відпочинок в Ерфуді, перш ніж вирушити через бездоріжжя Тафілалет. Де Сен-Фержан скаржився на різь у животі й мігрень. Славаті приготував йому декохт.

— Спасибі! — подякував де Сен-Фержан. — Про що це ми говорили вчора? Я був такий п'яний, що нічого не пам'ятаю.

— Ми говорили про жінок. Я теж був п'яний, молов, певно, казна-що. Пробачте мені, пане капітан.

— Пробачити тобі, що ти п'єш моє вино? Але ж це річ цілком природна, принаймні в легіоні, тут усі вістові п'ють з капітанських пляшок.

Славаті вагався, чи не сам він вигадав якісь слизькі відносини між собою й капітаном, і з вдячністю поклав у кишеню п'ятдесят франків, що їх де Сен-Фержан дав йому, «як скромну премію за вірність». Славаті пішов до Блюмена, який масажував собі литки.

— Як ся маєш, Якобус?

— Потроху звикаю, тримаюсь.

— Запрошую тебе до дівчат. У мене є п'ятдесят франків, і я почуваю себе мільйонером.

— Єдине, чого мені хочеться, — відповів Блюмен, — це дістати аеростат і полетіти в стратосферу.

— Не варто сумувати, життя все-таки прекрасне!

Блюмену довелося таки піднятися вгору, але, звичайно, без аеростата.

— Наші солдати схожі на титанів, що деруться на небо, — захоплено мовив Сент-Марк, якому цього разу пощастило дістати коня.

Неначе мляві й уперті таргани, дерлися солдати по голому схилу похмурої гори, де колись, у 1908 і 1930 роках точилися крива-

ві бої. Подекуди вони натрапляли на укріплення, відбудовані після закінчення воєнних дій, — кочові племена айт атта тримали тут свої запаси. Єдине, що можна було вирощувати на південних схилах, це овес. З нього пекли хліб, ним годували худобу, його вживали як ліки. За кілька метрів од вершини, за прискалком, рота легіону колись кілька днів одбивалася від тисячі шльохів. Коли наспіли послані на допомогу війська, в легіонерів не було вже ні води, ні харчів, півроти полягло. На цьому страшому місці тепер стояв обеліск з викарбуваним девізом «Легіон — наша батьківщина» та іменами шістдесяти загиблих героїв.

Батальйон півколом розташувався біля обеліска. Сент-Марк приготувався виголосити палку й ерудовану промову, з посиленнями на Меровея¹, але Морзицький, зазирнувши в неї, сказав:

— Сент-Марк! Ви плутаєте наших легіонерів з вихованцями Сен-Сіра!

Він сам із своєю розбитою колінною чашечкою вибрався на п'єдестал обеліска і звернувся до легіонерів з імпровізованою промовою, як завжди безглуздою, але захоплюючою.

— Хлопці! Я змусив вас дертися сюди, і ви, певна річ, не раз проклинали мене в душі. Я так само, як і ви, волів би послати під три чорти цю паршиву гору. Але подивіться на цей пам'ятник, на ньому вирізьблено шістдесят імен — таких самих, як ваші. Я прочитаю вам перші десять: Новак, Буйу, Міннаерт, Галло, Корваха, Бенавенте, Ристич, Цанко, Еліуб, Сотер. Усім знайомі імена, імена наших людей. Вони завербувалися в легіон, як це зробили ми з вами, вони були легіонерами, тобто професійними солдатами. Вони, як і ми, чхали на всякі дурниці, що їх люди називають ідеалами, але вони виконали свій солдатський обов'язок. Що зобов'язаний робити професійний солдат? Він зобов'язаний воювати. А в бою можна і вмерти, це передбачено. Та коли вже доводиться вмирати, краще зробити це з холодною мужністю, інакше кажучи — завдавши ворогові якнайбільших утрат. Це мораль легіону, хлопці, урок всієї нашої історії. Від Алжіра до Севастополя, від Камерона до Туенгкуанга, від Джебель-Сахро до Оберіва. Тож шануємо наших братів, спом'янемо їх з любов'ю. А щоб винагородити вас за те, що ви сюди прийшли, я звелю дати вам сьогодні ввечері подвійну порцію вина.

— Хай живе легіон! Хай живе наш командир Морзицький! — загукали легіонери.

Шість годин міцного сну на горі, і знову в похід до озер. Трохи фантазії — і можна

¹ Меровея, король франків (448—458), який розбив військо Аттіли.

увати собі, ніби вони учасники хвилюючої епопеї часів перших піонерів. Обітована земля отам, за отим пагорбом, за тією річкою, але вони видиралися на пагорб, перебродили річку, надія на рай не здійснювалась, те саме звичне життя, та сама втома. І все ж таки солдати співають, маршируючи від привалу до привалу, вони молоді й веселі, а легіонер — тричі солдат, якщо судити про людину з погляду безтурботного щастя, породженого відчуттям сили, систості, статевої повноцінності.

Невелика зупинка в Мескі, гарненькому сільці біля джерела; воно не має ніякого стратегічного значення. Далі навпростець до Тагудішта, де земля багата на самі лише пальмові гаї, Ріш — селище з двома тисячами мешканців біля підніжжя голої гори, але це адміністративний центр верхів'їв річки, де розташовано десятків зо два укріплених сіл, що належать племені айт-із-дег, ватажки якого не скупилися на подарунки, поклони і клятви вірності Франції.

Від Ріша до Ігли кам'янистими стежками, схожими на річище висохлого струмка, і ще сто кілометрів, пройдених за три дні до адміністративного центру Асіф Меллуль на території великого берберського племені айт-хаддіду, суворі і вбогі землі на висоті від 1800 до 2500 метрів над рівнем моря, де єдине багатство — вода двох озер. Поетична легенда, запозичена, певно, з аннамської релігії, розповідає, ніби це сльози двох закоханих.

Легіонери, які пройшли за п'ятдесят днів мало не тисячу кілометрів (відстань від Венеції до Парижа) й стали, за виразом Беруля, сухі, мов сарана, розчулено і якось недовірливо дивилися на це чудо природи. Перед ними ледь коливалася дзеркальна гладінь води, оточена червоно-рудими скелями. Довідавшись, що батальйон залишиться на тиждень у цьому райському місці, вони зраділи, а дехто навіть перехрестився. Адже легіонери — не чорти.

Кожна рота розташувалася на відведеному для неї місці, очистила його від бур'яну та каміння; визначили також місця для санітарних служб й охорони з характерною для легіону, мало не фанатичною турботою про порядок і чистоту.

На другий день давали платню, і ніяка сила, хоч би це були навіть сонми ангелів з неба чи виверження вулкана з вируючою лавою, не могла перешкодити легіонерам напиться до нестями. Крамар, що їхав слідом за легіоном з фургоном-бістро, тунісець неаполітанського походження, давав і наборг. Щоправда, невинуватих боржників майже не було. Він був запеклий ворог борделя, казав, що це мерзенний заклад, який псує здоров'я і боєздатність цих чудових солдатів.

— Обережніше з ними, *guaglio*¹, вони всі хворі, *rougries*², — казав Яко, мішаючи французькі, арабські й неаполітанські слова.

Мадам Барка нарешті урвався терпець, і вона викликала його на дуель, але гостроязикий Яко, рятуючись від розлютованої матрони, виліз на дах своєї крамниці й почав кликати на поміч легіонерів.

— Злізай, падлюко! — репетувала суданка. — Розбишако, отруйнику, замазуро! Нехай аялах спопелить твій отруйний язик, підступний брехуне. Як ти смієш казати про моїх дівчат, що вони гнилі? Верзти таке про моїх чистих, прекрасних квіточок!

На допомогу мадам вискочили всі тридцять дівчат, професіональну честь яких було ображено.

— Що за крик? — гримнув Морзицький, який встиг уже випити дванадцять аперитивів.

— Чвари між крамарем і дівчатами з борделя, — пояснив Сент-Марк. — Війна мишей і жаб.

— Це що за чортівня?

— Назва жартівливої поеми, пародії на «Іліаду» Гомера.

— Невже ви гадаєте, що я не знаю, хто такий Гомер? Лейтенанте Сент-Марк, я забороняю вам чванитися переді мною своєю ідіотською освіченістю. Після повернення у Мекнес підете на два тижні під арешт.

— Через те, що я згадав про Гомера? — пробурмотів бідолашний Сент-Марк.

— Ні! Через те, що я поклав на вас відповідальність за нормальне функціонування борделя, а ви допустили цей бридкий скандал.

10

Собек сидів у наметі задуманий. Півдня повної свободи, без ненависного Клімта, який так і ходив за ним назирці, було несподіваним щастям. Але щастя це таїло в собі небезпеку — Собек поринав у роздуми. А віднедавна всі його думки, всі життєві імпульси полонило одне бажання: втекти, визволитися з цього жорстокого рабства. Інстинкти горянина, звиклого до безмежних просторів, до патріархального родинного й соціального життя, майже вільного від принуд централізованої влади, не хотіли коритися дисципліні, яка намагалася перетворити людину в солдата, в щось дуже близьке до робота. Девізи легіону, його гучні гасла про немеркнучу славу, впер-

¹ Хлопці (італ.).

² Гнилі (франц.).

ту стоїчну сміливість легіонерів, солідарність не справляли на нього ніякого враження. Там, де немає почуття любові до спільної батьківщини, де не пишаться належністю до військової частини, лишається тільки матеріальне значення підписаного договору. Дезертирувати означало односторонньо розірвати договір. Спроби втекти трапляються в легіоні часто, але, як правило, в перші тижні, коли ще не подолано давні звички, особливості вдачі, відразу до нового. Через якийсь час легіонер уже поводить, як професіональний солдат, його світом стає казарма, де мислять готовими формулами, коряться наказам, дбають про блиск гудзиків і чистоту рушниць. Слухняність стає звичкою, зникає грань між вимушеним героїзмом і фанфанонством.

В другому кутку намету міцним сном п'яного спав Есбурі. Захмелівши, він побився з легіонером з першої роти, вилаяв капрала Петерса, свого співвітчизника, за те, що той усе ще шанував короля і королеву, а він, Есбурі, їздив у Мейдстон і чхав на *Royalties and native land and so on*¹, він погрожував випустити кишки комусь біля входу в бордель і бешкетував доти, поки Беруль, аби врятувати його від більшого лиха, згріб його в оберемок і кинув в озеро, де він ледве не захлинувся. Поруч з англієм Есбурі лежав Сало. Він спритно, мов той клоун, водив руками від носа до вух, супроводячи це якимись утробними звуками. Він колись працював у цирку й, упившись, вправлявся в черевомовленні.

Собек вийшов з намету й побачив Беруля, який охоче демонстрував лейтенантові Беклару свою татуювану спину. Незважаючи на те, що їх зв'язувала дружба, Собек розумів, що не може розраховувати на допомогу Беруля: той підкорився доволішньому середовищу та його законам, усій системі Іноземного легіону. Треба було покладатися тільки на себе, на свій талан.

Собек подався до озера. Ніде ані деревця, сама лиш пожовкла трава. Він спустився на плоский виступ скелі біля самої води. Собек не вмів плавати, боявся води, занурив тільки руку і відчув приємну прохолоду. Він ліг долілиць і, мов зачарований, почав дивитися в спокійну глибину озера, підступно спокійного чи трагічно байдужого, як життя, таємниче і незбагненне життя. Але озеро могло стати й смертю — фамільярною і знайомою, спільною для всіх ланкою людської долі. Вперше за свої двадцять років Собек відчув владний поклик і тугу небуття, схожі на страшне і солодке запаморочення. Як просто, подумав він, зсунутися вниз головою, знепритомніти, мов та смітинка здатись на волю хвиль.

Звук сурми, що кликала вечеряти, розігнав смертні чари, розвіяв тонке любострастя небуття, повернув його до повсякденної реальності, до радісного зусилля життя, і Собек, вибравшись на схил, майже побіг до гомінкого табору. Люди з його загону вже зайняли місця навколо майданчика, що правив їм за стіл, майже всі голі до пояса, мускулясті, засмаглі, татуювані. Їжу роздавав Вебер. Перший, як завжди, одержав Клімт, він уже кілька днів ходив заклопотаний, наче його підмінили. Вино розливав Беруль, завжди на палець нижче мірки, але ніхто не протестував: він мав право на добавку, його зверхність визнавали всі — зверхність ветерана легіону і колишнього бандита.

Собек їв гарячу страву, але гріло його ще й тепле почуття до людей, зв'язаних спільною долею, спільним ланцюгом, почуття солідарності, якого він зазнав ще на шахтах у Тарні. Тільки воно трохи облагороджувало цей проклятий легіон, це братство брутальних людей, про яке ніхто ніколи не говорив.

Згодом, коли чудова надвечірня заграва згасла в короткому присмерку, Собек і ще кілька легіонерів, не таких п'яних і розшалілих, посідали навколо Сетубаля. Сетубаль був португалець, двадцять років у легіоні, Індокитай, Марокко, Алжир, Сирія, перша світова війна; він знав безліч яскравих історій, анекдотів про знаменитості легіону, була в них і правда, але більше вигадки.

Останнім палким поцілунком Сетубаль припав до своєї фляжки, яку він називав «*mi querida novia*»¹, щоб змастити голосові зв'язки й відсвіжити спогади, скубнув свою густу бороду і почав ледь таємничим тоном досвідченого оповідача:

— Сьогодні, хлопці, я розповім вам, як Велика Берта почала палити з пагорбів Сен-Годенса у паризьких жевжиків та їхніх напакчених повій, а вони заволали, що боші вже біля воріт столиці. Насправді ж німці були за сто кілометрів од Парижа, але ніхто не міг знати, що Велика Берта — гармата зовсім особлива і стріляє втричі далі за звичайні гармати. Правду кажучи, ми в легіоні теж цього не знали. Сиділи ми, окопавшись у Сантері, як раптом приїздить до нас генерал Ролле у своєму мундирі з легкого полотна, який він носив у Біскрі, а під мундиром навіть сорочки на ньому не було, хоч стояла така холоднеча — зуб на зуб не попадав! — та й каже: «Хлопці! Командування маршала Фоша виявило нам честь: ми мусимо відбити ліс, захищений кулеметними гніздами. Будемо просуватися невеличкими групами під прикриттям танків і зіграємо наш славнозвісний марш зли-

¹ Королівських осіб, вітчизну тощо (англ.).

¹ Моя кохана наречена (исп.).

вою гранат на їхні кляті голови. Я вже запевнив верховне командування, що легіон будь-що відіб'є ліс. Легіон уперед!»

— Досить з нас татуса Ролле! — перебив його Пеллегріні з обличчям фавна і повним романтичних протиріч серцем. — Розкажи нам краще про сержанта Клемса.

Інші теж хотіли почути історію сержанта Клемса, нітрохи не повчальну.

— Я почуваю себе так, наче повинен вчинити святотатство, — сказав Сетубаль. — Адже вам відомо, що в легіоні заборонено говорити про цього зрадника.

Та, захопившись розповіддю, Сетубаль, здавалося, забував про осуд і зневагу до зрадника, передаючи події з об'єктивною точністю історика, прикрашеною, певна річ, палкою фантазією лузітанця. Це була історія боротьби, війни, честолобства й ненависті, а герой її заслуговував на людське виправдання.

— Клемс був німецький сержант, якому сам німецький імператор почепив на груди орден. Може, це були хвастощі, а може, й правда. Клемс був неймовірно хоробрий, а головний обов'язок імператорів під час війни — роздача орденів та медалей. Хоч, правду кажучи, не завжди найхоробріші одержують більше медалей. Знав я сміливців, які заслуговують на орден Почесного легіону, та й сам я у Реймсі й Суассоні показав, чого вартий, але через скромність не буду про це розповідати, до того ж вам кортить послухати справжню історію Клемса. Отже, Клемс воював спершу за кайзера і лишився без роботи, коли кайзер зазнав поразки. У двадцятому році він завербувався до Іноземного легіону, а в двадцять другому був уже сержантом кінної роти другого полку і робив, що йому заманеться: ад'ютантом був там його співвітчизник, який дав йому повну свободу дій, капітан ні в що не втручався, а Клемс, на прізвисько Червона Борода, був скажений — розумний, але злий. Поки він збиткувався над молодими легіонерами, ніхто нічого поганого в цьому не бачив, але він почав виробляти таке, що в карному кодексі зветься злочином. Проте один капрал, писар другого полку, запевняв мене, ніби на власні очі бачив у досьє Клемса: «розжалуваний з моральних причин». Самі знаєте, що моральною причиною може бути і нестача грошей у полковій касі тощо. А що саме накоїв Клемс, невідомо, не нам його судити, всі ми грішні... Отже, Клемс, розжалуваний у двадцять третьому році, вирішив помститися. При першій же нагоді він дезертирував і перейшов на бік непокірного племені в Середньому Атласі, а звідти перебрався в Ріф і запропонував свої послуги Абд-аль-Керіму, який воював тоді з

іспанцями. Абд-аль-Керім не був звичайний вождь племені, грубий бандит, а освічений і мужній емір, чесний, хоч і жорстокий воїн. Ясна річ, він зневажав зрадників, але Клемс, колишній сержант могутньої армії кайзера, добре розумівся на методах і техніці сучасної війни, вмів розібрати й скласти кулемет системи Шнейдер чи Лаффіт, зарядити і навести сімдесятиміліметрову гармату, а честолобний емір мріяв визволити й об'єднати Марокко, мав досить зброї, щоб воювати з Іспанією, з Францією, але йому бракувало людей, котрі зналися б на цій зброї. Після того, як дезертир швиденько знищив кілька ворожих колон, емір переконався, що ця хитра й жорстока людина — справжня знахідка для нього. Ненависть до французів була надійною гарантією, і емір вшанував його своєю цілковитою довірою, призначив командиром артилерії й незабаром оженив зі своєю небогою. Отак Клемс став аль-Хадж-Аліманом, німецьким начальником, за яким з сліпим фанатизмом ішли арабські воїни. Важко перелічити ті спустошення й удари, що їх він завдав французам, але долю війни було вирішено: Іспанія і Франція кинули проти військ Абд-аль-Керіма великі сили, в двадцять шостому році емір здався й пішов на заслання, а Клемс кілька місяців переховувався в горах, аж поки його схопили й видали за грошову винагороду. Військовий суд засудив його до смертної кари, але втрутився міністр іноземних справ Німеччини, і страту замінили сімома роками каторги. Офіційна версія зовсім інша, і коли ви спитаєте, де подівся Клемс, вам скажуть, що його вбив у Таргісті лейтенант Файель з другого полку: це рятує легенду і честь легіону. Отакі-то справи, хлопці, і я вип'ю за наш легіон, бо, як сказав поет і філософ моєї батьківщини, «все на світі зрівнюється й перетворюється в ніщо». А щоб ви зрозуміли цей вислів, я розповім ще одну історію...

Та було вже пізно, час лягати спати, а філософські принципи мало цікавили таких людей, як Пеллегріні, Оверат, Пятиков, і вони порозходилися, кожен по-своєму розмірковуючи про долю Клемса. Сетубаль випорожнив флягу, поклав її замість подушки собі під голову й почав дивитись на зорі, по-дитячому дивуючись, як їх багато, — навіть більше, ніж людей. Величезні світи здаються нам цятками, світло їхнє доходить до нас через мільйони світлових років, — до нас, метушливих і гордих людей, чиє життя коротке, як чхання. Думка ця звеселила Сетубаля, сміх залоскотав у горлі, в носі, він чхнув, нестримно і голосно.

Собек удавав, що спить, але весь перебував під владою одної думки, одного непе-

реборного прагнення — втекти, дезертирувати. У нього не було ні компаса, ні запасу харчів, але це не здавалось йому серйозною перешкодою. Він знав, що через землі Ріф тече річка. Але де саме? Дарма, завжди знаходиться добра фея, яка допомагає зухвалим. Що ж до харчів, то хіба мало в річці риби, а на деревах — фруктів? Собек сподівався дістатися до Танжера і найнятися матросом на корабель, що йтиме на північ.

Татуйована спина Беруля лежала перед ним, наче кам'яна брила, двоє інших спали мертвим сном. Всі вони були роботи, кожен рух яких можна заздалегідь передбачити. А Собек палко прагнув бути самим собою, тож почувався іншим, аніж вони, вищим за них, справжньою людиною, яка має право вибирати собі долю, будувати своє життя.

Піднявши край намету, Собек глянув у тиху темряву табору. Місяця на небі не було, а зірок, здавалось, куди більше, ніж звичайно. Собек надів шинель, сховав під неї флягу й мішок, торкнувся холодного дула рушниці. Майнула думка взяти її, це допомогло б йому здійснити задум, та не хотілося мати при собі символ рабства, того ненависного існування, що його він прагнув якнайшвидше здихатись і забути. Він вийшов з намету і попростував до вбиральні — вузької ями за виступом скелі. Вартовий нічого не запідозрив, коні, звиклі до руху і запаху солдатів, підвели голови, але не заїржали. Собек присів за виступом скелі, почекав кілька хвилин, підвівся, глянув у бік табору, що безформною масою лежав на тлі густої темряви озера. Збудження, викликане страхом, власною зухвалістю, раптом зникло, юнак відчув себе дорослим і пірнув у темряву.

Він ішов цілу ніч і половину наступного дня. Надвечір натрапив на дуар біля вузького звивистого струмка, за яким височів невеличкий пагорб із кладовищем, звернув убік, та було вже пізно: кілька бородатих вершників побачили його, наздогнали й оточили. За впіймання легіонера-дезертира платили триста франків. Пригода скінчилась, але для Собека почалось інше, ще жахливіше життя.

II

Собек, легіонер, якого не виявилось на ранковому переклику, належав до підрозділу лейтенанта Беклара. Де Сен-Фержан терпіти не міг цього вродливого стрункого офіцера, сина багатих буржуа, і не поспу- пився на саркастичні докори.

— Собек не дезертир, він утопився.

— Звідки це вам відомо?

— Я допитував Беруля, його кращого друга. На хлопця часто находила депресія, він говорив про самогубство.

— Дезертирував чи вкоротив собі віку — все одно ви морально відповідаєте за поведінку своїх людей. Ви мусите не тільки дбати про їхнє військове навчання, а й виховувати в них почуття радості та смак до життя.

«А як це зробити? — мало не вихопилось у Беклара. — Класти їх у ліжко до власної дружини?» Але він проковтнув про- чухана з виглядом стоїчної покори.

— Звеліть знайти труп в озері! — нака- зав де Сен-Фержан.

— Слухаю.

Наслідуючи залізний закон, що діє в усіх військах світу, Беклар зігнав свою злість на молодшому чині:

— Як ви виховуєте людей, ад'ютанте Пірмайєр? Ви мусите робити з них силь- них і хоробрих солдатів, повних радості життя, а не істеричних панночок, схильних до самогубства.

— Чого ви навчили своїх людей? — на- кинувся Пірмайєр на старшого сержанта Гольца. — Правил військового життя чи без- глуздового розпачу нігілістів?

— Ким ви командуєте? — грізно спитав Гольц у сержанта Кунашека. — Законом ле- гіонерів чи бандою червоних динамітні- ків?

— Собек ховав динаміт, а ви про це ні- чого не знаєте? — закричав Кунашек на Клімта. — Навіщо йому був потрібен дина- міт? Негайно розшукати труп і знайти ди- наміт!

— Слухаю, сержанте! — з несподіваним для нього гумором, провісником внут- рішнього бунту, відповів Клімт. — Я накажу арештувати труп.

Чи не робився Клімт схожим на Клемса? Клемс став зрадником через те, що його образили, справді чи уявно скривдили. В обох них був схожий напрям думок, Клімт переживав такий самий психологічний стан, але, не маючи змоги перейти на бік во- рога, мстився байдужим і лінивим ставлен- ням до своїх обов'язків. Він більше не ка- зав: «Ich bin ganz aus dem Häuschen!»¹ Він казав: «Mensch, ärgere sich nicht!»²

Історію з самогубством вигадав Беруль: пошуки уявного утопленика давали втіка- чеві можливість виграти ще трохи часу. Пошуки тривали весь день, і Морзицький, бачачи, що це марна справа, звернувся до мудрого Ігоря: дезертирство чи само- губство?

¹ Я просто в нестямі! (нім.)

² Не сердься, чоловіче (нім.).

— У двадцять років, щоб позбутися не-
нависного життя,— відповів Ігор,— не
вкорочують собі віку, а тікають.

— Далеко він не зайде,— сказав Мор-
зицький.— Але озеро це має якусь небез-
печну звабливу силу! — І наказав згор-
тати намети.

Знову нелюдська втома нескінченних пе-
реходів, що доводила людей до цілковитої
знемоги, туманила мозок, спустошувала,
притуплювала рефлекси, потреби, ін-
стинкти й залишала тільки один стадний за-
кон — рівняння в строю, злагоджений ритм
кроків, а ще сонце і куряву, і сорочку, що
прилипала до тіла під вагою заплічного
мішка. Люди йдуть уперто, як мули, йдуть
мовчки, навіть Беруль не жартує — він
утратив ще одного брата. Дівчата з борде-
ля на трьох візках не співають і не смі-
ються: заробітку майже ніякого, справа не
варта заходу.

Ель-Ксіба, Казба Тадла Кенітра, і скрізь
однакові сцени виставної вірності й поко-
ри, що їх грає місцева знать. У цій коме-
дії вона репрезентує народ. Проте Мор-
зицький не політичний діяч, а професіо-
нальний воїн, командир таких самих про-
фесіональних солдатів, йому наказано зро-
бити поліційне турне за встановленим за-
здадлегідь маршрутом, і він виконує на-
каз, ставить намети, демонструє силу сво-
єї армії, силу Франції, вже не далекої, а
близької держави,— її гарнізони розташо-
вані в головних пунктах країни.

День відпочинку в Уед-Земі, недалеко
від багатих покладів фосфату, розробку
яких веде англо-французька компанія, а
султан одержує свою частку, мовчить і не
протестує. Йому вигідно мовчати. «Євро-
пейська цивілізація взялася воскресити
Марокко!» — великодушно заявив пан
Дюпюїтрен. Лондонське Сіті бере актив-
ну участь у цій гуманній акції. В Уед-Земі
вже відчувалися наслідки цього співтова-
риства: мізерна оплата праці й величезний
зиск. Персонал збройних «спеціалістів»
підтримує порядок і безперервність робо-
ти, піклується про «спільний інтерес».

— Якщо ви, командире,— заявив дирек-
тор Мерсон, піднімаючи келих пінявого
шампанського,— повернетесь сюди через
п'ятнадцять років, то замість берберського
села знайдете сучасне місто з сотнею ти-
сяч людей.

— Чудово! — мовив Морзицький.— Це
шампанське п'янить. Де ви його берете?

— Мені присилає мій друг з Касабланки.
Прийміть, командире, на знак моєї пова-
ги ящик шампанського. У мене завжди є
запас, район тут посушливий, і ми замість
води п'ємо шампанське.

— А тубільці? — недбало спитав Мор-
зицький.

— Вони, мов та сарана, звикли до по-
сухи.

— За ваше здоров'я, мадам Мерсон, за
ваше здоров'я мадемуазель. Ця вілла —
диво, сміливе поєднання іспано-мароккан-
ської архітектури з просторовою гармо-
нією, що її Райт називає відозвою до сво-
боди людського духу.

Поетично-туманний вислів Сент-Марка
примусив усміхнутися Мерсона, який звик
до зовсім інших гармоній, але його осві-
чені доньки були в неймовірному захваті.
Обидві шукали собі годящих чоловіків, а
офіцер Іноземного легіону з милозвучним
ім'ям і чималою спадщиною та ще й поет
до того — про щось краще нічого й
мріяти.

Запаси шампанського у Мерсона помітно
зменшилися того дня, а це була неабияка
жертва з боку цього палкого патріота. Де
Сен-Фержан, як і належить аристократові,
навіть у стані сп'яніння зберігав свої ви-
тончені манери і заходився розповідати
пікантні анекдоти, які всіх звеселили й ні-
кого не шокували. Морзицький пішов у сад
і помочився на клумбу мадам Мерсон. Піз-
ніше він сказав Ігорю:

— Ніколи не напивайся шампанського,
надто коли в тебе слабкий сечовий міхур.

— Шампанське? — презирливо скривив-
ся Ігор.— Його пили московські князі, че-
рез те вони й не спромоглися придушити
революцію. Мій сечовий міхур здоровий,
як у доброго коня!

— Я тобі заздрю,— зітхнув Морзицький,
поволі поринаючи в сон.— Ти справжній
мужчина, Ігоре, точна і потужна машина,
щаслива й мудра.

Де Сен-Фержан теж заздрив своєму
вістовому і говорив про це трохи іронічно,
але розчулено — голова йому все ще ту-
маніла од випитого вина. Славаті теж був
напідпитку, але владав собою, сміявся:

— Ви заздрите мені, пане капітан? Заз-
дрите такому, як я, останньому злидареві?

— Ти маєш усе потрібне для щастя, для
гармонії з усім довколишнім світом. Ти —
досконала машина, що підкоряється жит-
тю. Ти голодний? Твій шлунок перетравлює
що завгодно. Хочеш пити? Шампанське чи
колодязна вода — тобі однаково. У тебе
травлення, як у страуса, спиш, як мертвий,
відчуваєш надмір чоловічої сили і можеш
віддати його першій-ліпшій дівці. Тебе не
мучать сумніви, докори сумління, делікат-
ність, страх. Твоє сумління відбиває світ,
а не пояснює його.

— Мені б хотілося бути таким, як ви
кажете. На жаль, у мене теж є проблеми.

— Пустел

— Я б хотів бути багатим.
— У тебе є здоров'я, врода, сила!
— Ви теж повторюєте вічний приспів, ніби щасливі тільки злидарі й дурні.
— Відкоркуй ще одну пляшку,— мовив де Сен-Фержан, втупившись у Славаті очима мертвої риби.— Ти ніколи не зрозумієш, який я нещасний,— і схопив вістового за руку.

Славаті думав про мадам де Сен-Фержан, вивільнив руку і сказав з лицемірною шанобливістю:

— Я втомився та й випив чимало. З вашого дозволу, я піду спати, капітане. На добраніч.

12

Останній перехід був порівняно короткий — п'ятнадцять кілометрів. Не надто втомлені легіонери мали з войовничою зухвалістю (милуйтеся, але бійтеся!) пройти вулицями стародавнього імперського міста, обтяженого кривавою славою, розкішного і злиденного, старезного і сучасного, розпусного і таємничого. Батальйон подолав майже дві тисячі кілометрів через ріки і гори, степи й долини, «скрізь його зустрічали виявом щирої симпатії». Генерал Оділон Дезож¹ міг спати спокійно.

А де Сен-Фержан зовсім утратив сон. Він думав про Славаті й про Луїзу. Чи погодиться вона зіграти потрібну капітанові роль? Не менш зухвало, ніж її чоловік, вона зневажала умовності й заборони. Для неї не існувало добрих і поганих вчинків, її критерієм було одне: чи вигідно це й чи приємно? Така зручна утилітарна мораль, таке практичне ставлення до життя могли вмістити в собі що завгодно, виправдати будь-який вчинок. Луїза навчалась у кращих коледжах Англії й Франції, в чотирнадцять років звідала кохання, в сімнадцять досить банально утратила невинність — їй у цьому допоміг кузен, чарівливий і підлий, за ним пішли інші. Коли збанкрутував батько, Луїза опинилася перед страшною для неї перспективою напівзлиденного існування, але доля була до неї ласкава, і вона вийшла заміж за Анрі де Сен-Фержана. Могла стати секретаркою, а стала графинею Луїзою де Сен-Фержан. Чоловік її не був романтичний красень, кавалер з романів сестер Бронте, та хіба дівчина, виходячи заміж з розрахунку, може претендувати на вродливого та ще й романтичного чоловіка? Анрі де Сен-Фержан був розумний, вихований, поблажли-

вий і дотепний. Були в нього й прощенні слабості. Але в кого їх немає? Луїза розуміла й поважала його, інколи зраджувала, але завжди з його згоди і так, що обое мали від цього втіху.

— У тебе чудовий вигляд, люба! — мовив де Сен-Фержан, обіймаючи й цілуючи Луїзу.— Тобі сподобалися Балеарські острови?

— Я згадала, що в Іспанії ще точиться громадянська війна, і поїхала до Греції. Як цим дурням не набридне воювати? Ти не одержав моїх листівок?

— Одержав.

— Дуже стомився в цьому поліційному турне?

— Таке вже наше солдатське ремесло,— недбало й гордовито відказав капітан, наливаючи у склянку вина.

Де Сен-Фержан відсторонив Шем-ель-Дуба, яка по-рабському схилилася перед ним, наче перед богом, одним духом випив вино, владно поклав руку на плече дружини, але спромігся лише промимрити:

— Я хочу попросити тебе, Луїзо, щоб ти була люб'язна із Славаті.

Графиня допитливо й іронічно глянула на нього і відповіла з удаваним подивом:

— Він тобі скаржився? Але ж я ставлюся до слуг без усякої зарозумілості й зовсім не строга з ним.

— Славаті не слуга, він мій вістовий, і кращого вістового в мене не було ніколи. Я вважаю його своїм другом.

— Гаразд! — відповіла Луїза з удаваною покорою.— Славаті буде і моїм другом, дарма що я не відчуваю до нього ніякої симпатії. Нічого не вдієш: *c'est la vie*¹.

Капітан знизав плечима: марні спроби збагнути логіку жінок, їхні критерії оцінки... Але Луїза підкорилась, і він був їй вдячний.

— Ходімо повечереємо сьогодні в «Гасієнді»,— запропонував він.

— Дякую, але я стомилась і піду спати.

Луїза відвернулась і пішла, наче від набридлої маріонетки. Де Сен-Фержан з гіркотою подумав, що не лише в чеснотах, а й в пороку важко сподіватися на поступливість дружини, жінки все хочуть робити по-своєму, переступати через межі дозволеного. І все-таки він гадав, що цей день стане початком його тріумфу, а смуток — це доля недолюблених, повалених, переможених. Капітан пішов до офіцерського клубу, сів грати в карти, і весь вечір йому таланило.

Луїза де Сен-Фержан плакала. Це трап-

¹ Таке життя (франц.).

лялося з нею нечасто, страждання для її вдачі було протиприродне, в усякому разі вона старанно уникала всього, що могло завдати їй прикросів. Горе інших людей її нітрохи не обходило й не цікавило, її особистий обмежений світ був добре захищений, неприступний, як бліндаж, але раптом крізь якусь шпарку, крізь амбразуру залетіла і вп'ялася їй між ребра стріла, завдала кровоточивої рани. Ображена гідність? Принижені гордощі? Спогад про моральні принципи, прищеплені в дитинстві? Туга за втраченою назавжди чистотою? Все було набагато простіше й банальніше: Луїза де Сен-Фержан закохалась у Славаті і, як усі закохані жінки, зовсім не бажала ділити з іншими насолоду і муки, інакше кажучи, духовну й фізичну суть свого почуття. Як виникло кохання? Непомітно, як нежить,— він теж завжди захоплює нас зненацька.

Луїза була аморальна, але естетичне почуття в неї було дуже розвинене. Краса захоплювала й розчулювала її — чоловіча врода, чи краса коня або статуї. Врода Славаті не була безлика й холодна краса статуї, в ньому крилася зваблива й жива гармонія, палка чарівливість, він був гарний насамперед своєю молодістю і здоров'ям. Сексуальний механізм Луїзи, коли не брати до уваги деяких відхилень і ускладнень, що виникли під дією надто витонченої цивілізації, нічим не відрізнявся від того, що його створив у глибоку давнину таємничий геній природи для продовження і збереження виду. Усмішка й погляд Славаті проникали їй під шкіру, збурювали кров. І ось настав день, коли вона чесно призналася собі, що жадає його близькості.

Вона загоряла, лежачи в шезлонгу в саду, на ній не було нічого, крім купальних трусиків. Раптова й гостра тваринна хіть пойняла її, все тіло напружилось. Такого сильного інстинктивного бажання, нестримного, наче голод, наче спрага, вона не знала вже дуже давно; шлюб з чоловіком, який викликав у неї відразу, пригнітив і збіднив її жіночність. Вигляд молодого й здорового чоловіка, його краса й мужність збуджували в ній інстинктивний потяг до нього, фізичний і духовний, збуджували первісну енергію, що дрімала в ній. Луїзі захотілося покликати його до своєї кімнати, скинути халатик, сказати зухвало й невинно: «Славаті, я бажаю тебе».

Але ж це було б надто просто, надто примітивно, наче замовити аперитив у барі біля стойки, а Луїза, як усі жінки, хотіла прикрасити голий фізичний потяг квітами почуття. Під час перебування в Греції вона бачила Славаті уві сні, отже, бажання вже

проникло в її підсвідомість, а влада підсвідомості над нею була глибока. Побачивши якого-небудь гарного, високого і чорнявого чоловіка, вона порівнювала його із своїм далеким кумиром, і порівняння це завжди було на користь Славаті. Мріючи про нього, романтична, як інститутка, Луїза нагороджувала його аристократичними титулами: граф Жан Славаті, герцог Жан Славаті. Але це було зайве, він стояв вище за всіх, над усіма. Такого не назвеш слугою, манекеном! Певна річ, де Сен-Фержан не помічав нічого, вважаючи дружину егоїстичною, легковажною лялечкою, і саме така вона йому подобалась.

Діалог між Луїзою де Сен-Фержан і Жаном Славаті почався в Айн-Кермі серед староримських руїн, і наслідки цього діалогу виявились для обох них трохи несподівані.

Був початок осені, а в Африці осінь набагато м'якша й не така сумна, як у Європі. Білі ібіси з золоченими ногами повільно, ніби усвідомлюючи свою священність, пливли у небі, де вже займалася вечірня заграва, стада неквапливо пересувалися до лісних гірських схилів — ідилічна пора, ідилічне місце, але серця двох людей були повні смутку.

Луїза сиділа на плиті, що затуляла вхід до стародавнього підземного могильника. Славаті стояв позаду в класичній позі турботливого й уважного служника. Луїза подивилася на нього й роздратовано мовила:

— Сідай біля мене.

Він сів поруч на камінь, торкнувшись її плечем і стегном. Не дивлячись на нього, Луїза спитала:

— Як ти ставишся до цієї ситуації?

— Якої ситуації?

— Не прикидайся, ніби нічого не розумієш... Що ти думаєш про мене? Тільки не кажи мені, що я дружина твого капітана.

— Ви чарівна жінка.

— Оригінальний комплімент! А тобі не здається, що я така ж бридка, як мій чоловік?

— Я не вважаю себе кращим,— з сумною відвертістю відповів Славаті.

— Я тобі подобаюсь?

— Так.

— Ти хочеш мене?

— Я жадав цього з першого дня.

— Нам з тобою ніхто не заважає.

— Прошу вас, скажіть капітанові, нехай він пошле мене в Тонкін, на Мадагаскар,

у Сірію, в Колон-Бешар — байдуже куди, аби тільки якнайдалі звідси. Я страждатиму, але мине час, і я забуду.

Графиня повернулася до нього, поцілувала в уста.

— Я щаслива жінка, я люблю тебе, і ти любиш мене — все інше не має значення.

Вони обіймалися на поточеному камінні стародавнього могильника. Для неї це було, як воскресіння: мужчина обіймав її за древнім обрядом, тваринним і священним, мужчина і жінка самі, як після створення світу...

Славаті відчув потребу поділитися з другом, вислухати його пораду. Докорів сумління не було, але щось гризло його, і він сам не знав, що це. Пішов до Блюмена. Той слухав, як лікар-психоаналітик, та коли Славаті змовк, Блюмен зареготав.

— Я уявляв собі щось схоже на це. І ти ще невдоволений? Ти ж сам казав мені, що тобі потрібна справжня жінка, гарна, палка, чиста. Я повторюю твої слова. Ти маєш графиню!

— Я люблю її не тому, що вона графиня. — Голос Славаті тремтів од пристрасті, обличчя затуманилось. — Вона не схожа на всіх жінок у світі, вона єдина, та, якої я завжди прагнув і чекав.

— Не єдина вона, не особлива, — сердито відказав Блюмен. — Такою бачить її твоя палка уява. Але ти в неї щиро закохався, і це принесе тобі самі тільки страждання.

— Страждання невіддільне від кохання. Але мене гнітить присутність капітана, його манера розмовляти зі мною, його погляд — мені здається, ніби я торкаюся медузи.

— Ти надто гидливий, Жане, легіонер не сміє бути такий вередливий.

— А хіба легіонер не людина? Ти теж легіонер, але не перестав бути людиною. Якщо тобі, приміром, накажуть стріляти в жінок та дітей, ти це зробиш?

— Накази треба виконувати, особливо в легіоні.

— Ні! Ти тільки так кажеш, але думаєш інакше. Ти ніколи не виконаєш такого наказу, якби навіть довелося накласти голову.

— Можливо, ти маєш слухність — це питання сумління, в одного воно є, а в іншого нема. Але в твоєму випадку справа стоїть зовсім інакше: ти любиш комфорт і жінок — навіщо ж тобі уникати цього?

— Я не уникаю, але невдоволений.

— *Carpe diem*¹, — легковажно порадив

Блюмен. — Хіба ж це не твоя філософія? Навіщо тобі зраджувати її?

Аналогічне запитання Есбурі поставив Берулю:

— Красти й чхати на все і всіх — хіба це не твоя філософія? Навіщо тобі зраджувати її?

Вони сиділи за муром мусульманського кладовища, настрій в обох був препоганий: Есбурі тужив за рідним туманом, Беруль думав про Собека.

— Мене хвилює доля хлопця, — сказав Беруль, виплюнувши недокурок. — Ти не знаєш, що таке Колон-Бешар — пекло, гірше за Кайенну.

— До пекла теж можна звикнути, — спокійно відповів Есбурі. — До всякого пекла.

— Я зроблю так, щоб мене послали в Колон-Бешар, я врятую його.

— *Goddam*¹, — здивувався англієць, — ти його так любиш, отого білявенького?

— Він мені брат, — відповів Беруль. — Хіба це ненормально — любити брата?

— Колись у мене був собака, я теж любив його, як молодшого братика. Та мене посадили в Мейдстон, і полісмен застрелив його.

— А ти чому не застрелив полісмена?

— Коли я вийшов, він був уже на тому світі. Та й не такий я кровожерний, у дитинстві мріяв стати пастором, проповідником.

— Ти, богохульнику, віриш у бога?

— Хто заперечує існування бога, той стверджує його.

— Що таке бог?

— Це бог.

— Він добрий чи злий?

— Ми цього не знаємо.

— Гарний був би з тебе проповідник!

— *That is true*², — скрушно, без зайвої скромності погодився Есбурі.

— Я вірю в бога, — заявила графиня де Сен-Фержан, кинувши на чоловіка визивний погляд.

— Бог нашим свинством не займається, — посміхнувся капітан. — Бог поблажливий і лагідний. Він бажає щастя своїм творінням. — І ніжно погладив щоки й шию дружини. — Щастя, — прошепотів він. — Ми повинні бути щасливі.

Луїза зціпила зуби — з горя й ненависті.

— Ми повинні бути щасливі й вільні, — бурмотів капітан, задихаючись. — Я прошу тебе, Луїзо, сьогодні вночі не замикай двері своєї кімнати...

Але двері були замкнені. Вони знущалися з нього... І капітан, виключений з їхнього щастя, почав будувати плани помсти.

¹ Живи сьогоднішнім днем (франц.).

¹ Чорт забирай! (англ.).

² Суща правда (англ.).

ШТРАФНИЙ ТАБІР

I

Колон-Бешар перед другою світовою війною лишався майже таким, яким його збудували легіонери полковника Летюля. Тоді ще не можна було передбачити бурхливого економічного розвитку цього району після того, як там виявили поклади вугілля, але величезне стратегічне значення укріпленої лінії між Бергентом і Колон-Бешаром розуміли всі.

Кінні роти легіону безперервно патрулювали вздовж укріпленої лінії на південь і на захід. Поїзди прибували сюди з Орана й Алжіра. Далі починалася Сахара. Сідало сонце, і каравани верблюдів, поминувши близькі дюни, щезали в безмежному морі піску.

Значення Колон-Бешара зросло ще більше, коли туди перевели штрафний табір Іноземного легіону, де відбували покарання дезертири, злодії, зловмисні калічники, запеклі п'яниці і невинуваті. Навіть самого міністра оборони не пустили б у табір без дозволу з Сіді-бель-Аббеса. Що діялося по той бік червоних цегляних мурів? Про Іноземний легіон писали багато і майже завжди в перебільшеному тоні, то вихваляючи його, то осуджуючи, але жодної розповіді очевидця про штрафний табір не було й досі. Французький журналіст Альбер Лондр, який уславився своїми репортажами про Гвіану, в 1930 році писав: «Ніхто ніколи не зміг проникнути за мури штрафного табору Іноземного легіону, побачити на власні очі, що там коїться, і розповісти про це. Але ми маємо достатньо даних, щоб, не боячись спростовань, твердити, що військова каторжна в'язниця Колон-Бешар набагато страшніша від Кайєнни».

Автор цих рядків, колишній легіонер, пробув двадцять два місяці в цьому пеклі. Тепер, ставши професіональним літератором, я не домішую чорної фарби до опису штрафного табору: жах, від якого холоде кров, і безглузда жорстокість, що логічно випливають із самої системи, не потребують згущення фарб.

Вже дали сигнал про прибуття поїзда з Сіді-бель-Аббеса, що складався з пасажирських і товарних вагонів. Троє дітей пана Пуеха, начальника станції Колон-Бешара, весело бігали вздовж колій: поїзд прибував раз на тиждень, і це була велика подія в цій глушині. Четверта година спекотного літнього дня. Двоє старих арабів

спали на землі, не звертаючи ніякої уваги на жирних зажерливих мух, що бенкетували на їхніх виснажених обличчях.

— Ось він! Ось він! Поїзд-равлик! — закричав наймолодший хлопчик, вимахуючи з голови картузиком. — Равлик! Равлик!

Поїзд звивався поміж двох рядів пальм, що утворювали багатокілометрову алею, паровоз пахкав, одсапувався, хрипів, наче астматичний дід. Маленький Жан-Луї не любив поїздів, вони здавалися йому величезними брудними тваринами. Він був закоханий у лискухих сухорлявих коней, на яких їздили верхи спагі. Чотириста, триста, двісті метрів... Дванадцять марокканських стрільців вишикувалися вздовж перону, рушниці з багнетами напоготові. Командував ними старший сержант Карновський з штрафного табору — маленький, верткий, нервовий, з худим засмаглим обличчям під білою каскою.

— Марі! — мовив до сестри маленький Жан-Луї. — Знову привезли бунтівників.

— Висякай носа! — відповіла старша сестра, схвильована, розчервоніла.

— Чому їх називають бунтівниками? — спитала середульша сестра Юдіт.

— Не знаю, — призналася старша. — Треба буде спитати батька.

Заскреготали гальма, паровоз видихнув чорний дим і зупинився. З останнього вагона вийшло шестеро закутих у кайдани «бунтівників». Вони були в мундирах Іноземного легіону, але без поясів і шнурів, без знаків належності до військової частини. На голові в кожного замість легіонерського кепі — недоладний дворогий берет, наче блазенський ковпак. Сержант Іноземного легіону, що супроводив їх від Сіді-бель-Аббеса, зняв з них наручники, пояснив щось Карновському й передав йому документи.

— В колону по двоє, — скомандував Карновський.

Штрафники квапливо вишикувалися із стурбованими, замкнутими обличчями. Оточені стрільцями з рушницями напереваги, вони вийшли з станції повз депо, земля там була кам'яниста, гола. Жан-Луї кинувся був за ними, але Марі схопила його за руку.

— Вони бунтівники, — сказав маленький Жан-Луї строго, як дорослий. — Погані солдати, їх будуть виправляти.

— Не твоє діло! — гримнула на нього старша сестра.

— Ти бачила, які вони всі гарні? — спитала Юдіт.

— Тобі дванадцять років, — перебила її Марі, — і ти ще не маєш права висловлювати міркування про чоловіків.

— Але ж коли вони гарні, то як вони можуть бути погані? Може, ті інші погані, Марі?

— Які це інші?

— Котрі стережуть їх.

— Ми дівчата,— зауважила Марі,— і нам нічого не відомо про солдатські справи. Ходімо краще привітаємося з тіткою Тальмою, он вона, приїхала з Айн-Сефри.

— З отією старою тушею,— прокоменгував Жан-Луї.

Штрафники й конвоїри пройшли з півкілометра і спустилися в улоговину.

— Стій! — скомандував Карновський.

Тут їх ніхто не міг побачити. Старший сержант поправив револьвер, що зсунувся йому на живіт, плюнув, усміхнувся, на обличчі в нього з'явився вираз жорстокого глузування.

— Давайте спершу познайомимось, а потім я вам дещо розкажу.

Капрал зазирнув у документи.

— Галлек! Хто з вас Галлек?

— Я! — озвався високий кощавий чоловік і виструнчився.

— Відповідай: «Так, начальнику!» Ти з Бретані?

— З Морбаха, начальнику.

— Бретонці люди сильні й мужні, а ти виродок. Зрозумів, Галлек?

— Так, начальнику.

— Тебе прислали сюди з Феса, ти побив капрала своєї роти, а в поїзді від Бель-Аббеса до Колон-Бешара виплюнув недокурок на шию сержантові Шнейдеру. Либонь, думав, що коли все одно потрапиш у штрафний табір, то можна й розважитись востаннє. Але тут за такі речі карають, суворо карають, розумієш?

— Так, начальнику.

Карновський знову зазирнув у документи.

— Собек?

— Це я, начальнику.

— Поляк?

— Я з Карпат.

— Не поляк, не угорець, не чех, а циганський виродок. Тебе прислали з Мекнеса за спробу дезертирувати. Тобі не подобається легіон?

Собек опустив очі, розгублений, нещасний.

— Відповідай, падлюко! Ти не любиш легіон?

— Ні, начальнику.

— Тут тебе навчать його любити. Фостер?

— Це я, начальнику.

— Американець?

— З Огайо, начальнику.

— Гангстер?

— Ні, начальнику, я грав у духовому оркестрі в Колумбії.

— Ти й справді схожий на артиста. Тебе прислали з Сайди, де ти двічі намагався дезертирувати. Тебе ми теж навчимо любити легіон. Юсуфі?

— Я, начальнику.

— Національність?

— Болгарин, начальнику.

— Ти теж виродок. Був у кавалерії, в Сусі відстрелив собі три суглоби, сподівався, що демобілізують, та ще й пенсію призначать. Ми тобі відростимо твої суглоби! Куш?

— Я тут, начальнику.

— Ти німець з Берліна, а в Марракеші став гірший від жука-гноювика. Тут тебе навчать, як повинен поводитись легіонер. П'єр?

— Слухаю, шеф!

— Ти з Алжіра, за професією злодій і сутенер. Завербувався до легіону і вирішив, що все це можна робити й далі. В Індокитаї ти пограбував поштове відділення, на тебе працювали чотири повії. У нас ти станеш чесний. Повідомлення я вам зроблю трохи пізніше, а зараз я свистітиму, а ви за моєю командою падаєте на землю, схоплюєтесь, повзете вперед на ліктях. Чудова вправа, вам од неї схочеться пити, а їсти перехочеться!

Цілу годину вони падали долілиць, повзли, бігли, знов падали, підводились. «Debout, couchez-vous, rempez»¹, свистки лунали в прискореному темпі, невблаганні, вимогливі, навколо штрафників виблискували багнети стрільців, готові простромити їх; коліна кровоточили, в роті пісок, на губах піна, легені мало не лопнуть від напруження.

— Стоп! У колону по двоє й опорядіться, ви ще солдати, а не злиденні голодранці. Груді вперед, виструнчитись, раз-два, раз-два, раз-два!

Вони зійшли на укiс і побачили табір, оточений з усіх боків широкими мурами, на яких походили вартіві, фортеця була в'язницею. На хвiртці, пофарбованій у зелений колір — колір надії, було написано: «Штрафний табір іноземних полків у Франції». Але церемонія прийому ще не скінчилася. Карновський повів їх до складу інструментів за межами табору.

— Візьміть заступи.

Потім старший сержант привів їх на глиняний майданчик, сів на горбок, стрільці розташувалися довкола.

— Копайте! — наказав Карновський. — І щоб ями були два метри завдовжки, метр завширшки й два завглибшки.

¹ Встати, лягти, поповзом (франц.).

Шестеро бідолах взялися до роботи, намагаючись копати з однаковою швидкістю, щоб ніхто не вихоплювався вперед і не відставав. Карновський закурив, на його худому смаглявому обличчі з'явився вираз нудьги. Люди насилу вганяли заступи в тверду землю, сонце хилилося до заходу, але спека не спадала. Карновський підвівся, перевірів ями, глузливо скривився:

— Годі! Обтрусіться, приведіть все до ладу. Настала хвилина, коли я буду говорити, а ви слухати. Ями ці ви копали для себе і потрапите в них, якщо не будете слухняні. Працювати до повної знемоги, коритись і мовчати, бо тільки суворе поводження з вами може вас виправити. Від природи ви гнилі й викривлені, ми вирівнюємо вас, очистимо від гнилизни. Ми владні над вами в усьому, аж до повного знищення, але наше завдання, наш обов'язок полягає в тому, щоб зробити з вас людей і солдатів, повернути вас у ваші славетні полки справжніми легіонерами. Зараз ви — гній, од вашого смороду нудить. Раджу вам поводитись, як належить, інакше вас зламають і виметуть, як гній. А тепер ми підемо в табір строєм по два. Вище голови, груди вперед, дивитися гордо. Ми можемо потрапити на очі капітанові, і коли я матиму через вас неприємності, ви будете потіти кров'ю. Біля хвіртки роззуєтесь і за моїм свистком — бігцем до в'язниці, а там станете нерухомо обличчям до стіни, руки за спиною.

Вони підкорилися, не відчувачи більше нічого, крім тваринного страху, безвольні, пригнічені, не думаючи про опір, охоплені одним інстинктивним бажанням — вижити.

В'язниця стояла посеред першого двору, того самого, куди вела хвіртка біля будки вартового. То була похмура будівля, яка мала всередині ще жахливіший вигляд, ніж зовні. Шестеро прибулих стояли обличчям до стіни, нерухомі, руки за спиною, тільки Куш, ледь помітно повертаючи голову, намагався побачити, що діється в них за спиною, скошував очі то праворуч, то ліворуч. Удар ребром долоні в шию — і обличчя його розбилося об кам'яний мур. Фостеру від утоми підгиналися коліна — удар ноги вирівняв їх.

До Карновського підійшли інші сержанти, що служили в таборі: Клінгер, Таулер, Келлер, Бергер, Толлан, Массон і старші сержанти Венцель, Грільпарцер, Массар та Ван Фліт.

— Кругом! — скомандував Карновський. — Чотири кроки вперед. Роздягнутись!

Вони поскидали з себе геть усе. Галлек, Юсуфі й П'єр були вкриті татуюванням,

груди, живіт, спина, руки, а в П'єра навіть сідниці; інші троє татуювання не мали. Найвищим і найдужчим був Галлек, найставнішим — Собек.

— Вітайте ваших начальників! — наказав Карновський.

Шестеро бідолах, голі, мов ті черви, принижені, облльовані, затоптані в грязюку, вкрай знесилені, віддали честь, виструнчившись.

Швидко сутеніло. Ван Фліт, що заступав відсутнього ад'ютанта Гольдмайєра, глянув на годинник.

— Хто сьогодні черговий?

— Я і Грільпарцер, — відповів Таулер.

— Замкніть їх! Решту дістануть завтра.

Штрафник доброї поведінки забрав їхній одяг, приніс якесь лахміття — ганебну форму в'язнів: подерті штани і куртки без гудзиків та кишень, безформний берет, грубу вицвілу сорочку, теж без гудзиків. Вільні від служби сержанти пішли, а Грільпарцер відчинив двері в'язниці. Ван Фліт покликав Таулера, той підбіг і виструнчився перед своїм начальником.

— Таулер, — сказав Ван Фліт, — дай їм спокій, нехай відпочинуть, вони ледве дихають. Я не дорікаю тобі за штурхан, але більш не чіпай їх, сьогодні з них уже досить — людський організм має свої межі навантаження, і виходити за них не можна. Наше завдання — вирівняти їх, а не закачувати.

— Правильно, шефе! — відповів Таулер.

Шестеро в'язнів мерщій натягли на себе одержане лахміття й босоніж увійшли на подвір'я в'язниці, де панувала могильна тиша.

— Обличчям до стіни! — наказав Таулер.

Грільпарцер теж забажав виголосити напутнє слово:

— Наша в'язниця незручна й погана, гірша за всі інші, де вам довелося побувати. Не знаю, скільки ви тут пробудете, це залежить від того, в чому полягає ваш злочин і як ви тут будете поводитись. Вирішуватиме пан капітан. Потім вас переведуть у відділ прибулих, там вам буде краще. Скаржитись не дозволено, за найменший галас і безлад будете суворо покарані. Сподіваюсь, ви мене зрозуміли?

— Начальнику, прошу вас, — сказав Фостер, — дайте мені хоч трохи води! Я вмираю од спраги.

— Ну звичайно! — сказав Грільпарцер. — Треба напоїти його, Таулер!

Рудий велетень підняв парашу й хлюпнув з неї в обличчя Фостерові.

— Хто ще хоче пити? А коли хто бурчатиме, я накажу надягти на нього гамівну сорочку.

Камери були такі вузькі й низенькі, що людина високого зросту мусила нахилити голову. Спали на голій підлозі, під однією ковдрою. В кутку бідон для потреб. Навіть улітку температура тут була, як у підвалі — стіни вогкі, повітря вологе й холодне. Півморок стояв, неначе у склепі й не давав змоги визначити час. Але вони були виснажені до краю, не помітили всього цього й попадали долі, як зацьковані, знесилені тварини. Лише зрідка чувся приглушений стогін, схожий на скиглення хворого собаки.

2

В коридорі заясніло, світло проникало крізь загразоване віконце під стелею, по-світлішало і в камерах-склепах. В'язні різних секторів, поділені на бригади під керівництвом сержантів з ескортом стрільців або спагі, вже були за мурами табору й прямували до майстерень та каменоломень, розташованих більш як за п'ять кілометрів. Інші працювали в самому таборі, але жоден звук, жодна ознака життя не проникали у в'язницю.

Собек тупо дивився на чорний хрест ґрат над дверима, думки його розбігалися, він не міг збагнути, що з ним коїться, вирішити, як поводитись, що робити. Почував себе глибоко нещасним, не йняв віри, що все це відбувається насправді, його реакція на весь цей жах була реакцією дитини на підступність дорослих і сильних, які вирішили знищити його. Всю ніч він не спав, загорнувшись у ковдру, зібгавшись, мов той голодний нещасний пес, кров не гріла його, тіло пронизував пекучий біль, що йшов звідкись ізсередини. Він підвівся, згорнув ковдру, як цього вимагали правила, зробив кілька рухів, щоб розім'ятись, і кров знову потекла по жилах, спокійна і могутня, і в нього зразу ж виникла певність, що фізично знищити його неможливо: груди — як стовбур дерева, руки — гілки, ноги — міцні скелі, ніякі катування, ні голод, ані спрага, ніяка виснажлива праця не здолають такий досконалий життєвий механізм. І все-таки він був слабкий і знав це, йому бракувало духовної, моральної сили, яка б допомогла протистояти або пристосуватися до навколишньої дійсності. Бракувало йому також цинізму й підлоти. «Добре було б мати поруч такого друга, як Беруль»,— подумав

він і постукав у стіну. Ніхто не озвався. Тоді він покликав:

— Галлек!

— Іди під три чорти! — буркнув той.— Навіщо ти мене кличеш? Не знаєш, що розмови між камерами заборонено?

— Нас ніхто не чує. Тут однаково, що в могилі.

— Це не могила, хлопче, це просто в'язниця, трохи гірша, ніж інші. Чого тобі?

— Скільки нас тут триматимуть?

— Не чув, що казав учора сержант? Вирішуватиме капітан. А ти не журись. Мине й це — все на світі минає. Хіба не знаєш?

— Авжеж, Галлек.

— Зціпи зуби, білявенький.

— Добре, Галлек.

Відчинили двері, щоб позбирати ковдри й випорожнити бідони у великий конічний бак з залізними обручами. Смерділо сечею й калом, цвіллю — звичайним смородом усіх в'язниць, цивільних і військових. Двері лишилися відчинені, це було незвично і незрозуміло. В'язні почали боязко визирати з дверей, радіючи короткому перепочинку, можливості поспілкуватися, аж поки в кінці коридора з'явився прибиральник із штрафних. Прибиральником завжди призначали якогось з найпослідніших відщепенців, шпигунів та забіяк, і в'язні мусили остерігатися їх. Але Бротен з Гаронни, кремезний і дужий, був винятком: грубий на словах, але зовсім сумирна людина.

— Вимітайтеся звідси, онучі смердючі! — загорлав Бротен і застрашливо скрикнув.— Сержант Массон уже в дворі.

Усі повибігали надвір і стали нерухомо обличчям до стіни, перелякані й покірні. Вони вже знали, що їм доведеться пройти крізь багато випробувань, їх будуть перевіряти, знайомитися з кожним окремо, і вони нічого не можуть вдіяти, тільки зціпити зуби й не піддаватися на провокації.

Сержант Массон, років тридцяти п'яти, середнього зросту, з виразом задумливої гідності на обличчі, сказав Бротену:

— Зачини двері!

Перед дверима в'язниці стояли ті самі стрільці, ладні щомиті пустити в хід зброю. Бротен зачинив двері.

— Кругом! — скомандував Массон.— Вільно!

Він зазирнув кожному в вічі, а тоді мовив суворо й просто:

— Я сержант Массон, француз і солдат. Цим я хочу сказати, що в душі я не налядач над усяким набродом. Мені невідомо, які ви вчинили злочини й чому потрапили сюди, для мене ви лишаєтесь людьми і солдатами. Я прошу вас тільки коритись,

і щоб у мене через вас не було неприємностей. І без того я маю їх аж занадто.

— Сержанте, будь ласка, чи можу я одержати трохи води? — попросив Фостер.

— Дай їм напиться, Бротен. І ще дай мотузки, щоб не погубили штани.

— Чому нам дали одяг без гудзиків? — наважився спитати Юсуфі.

— Тому що один тип проковтнув їх, і йому довелося робити операцію. Всяке, бодай найменше порушення неминуче обернеться проти вас самих. Тепер слухайте мене уважно: скоро вас представлять капітанові. Це до деякої міри ритуал, і дуже важливо, щоб ви не наробили помилок. Коли я накажу вам увійти, вбігайте по одному — один праворуч, другий ліворуч; ад'ютант стусаном під зад покаже кожному місце. Не намагайтеся уникнути цього стусана, біжіть у куток кімнати, станьте струнко, долоню до скроні, доповідайте твердо й хоробро: «Штрафник такий-то, mon capitaine». Капітан уже знає, чим кожен з вас завинив, він обізвав вас свиньми, бандитами і так далі, а потім питає: «А що ти тепер збираєшся робити? Як будеш тут поводитись?» Так само твердо і хоробро кожен з вас мусить відповісти: «Я поводитимусь добре, mon capitaine!» — після чого ад'ютант накаже вам вийти, і знов кожен дістане стусана під зад — не намагайтесь уникнути його, бо буде гірше. Якщо вірите в бога, помоліться, щоб капітан Гарро був сьогодні в гуморі.

В гуморі капітан Гарро бував дуже рідко: як усі п'яниці, він хворів на печінку. Службу капітан Гарро почав з найнижчих чинів і весь час перебував при в'язнях, компетенція в цій галузі була у нього така, що навряд чи хто міг із ним зрівнятися. П'ять років він командував штрафним табором, суворо й жорстоко, і, звісно, був певен, що виконує високий і благородний обов'язок. Він говорив про своє ремесло як про покладену на нього місію, і виконував цю місію старанно, мало не з релігійним запалом, з пристрастю розбещеної і жорстокої людини. Ім'я його бога було Начальство.

— Потримайте їх з тиждень у холодильнику, — наказав Гарро ад'ютантові Гольдмайєру, що переважав його і розумом, і культурою й шукав в іронії порятунку від нудьги і докорів сумління, — а Галлека — два тижні. Він виплюнув недокурок на шию сержантові, який супроводив їх. Але мені здається, що в нього є дані, й нам не важко буде зробити з нього людину. Всі забіяки стають на війні героями.

— Я чекав гіршого, — зауважив Гал-

лек. — Не такий страшний чорт, як його малюють.

Він не знав, що камери завжди повні, і їх доводиться час від часу звільняти для новоприбулих. Жили там і постійні мешканці, виправити яких Гарро відмовився, і вони були приречені на повільну смерть від дистрофії. Від роботи їх не звільняли, а на тих, хто відмовлявся працювати, надягали гамівну сорочку. Декогих звільняли від роботи, але карали їх ще страшніше: не випускали з камери.

Варто, мабуть, розповісти, як їли в'язні штрафного табору. Вони повинні були стати навколішки, повернутися обличчям до стінки, ложок не одержували. Їм насипали овочевого супу з рисом або макаронами, іноді трохи м'яса — все в одному казанку, і шматок хліба грамів на двісті. Час, відведений для їди, мінявся залежно від того, хто з сержантів чергував. Массон і деякі інші сержанти давали свисток, побачивши, що всі скінчили їсти; інші відводили в'язням на їду не більш як три-чотири хвилини. Зачувши свисток, усі схоплювались на рівні, лишаючи недоїдене на підлозі, хліб у камеру брати не дозволялося. Під час їди в'язні мали кумедний і водночас жалюгідний вигляд. Як не дивно, але ніколи ні в кого не болів живіт. А втім, скаржитися на це було б марно.

Наступного дня їх повели працювати в каменоломню, разом із шестіркою з «борделя» — сектора приборкання, під командою Венцеля та Клінгера. Їм видали старі черевики, але взути їх дозволялося лише за хвірткою: в самому таборі треба було ходити босоніж.

Сонце щойно зійшло, повітря було прозоре, навкруги стояла байдужа тиша. Поминули майже висхлий струмок, далі людей не було, самі шолудиві собаки. Перейшли пальмовий гай. Ліворуч — пісок, праворуч — каміння. Прямували до скель, що були продовженням Малого Атласу. Йшли розгонистим кроком легіонерів — колона рабів, що зберегли гордість. Мовчазні, насуплені, вони умисно не помічали стрілецьку охорону, яка йшла обабіч колони. Венцель, високий і похмурий, накульгував — його поранили в ногу в Індокитаї. Звичайно мовчазний, він, коли розлютиться, ставав нещадний. Клінгер, маленький рудий товстун, безперервно лаявся.

Прийшли до каменоломні. Скелі пластинчастої будови кололися легко. Працювали, розділившись на групи по чотири-п'ять чоловік. Чотирикутні плити різного розміру складали в одному місці, де починалося щось схоже на стежку, але віз чи грузовик присилали нечасто: дешевше, а

головне — більше в душі штрафного табору було транспортувати плити на спинах в'язнів. Стрільці, розташувавшись на доколишніх узвишшях, стежили за ними, ладні стріляти при першій же спробі втечі, але ніхто і не намагався тікати по такій відкритій місцевості, це було б безумство. Лиш один нещасний вчинив таке безумство ще в 1924 році, але він свідомо йшов на смерть.

Собек працював разом з Хансеном і Клейнсмою з сектора приборкання і двома в'язнями — Калігарісом та Ухліром. Хансен і Клейнсма хоч були й худі, зате дужі й витривалі, інші двоє здавалися виснаженими. Калігаріс нагадував виходця з того світу, по його землистому непорушному обличчю часом пробігала судомо. Ухлір був схожий на дитину або на лукавого гнома, любив поговорити.

— Ти давно тут? — спитав він Собека.

Той не відповів — знав, що під час роботи розмовляти заборонено.

— Не бійся, за цією скелею сержанти не бачать нас.

— З позавчорашнього дня.

— Мене звуть Ухлір, я народився у Владивостоку. А ти?

— Собек.

— Звідки?

— З Мекнеса.

— Дезертир?

— Так.

— Я теж. Уже три роки в штрафному й шість місяців у «борделі». Але поховати мене тут їм не вдасться. Закінчу строк, вийду за хвіртку і плюну. Не піддамся я. А ось цей, — Ухлір показав на Калігаріса, — тут і залишиться. Він уже три роки у в'язниці, він «мабуль»¹. Стережися Хансена — це шпигун і негідник.

Зненацька коло них вигулькнув сержант Клінгер.

— Молодець, Собек, добре починаєш! Що ж, дістанеш заслужену винагороду.

— Це я заговорив з ним, — чесно признався Ухлір. — Він не винен.

— Ти теж дістанеш винагороду, — сказав Клінгер.

Собек працював не покладаючи рук, але не міг приховати занепокоєння. У словнику Клінгера «винагорода», певна річ, означала «покарання». Що їм чекає? Він пошепки спитав про це Ухліра.

— Не журися, друже, гірше, як є, не буде. Одержимо флітокс.

— А що це таке?

— У казанок з їжею насипають сіль.

Робота під пекучим сонцем тривала. Лиш тоді, коли сонце сховалося за зубчастими вершинами гір, Венцель дав си-

гнал кінчати. До табору поверталися навантажені, мов ті мули, слабші часом падали під вагою плит. Венцель сюрчав, Клінгер підбігав до того, що впав, і обкладав його лайкою, аж поки той не підводився й не брав вантаж на спину. Колона рушала з місця, ідучи далі шляхом горя, розпачу і продажної жорстокості. Це не було щось нове — в Ассирії, у Вавилонії теж діялось таке, і в Римській імперії, і в Карфагені, і на Золотому березі, і в багатьох інших місцях земної кулі в давні й не такі вже далекі часи більш або менш узаконене варварство завжди супроводило цивілізацію.

У таборі їх розділили: «приборкувані» пішли до свого сектора, решту замкнули в камерах. Венцель сказав Клінгерові:

— Вони працювали й мають, як і всі інші, право на їжу.

— Авжеж, — відповів Клінгер.

Собек і Ухлір одержали «флітокс» без хліба. Ухлір, нітрохи не вагаючись, висьорбав бридку бурду, Собек навіть не торкнувся її.

— Їж! — шепнув Ухлір. — Все-таки краще, ніж зовсім нічого, хоч якийсь харч.

Собек покуштував і похмуро відсунув казанок. Він з'їв би вола і мало не плакав з голоду, а жадібне плямкання навколо тільки посилювало його муки. Не минуло й двох хвилин, як пролунав свисток Клінгера.

— Ти не голодний, Собек, коли відмовляєшся від такого апетитного флітокса? — усміхнувшись, спитав Клінгер. — Відповідай, брудна свиня, коли я тебе питаю.

— Я роблю все що вам завгодно, сержанте, — промимрив Собек.

— Мені не подобається твоя пика, і ще мені не подобається те, що ти думаєш.

Клінгер повільно присунув свою ногу до босої ноги Собека і ніби ненароком причавив черевиком два його пальці. Собек зціпив зуби, щоб не зойкнути, щоб не вдирити мерзотника кулаком. Клінгер помітив цей спалах обурення, йому стало страшно, але миттєва реакція, що примусила його жертву стриматись, повернула йому почуття влади й тріумфу.

— Забирайтеся геть, шолудиві собаки, та мерщій, коли не хочете скуштувати моїх стусанів!

Собек був надто стомлений, пригнічений і нещасний, щоб відчувати обурення та вперту гордість. Голодний хлопчисько — це лише голодний хлопчисько, а коли до голоду додається ще й страх, почуття неминучої поразки перед незмірно переважною тебе силою, то єдина правильна реакція, спрямована на те, щоб зберегти життя, — це скоритися невблаганній владі.

¹ Божевільний (араб.).

Тепер його долею стало безчестя, приниження, ганьба. Він мусив зціпити зуби, коритись і мовчати, аби врятуватись. Існував обов'язок перед природою, важливіший за всі муки й протести сумління: необхідність врятувати своє тіло — дорожчий і досконаліший життєвий механізм. Загорнувшись у подерту ковдру, він ніжно гладив розчавлені пальці, повторюючи мудре й героїчне рішення не порушувати правил цього страшного місця, навіть якщо для цього доведеться ходити по вістрі шаблі. Нарешті він заснув і бачив уві сні гори запашного хліба. Він не чув жалібно-стогону, тихого собачого скарчання — звуків, що супроводжують повільне конання людини.

3

Другого дня Собек наївся досхочу, вкравши їжу з собачої миски. Сталося це так. Його, Галлека й ще вісьмох в'язнів з «борделя» послали працювати в клуб сержантів, недалеко від табору, під наглядом старшого сержанта Массара, суворого, але справедливого, й під конвоем спагі — жорстоких у бою, але добродушних наглядців. Собек возив тачкою всілякий брухт до саду, де була собача буда, а коло неї на ланцюгу сидів величезний страхітливий пес, але з лагідною й сумірною мордою. Біля нього стояв казанок з недоїдками, повний квасолі. Вгодований пес навіть не торкнувся її, і Собек позаздрив йому — хоч і сидить на ланцюгу, зате не голодний. Зупинившись, він глянув навколо. Ніде нікого. Серце йому шалено калатало, коли він підійшов до пса, який запитально і сумно глянув на нього. Собек узяв казанок і підніс його псові під носа. Пес понюхав і відвернувся. Тоді Собек примостився за кущем і з'їв квасоллю — всю чисто. Він обливав руку і подумав, що життя його складатиметься тепер лише з задоволення ось таких елементарних потреб. Але все ж таки він був людиною, істотою привілейованою, створеною за образом і подобою божою. Собек повернувся з тачкою назад і поставив казанок біля собачої буди. Йому було соромно й страшно, але пес ледаче підвівся, покрутив хвостом і підійшов до казанка подивитись, чи не принесли йому іншу, смачнішу їжу, глянув на Собека сумними, схожими на людські, очима, голосно позіхнув і ліг, поклавши носа між лапами.

«Бідолашний пес, — подумав Собек, — його теж не назвеш щасливим». Він підійшов до Галлека, що сидів на колоді зі

старого сарая, якого він розбирав, і кутив, глибоко задоволений.

— Обережніш, Галлек, — сказав Собек. — Ти ж знаєш, що курити заборонено.

— Тут проходив Массар і кинув мені цей великий недокурочок. Вони лають і б'ють нас, але в глибині душі такі самі люди, як і ми.

— Не всі.

— Помиляєшся, — заперечив Галлек, блаженно затягуючись недокурком. — Навіть найостанніший падлюка, навіть кат — теж людина.

— Хіба ж можна називати людьми тих, хто чинить зло?

— Добро і зло перемішані в серці людському, — по-філософськи сказав Галлек. — Хочеш затягнутись?

— Я не курю.

— Ти й справді незвичайний легіонер: не куриш, не п'єш, любиш людей...

Наступного дня їх повели працювати в майстерню, розташовану в дикому місці. Єдине, що там було, — струмок, відведений сюди від більшого струмка, який протікав біля пальмового гаю. Вода збиралася в колодязі, обкладеному необтесаним камінням, її використовували для замісу глини з соломою. Рідку масу розливали в дерев'яні форми завбільшки з цеглину й сушили на сонці. Сировина і техніка виготовлення таких цеглин були, мабуть, такі самі, як і до нашої ери. Колон-Бешар, усі південні села майже цілком було збудовано з цього дешевого матеріалу, до якого часто домішували гній.

Собеку й Калігарісу звеліли перевозити глину, яку доставляли сюди вузькоколійкою. Галлек і Юсуфі копали глину, П'єр і Фостер вантажили її в перекидний вагончик; Собек і Калігаріс котили вагончик по рейках туди, де виготовляли саман. Власне, котив вагончик тільки Собек, — Калігаріс налягав на нього всім тілом, спотикався, заточувався, а Собек підтримував його. Калігаріс і слова не мовив, похмурий, байдужий, землісто-жовтий, весь висхлий. Собек і сам був нещасний і жалюгідний, але його гріло співчуття до істоти, ще більш знедоленої. Він і жалів Калігаріса, і дивувався, що така могутня й далекоглядна організація, як легіон, котра спирається на жорстоку необхідність, не хоче покласти край марному стражданню. Це була вже не людина, а руїна, ні на що не здатна — навіть жоді далі мучити? А втім, Собек нітрохи не був певен, що Калігаріс взагалі ще може щось відчувати: божевільні не страждають, вони пасивно сприймають і кару, і винагороду. Та чи справді він божевільний? Що означає це слово? Ухлір сказав: він мабуль. Але ж і про Ухліра казали, що він мабуль. Світ повен людей, і кожен з них більшою

чи меншою мірою мабуль. Річ у тому, що кожен має свою таємницю, якої не розуміють інші.

Перехід був тривалий, можна було розмовляти, не боячись покарання. Собеку хотілося розкрити таємницю Калігаріса, це допомогло б йому самому розібратися в тому, що його мучить, збагнути сенс подій, якого він досі не міг вловити.

— Тримайсь, Калігаріс! — сказав він.

Це було однаково, що розмовляти з тінню.

— Не треба вдаватись у розпач, втрачати надію, адже є ще й бог.

Його слова, слова лагідного юнака, чесного, чулого, інстинктивно віруючого, танули в задушливому повітрі, в гуркоті й рипінні коліс. Собек стиснув Калігарісу руку трохи нижче ліктя, відчув, як хряснула кістка, той раптом повернувся до нього й сказав напрочуд твердим і спокійним голосом, у якому була і незбагненна ніжність, і мстивий триумф:

— Що тобі до цього? Ти ж теж помреш, дурню!

Собек не зрозумів, а скоріш відчув, що цей чоловік досяг тієї стадії, де можливе заперечення самого життя, де все байдуже, ніщо не може ні вразити, ні ранити. Собек був приголомшений, він міг зрозуміти істоту, яка стогне, волає, ридає, благає, падає навколішки або повстає проти лиха чи кари, він міг зрозуміти холод, голод, спрагу, удари кийком, будь-які образи — життя було сильніше за всі ці жорстокості й приниження, якби усвідомлювати свою незламність і прагнути все це подолати. Але він не міг зрозуміти, не міг погодитися з такою зачарованою мудрістю, крижаним спокоєм, йому здавалося, що це вже царство смерті, провісник її триумфу.

Наступного дня вони чистили кладовище, обгороджене залізними ґратами, з хвірткою кованого заліза. Серед голих могил росли чахлі деревця. Мусульмани мали своє кладовище, євреї своє — смерть не стирає відмінностей, а увічнює їх. На цьому кладовищі були поховані християни всіх національностей і професій: Мартінес, Лопес, Шані, Скордіо, Мессіна, Суфаріс, Спіна, Тунк, Гібе, Буашо... Багато імен постиралося, зникло під мохом, що вкривав плити. У глибині кладовища окремо, наче виключені з товариства інших мерців, тяглися чотири ряди могил — прості маленькі горбки з дерев'яним хрестом та білою дощечкою, а на ній прізвище і слово «штрафник». Газу штрафник, Оравец штрафник, Мерль штрафник, Шугар штрафник, Дормола штрафник, Грац штрафник, Беловський штрафник...

На другий день була неділя — день відпочинку і розваг. Але право на відпочинок і розваги мали тільки сержанти. Штрафники, замкнені в своїх камерах, лагодили одяг, чистили черевики, натирали гудзики, готуючись до огляду в понеділок. Військова служба скрізь однакова. В Сонтаї між кривавими атаками легіонери з бригади Джованніеллі зашивали пошматовані мундири, а чергові сержанти перевіряли дула їхніх гвинтівок.

В'язниця, яку називали «борделем» або ще коробкою, в неділю відпочивала, коли можна назвати відпочинком те, що людина сидить, вступившись поглядом у побілену вапном стіну, і заглиблюється в спогади, а якщо й поворухнеться, то лиш для того, аби пересвідчитись, що вона ще жива. Краще вже примусова праця. Собек нетерпляче лічив дні. Вже минуло п'ять днів, його страшила в'язниця, нерухомість і млявість, отупіння думок і почуттів, той стан нечутливості, коли людина стає мов камінь чи дерево, вдається до мімікрії, спонукувана потребою будь-що вижити. Його рідний край ледь зачепила індустріальна цивілізація, перед очима в нього завжди слався широкий виднокруг, він інстинктивно любив світло, рух, вільний простір. Собек бачив, що інші мали куди більшу здатність пристосовуватись, аніж він, йому хотілося бути схожим на них, дарма що це йому не подобалося: така мімікрія була породженням середовища й наслідком багатьох проведених у в'язниці років. Галлек відсидів шість років у Сен-Бріє, П'єр побував мало не у всіх каторжних тюрмах на батьківщині, Куш почав з виправного дому для неповнолітніх. Собек не вважав себе кращим за них — просто він був інший.

На шостий день їх повели копати пісок на берег річки. Це було місце, де річка досягала найбільшої ширини й бистрини течії. Вода струмала в кам'яному річищі, змінюючи весь довколишній краєвид, пом'якшуючи спеку. Солдати-каторжани заступами розпушували дрібний золотавий пісок, просівали його й кидали на машини будівельного тресту, який платив капітанові роти належну винагороду.

Проїхав араб на віслюку, позаду плеталася дружина з в'язанкою хмизу за плечима. Араб зневажливо глянув на рабів-християн і, б'ючи п'ятами по худих боках віслюка, крикнув:

— Уаллах ла бесс, кефхалек?¹

Стрільці засміялися.

— П'єр, — спитав Галлек, — що він сказав, цей бородатий пройдисвіт?

П'єр плюнув.

¹ Оце здорово, чорт забирай! Як ся маєте? (араб.).

— Пройдисвіти були його предки, а він, сучий син, поводитьсь з дружиною гірше, ніж із віслюком.

— І це ти кажеш про свого співвітчизника?

— Я француз! — гордо й гнівно відповів П'єр. — Не забувай, Галлек, що чотири покоління тому мої предки стали французами.

— А мої були французами споконвіку.

— Гей ви, Галлек і П'єр! — гукнув Бергер. — Що це ви там сперечаєтесь? Хотите дістати сьогодні флітокс?

— Ми не сперечаємося, сержанте, — відповів поштиво Галлек. — Я тільки казав П'єру, що нам треба поспішати, коли хочемо навантажити ще один грузовик.

Бергер подивився на годинник.

— Нам скоро час уже повертатись. Ти справді думаєш, що можна накидати ще один грузовик? Це було б здорово!

— Якщо накажете, сержанте, ми накидаємо.

— Ви молодці, Галлек і П'єр. Сьогодні одержите подвійну порцію хліба й супу.

— Дякую, сержанте! — сказав Галлек, віддавши честь. А крізь зуби докинув: — Рогатий швейцарець!

Увечері чергував Таулер. Троє — Юсуфі, Фостер та Ухлір — одержали флітокс.

4

У штрафній роті було три сектори: сектор приборкання, звичайний і сектор перевиховання та ще в'язниця. В кожному секторі — чотири марабу, по десять чоловік у кожній, один із них шеф — найжорстокіший з-поміж штрафників, у легіоні їх називають «каїдами». Шеф повинен був стежити за порядком і чистотою марабу, відповідав за своїх людей перед сержантом. Проте не всі шефи були донощиками. О шостій годині ранку сержанти відчиняли хвіртки секторів, і починалася свистопляска. Накази давали свистками, виконувати їх треба було бігцем. Перший свисток: бігти по черевики, які щовечора лишалися на підвір'ї. Другий свисток — виносити параші, які випорожнялися за п'ятсот метрів од табору. Третій свисток — роздача кави з шматком хліба. Четвертий свисток — в'язні всіх секторів збираються, ад'ютант робить переклик і перевірку. Потім всі йдуть на роботу. О дванадцятій годині повернення до табору, обід, о тринадцятій знов на роботу, о п'ятнадцятій годині — десять хвилин перепочинку (далеко не завжди) і знов робота аж до смерку. Повернення до

табору, переклик, вечеря, хвіртки замикаються. Всі мусять спати. А на світання наступного дня все починається спочатку. І все-таки в цьому замкненому, монотонному й жорсткому світі йшло своє глибоко приховане, таємне життя.

Собек і Галлек потрапили в марабу номер вісім, де шефом був Діонізі, корсіканець.

— Не робіть нічого такого, що може вам зашкодити. Треба зціпити зуби й коритись, щоб якнайшвидше врятуватися з цього пекла.

— Правильно, — зауважив Галлек. — Чи нема в тебе недокурка, шефе?

— Курити заборонено.

— Доведеться курити солому. Чи це теж заборонено?

— Галлек і Собек цілий тиждень чергові по парашах — такий порядок для всіх новачків.

Безперервний рух, важка фізична праця, суворий нагляд не давали виникати чварам та бійкам, які так легко й часто спалахують у легіоні. Штрафники почували себе зв'язаними особливим видом солідарності — сумної й твердої солідарності нещасних, позбавленої поривів і тепла. Надія на порятунок зігрівала їх усіх разом і кожного зокрема. Всі вони були голодні, зацьковані, виснажені до краю, дарма що харчі були такі самі, як у легіоні, за винятком вина та солодошів. Але ж енергії вони витрачали значно більше, ніж споживали калорій, і високорослий Галлек важив шістьдесят п'ять кілограмів, Собек — п'ятдесят шість. Їх зважували раз на місяць, але додаткового харчування не одержував майже ніхто. Крім нечастих захворювань — заразних або порушення обміну, — всі вони були дужі, здорові, напрочуд витривалі. Людський організм має дивовижну здатність пристосовуватись. Гарро цілком слушно казав: «В бою кожен з моїх штрафників буде вартий трьох легіонерів». Тож і працювати вони мусили втричі більше за нормальну людину.

Коли сержанти замикали хвіртки секторів, люди лягали на свої вбогі підстилки. Шлуки в них були не такі порожні, як протягом дня, і вони знову ставали солдатами легіону, згадували, як пиячили, билися, як жорстоко знущалися один з одного. Ніхто не оповідав про своє минуле, а коли котрийсь за асоціацією згадував щось із колишнього життя, то зразу ж затинаяся і змовкав. Потім шеф марабу казав: «Спати!» — і за кілька хвилин усі поринали в мертвий сон.

Собек швидко потоваришував із своїми сусідами по марабу номер вісім. Діонізі зумів зберегти почуття гідності й гордості (це дуже рідко трапляється в легіоні),

успадковані від своїх предків-горян. Він вимагав безсуперечної покори, але завжди був безсторонній. Всі інші були нещасні істоти, що жили, як і Собек, одним бажанням — урятуватися, вийти з цього страшного місця. Один з них вдачею нагадував Беруля. Звали його Петіто, він був з Тулона, такий самий насмішкуватий задирака й цинік, як Беруль, на лобі в нього було витатуйовано «Enfant du malheur»¹, а навколо шиї — «Coupez juste»² — зухвалий виклик катові. Він таки справді скінчив життя на плачі. Відслуживши строк у легіоні, зібрав банду грабіжників, під час перестрілки вбив двох жандармів, і його засудили до смертної кари. «Ріжте точно!»

Крім капітана, у штрафній роті був ще один офіцер, Ратон, гладкий і незграбний. Гарро зневажав його й давав йому суто адміністративні доручення. 1920 року він був сержантом ротної канцелярії, а 1932 за нікому не відомі заслуги дістав чин лейтенанта. Про його апетит ходили легенди. Набряклі повіки та обвислі щоки надавали йому вигляду східного сатрапа. Він одружився з балериною з мюзік-хола, то була дуже дивна пара, про них розповідали безліч анекдотів. Гарро придумав для нього уїдливе прізвисько — «Додю Перший, король роґоносців», і передрік, що він скоро загине від апоплексичного удару. Але сталося навпаки — фатальний прилив крові до головного мозку убив самого Гарро 1939 року, на початку війни. Ховали його з почесностями, труна була накрита французьким прапором, із Сіді-бель-Аббеса прибув військовий оркестр, який гучно грав «Voilà du boudin». А товстун Ратон, «Додю Перший, король роґоносців», прожив довге й щасливе життя. Недарма кажуть — «хто роґатий, той щасливий і багатий».

Грільпарцер вийшов з дванадцятьма штрафниками. Вісьмох він поставив фарбувати фасад клубу офіцерів, двох — чистити вбиральні клубу сержантів, одного — поливати квіти мадам Гарро, а Галлека привів до мадам Ратон.

— Чи зможе він нарубати мені дров, Грільпарцер? — спитала мадам Ратон.

— Оцей? — посміхнувся Грільпарцер, який добре знав смаки й схильності колишньої балерини. — Не турбуйтеся, мадам Ратон, він вам що завгодно розрубає, цей здоровило. Залишити вам стрільця для охорони?

— Не треба, я сама його пильнуватиму, у мене є двостволка. Нехай тільки спробує втекти, я не схибну.

— Ви молодець, мадам Ратон. Не бійтеся продірявити йому шкіру. Об одинадцятій п'ятдесят я прийду по нього.

¹ Дитя, народжене для нещастя (франц.).

² Ріжте точно (франц.).

Галлек скинув куртку, закасає рукава со-рочки, схопив сокиру й заходився вправно рубати дрова. Мадам Ратон зручно вмести-лася в кріслі-гойдалці під портиком і ди-вилася на кремезного хлопця з таким ви-разом, як кицька на шматок сала. Халатик на ній був розхристаний, а під ним — анічо-гісінько. Ще б пак, така спека...

«Навіщо вона показує мені свої стегна і всю цю божу благодать? — міркував Гал-лек. — Підохочує мене, чи що? Але хай не думає — не такий я простак. Через цю клятту корову ризикувати потрапити до в'язниці. Та й голодний я, кволий, так і осо-ромитись можна».

— Годі! — наказала мадам Ратон. — Іди до мене, солдате.

Галлек охоче поклав сокиру й зійшов схо-динками на веранду.

— Наказуйте, мадам! — автоматично ви-струнчився Галлек.

— Вільно! — весело наказала мадам Ра-тон. — Як тебе звуть?

— Штрафник Галлек, мадам.

— Не називай себе цим бридким ім'ям! Адже ти солдат, легіонер.

— Дякую, мадам.

— Я хочу запропонувати тобі випити, ходім.

Вона повела його до вітальні, посадила у лейтенантів фотель.

— Ти що любиш — лікери, сухе вино чи солодке?

— Я б у вас, мадам, шматок хліба по-просив, — благально глянув на неї Галлек.

— Який сором, який злочин! — сповнена патріотичного обурення, вигукнула мадам Ратон. — Примушувати солдатів голодува-ти! Це принижує Францію, наші принципи, нашу цивілізацію. Я це так не залишу, я скажу Гарро!

— На бога, мадам, — злякався Галлек, — не кажіть йому нічого, бо мені тоді кінець!

— Не бійся нічого, солдате, ти під моїм захистом. Що мені, колишній зірці «Бобі-но», такі типи, як Гарро? Знаєш, що я можу з ним зробити?

— Що? — прикинувся дурником Галлек.

— Сам розумієш! На тебе не справляє ніякого враження те, що я була зіркою «Бобіно»?

— А що це таке?

— Шикарне кабаре в Парижі.

— Я бретонець із Морбаха і чхаю на Париж.

— Добре тобі так казати, а я залишила в Парижі своє розбите серце! — з трагіч-ними нотками в голосі мовила мадам Ратон.

— Бідолашна! — пожалів її Галлек. — Та коли б ви знали, який я голодний!

— Я нагодую тебе досхочу...

Галлек підійшов до неї.

— Давайте по порядку, мадам. Спершу я повинен попоїсти.

Щоранку Грільпарцер одводив Галлека до мадам Ратон рубати дрова. Колишня балерина була не така дурна, щоб марнувати дорогоцінну мужську силу на рубання дров, — вона купувала дрова вже порубані. Галлек їв, пив і курив, скільки заманеться, і віддавався з мадам Ратон любовній грі.

— Моє золото! Мій маленький Жане! — зітхала вона.

— Ну й фантазія у вас, жінок! — мимив Галлек. — Я не Жан, і не маленький.

Отак втішались вони цілий місяць. Хоч Галлек зовсім не жалів себе і без упину розважався з велелюбною пані, він почав гладшати. Коли настав день зважуватись, Карновський сказав Ван Фліту:

— Що за диво! Цей жеребець так швидко худнув, що я вже збирався виписати йому додаткове харчування, а тепер він раптом почав гладшати. Відкрий нам свою таємницю, Галлек.

— Може, мені на користь повітря штрафної роти, шеф! — відповів Галлек.

— Ти чув, Ван Фліт? Виявляється, від самого повітря штрафної роти можна погладшати. Але ми не відгодовуємо свиней, і я пропоную відіслати його назад у Марокко. Він більше не потребує нашого лікування.

Виявляється, у штрафних ротах були не лише трагедії, а й кумедні випадки, — неблаганний механізм не завжди перемелював людину до краю. В одноманітності тяжких днів ховалися надії й сподівання, інколи дехто залишав табір, декотрі відходили у небуття. Вмер Калігаріс — а здавалося, що він не вмере ніколи. Ухлір казав: «Вони його все одно дістануть». Але переміг усе-таки він. Вони дістали тільки труп, що важив не більше за дитину.

Ось уже три ночі, як він не стогнав. Клінгер, його кат, перший виявив труп. Він одімкнув камеру, як завжди лаючись і ображаючи в'язня:

— Вилазь, падло смердюче!

Але бідолаха був уже по той бік добра і зла, там, де панує таємнича непорушна тиша.

— Ти ще спиш, хробак паршивий? — горлав Клінгер, стусаючи мерця ногою під ребра.

Широко розплющені очі на мертвотно-білому обличчі, здавалося, тужливо дивилися вгору. Але над ним не було неба, саме лиш низьке цегляне склепіння. Багато мертвих бачив Клінгер, він розумів, що означає застиглий погляд широко розплющених очей, і нараз кат відчув себе пере-

моженим, непотрібним, смішним. Він машинально зачинив камеру, намагаючись автоматизмом рухів перемогти страх, і пішов до ад'ютанта.

— Вмер Калігаріс.

Гольдмайєр грав у шахи з Ван Флітом. Стародавня благородна гра стимулювала його схильність до обдуманих і водночас швидких рішень. Він вів комбінований наступ турою, слоном, конем та пішаком, прагнучи блокувати короля супротивника. Закривши слоном хід по діагоналі, він зачекав, поки зробив хід Ван Фліт, і пересунув туру ліворуч. Ван Фліт спробував нейтралізувати пішаком хід супротивника. Гольдмайєр підвів очі на Клінгера й спитав: — Як він умер?

Клінгеру й на думку не спадало, що в Калігарісовій смерті можна когось звинуватити. Він стеновав плечима.

— Як усі, ад'ютанте. Як усі ми вмеремо. Я відчинив його камеру і знайшов його труп.

— Попередь лейтенанта Ратона, а я подзвоню капітанові Гарро.

Ад'ютант на підтримку слона пересунув коня.

— Мат.

— Рано чи пізно це мусило статися, — сказав Ван Фліт. — Нічого було й сподіватися, що він дотягне до кінця свого строку.

— Скільки він усе-таки витримав, Ване?

— Три роки і два місяці.

— Чудовий рекорд, — по-спортивному оцінив ад'ютант Гольдмайєр.

Гарро потурбувався про те, щоб смерть було встановлено офіційно і щоб небіжчик дістав благословення.

— Він був причинний, але ми повинні виконати наш християнський обов'язок.

Того ранку штрафники вийшли на роботу, як завжди, смерть одного з них була малозначною подією. Бротен, сапер четвертого сектора, збив домовину зі старих ящиків. Гольдмайєр, не позбавлений почуття гумору, сказав Клінгерові:

— На кладовище проведеш його ти.

5

Небіжчика в легіоні забувають зразу після похорону. Коли хто загине в бою, ім'я його золотими літерами вносять до списку героїв. Навічно вписані туди Амілакварі, Зеєгер, Лафітт, Лефор, Рів'єр, Монтальбано, Гулейвич, Араго, Данжу, Катто, Моде та багато інших, хто сам убивав і загинув у бою, зберігши вірність традиції й призначенню легіону. Але Калігаріс!

— Помер Калігаріс, — сказав Петіто, ко-

ли Діонізі засвітив свічку і всі лягали спати. — Мені сказав Бротен.

Ніхто не озвався. Калігаріс був для кожного питанням сумління — і за життя, і після смерті. Дуже неприємне питання, і відповіді на нього можна було двояко: або наслідувати його приклад, або осудити його. Наслідувати його приклад означало приректи себе на ту саму долю, а осудити — це була зрада самого себе, власної непокірливої натури. Найкраще було б забути про нього — згинь, привиде! Не порушуй наші сни і травлення. Єдиний, хто, як брат, помолився за нього в глибині охопленої жахом душі, був Собек.

Ла Белла гучно випустив повітря з кишечника.

— Вийди з марабу, смердюк! — grimнув Лінк, що не терпів цього мешканця південної Італії, волохатого й брудного, як мавпа.

— Вийди сам, — відповів Ла Белла.

— Я тобі колись повибиваю зуби, — пообіцяв Лінк.

— А я тобі кишки випущу!

— Цить! — grimнув на них Діонізі. — Ви всім набридли своїми дурними сварками.

— Вже й розмовляти не можна! — буркнув Ла Белла.

— Розмовляй ротом, смердючий макароннику! — крикнув Лінк.

— Я вб'ю тебе, Лінк, присягаюся святою Розалією.

— Та годі вам, блазні, — втрутився Галлек. — Краще розкажи нам, Колен, як принц Оге застукав свого ординарця в своєму ліжку з американською актрисою й сказав їй: «Це мій ординарець Капов. Коли він п'яний, то лягає в моє ліжко й каже мені, що я датський принц Оге, небіж російського царя Олександра, а він, Капов, бився за царя і має більше прав, ніж я, спати в моєму ліжку».

— Стривай, — сказав Ла Белла. — Ти не віриш, Галлек, що я убив трьох чоловік?

— Ще треба знати, як саме ти їх убив.

— Ножем, ударами ножа.

— Можна починати? — спитав Колен Діонізі.

— Завтра неділя, і ти можеш сьогодні брехати хоч до півночі.

— Брехати? Все це свята правда. Я був у Тазі, бачив принца Оге, розмовляв з ним, одного разу він мене навіть вином почастував. Він зовсім не гонористий, командир Оге.

— Ти розмовляв з ним? А що ти йому сказав?

— Що я пишаюся тим, що я легіонер третього батальйону, і що його слава затьмарила славу Наполеона.

— Таке міг сказати тільки п'яниця чи божевільний. Тож нема нічого дивного, що принц запроторив тебе в штрафну роту.

— Не він мене запроторив. Оге нікого не запроторює в штрафну роту. Якщо ти втнеш щось, він викличе до себе, скине кепі й кітель, закасає рукава й скаже: «Ти заслужив покарання, зараз ти його одержиш, але не стій бовдуром, коли я тебе битиму, поведься як легіонер, а візьмеш гору — я почастую тебе вином».

— Мені дуже хотілося б потрапити в Тазу, — сказав Галлек. — З такою людиною, як принц Оге, я знайшов би спільну мову.

— І не сподівайся перемогти його. Ти, Галлек, дужий, мабуть, ударом голови буйвола можеш убити, але принц Оге — скеля, руки в нього — як дубові гілляки, він і бокс знає, і французьку боротьбу.

Ці солдати-каторжники, завербовані з найостанніших покидьків суспільства, які нікого й нічого ніколи не шанували, слухали, мов зачаровані, пишалися своїми офіцерами, що носили гучні аристократичні прізвища, але не боялись знатися з усяким набродом, напиватися до нестями, встрявати в бійку. В легіоні завжди було вдосталь таких аристократів-авантюристів, рафінованих і вульгарних, фривольних і зухвалих: де Бореллі, Амілакварі, датський принц Оге, Карбучча, Мазар-Ага, де Ташнер, Зельхауганзен, Кара Георг — майбутній король Сербії Карагеоргійович. Коли в легіоні таких офіцерів не було, їх вигадували, бо легіонерам потрібна була розрада, легенда, яка могла б виправдати їхнє життя і смерть.

Колен розповідав майстерно, час від часу роблячи паузи.

— Його ординарець, оцей самий Капов, був справжній козак?

— Так, це був уславлений козак, і він так орудував шаблею, що не мав собі рівних. Якось на вечірці принц Оге, що був там із своєю дружиною, уродженою графинею Кальві ді Берголо та іншими шляхетними дамами, сказав Капову: «Чи зможеш ти одним ударом шаблі збити шийки на тридцяти пляшках?» — «Гадаю, що зможу», — відповів Капов. — «Побачимо, хвалько!» Вони обидва були здорово напідпитку. Познімали все з великого стола і поставили в ряд тридцять пляшок шампанського. «Уяви собі, — каже Оге Капову, — що це не пляшки, а тридцять ворогів царя. Гляди не осоромся, Капов!» Ординарець схопив шаблю, відступив трохи, а тоді з диким криком, як це заведено в козаків, кинувся вперед і завдав жакливого удару по пляшках. Бризнуло шампанське, але дві пляшки лишилися цілі. «Тепер я», — каже Оге. Шляхетні дами знов очистили стіл,

поставили ще тридцять пляшок. Оге схопив шаблю і вдарив з такою силою, що міг би розрубати комод. Не лишилося жодної цілої пляшки.

— А Капов що?

— Заплакав, сказав, що вважає себе знеславленим, і попросив у принца дозволу піти до ванної кімнати й цією ж самою шаблею зробити собі характері.

— І зробив?

— Ну що ти! Він ліг у ліжко принца, а трохи згодом наймолодша і найграціозніша з шляхетних дам пішла розрадити його.

— Чорт! — вигукнув Ла Белла. — Саме про такий легіон я завжди мріяв. Чому зі мною таке ніколи не трапляється?

— Гадаєш, шляхетні дами можуть закохатись у твою мавп'ячу пику?

— Цить, — наказав Діонізі. — Кажі далі, Колен.

— Одного разу принц Оге сидів на терасі готелю Алетті в Алжирі, як завжди п'яний, але ж він і п'яний зберігав ясність думки й танцював манфріну від півночі аж до шостої години ранку. Як завжди, його оточували вродливі й багаті дами, і серед них була одна відома американська актриса. Вони заходилися співати наших легіонерських пісень: «О, Сюзанна», «Вперед, легіонери!», «Voilà du boudin!», а принц Оге виводив приспів. Цей галас роздратував одного жевжика, що сидів там у товаристві поважних панів, він підійшов до нашого командира й сказав:

— Чи не можна тихше? Я веду вельми поважну розмову з друзями.

— Я чхав на ваші поважні розмови, — відказав принц Оге.

— Ви кажете так, бо не знаєте, хто я.

— Хто ж ви?

— Я небіж мера Константини, а ці панове — мої друзі, банкіри й урядовці.

— Вітаю вас. Мій родовід не такий знатний. Я датський принц Оге, кузен Крістіана Десятого, короля Данії, онук короля датського Фрідріха Восьмого, онук царя російського Олександра, кузен Георга П'ятого, короля Великобританії, онук короля Швеції Оскара, кузен короля Норвегії Осона, небіж короля Греції Георгія Першого, правнук маршала Бернадотта й Дезіре і так далі. Але мені на все це начхати. Я Оге — командир батальйону Іноземного легіону. Хочете битися зі мною, мосьє?

Чоловічок, який мав себе за вельми поважну людину, низько вклонився і ту ж мить щез. Принц Оге...

— Ким ти був до легіону, Колен? — перебив його Галлек.

— Клерком в одного видатного адвоката.

— Говориш гарно. Ти вчився?

— Щоб працювати клерком, треба було вчитись.

— Твій адвокат був криміналіст?

— Ще й який.

— От мерзотник!

— Я обікрав його.

— Кажі далі, Колен, — втрутився Діонізі. — Нас не цікавить, ким ти був раніш.

— У Ксар-ес-Сук, коли святкували роковини битви при Камероні, Оге звелів викотити бочки з вином. Ви знаєте, що Камерон — найславніший військовий подвиг легіону, незабутня битва, а ми всі кровопролиття відзначаємо пиятикою. Хіба ж вино не того самого кольору, що й кров?

— Не перетворюйся знов на клерка, кажи далі.

— Кілька легіонерів зайшли до борделю і зняли там шарварок. Прийшов офіцер і звелів зачинити бордель. Тоді легіонери подалися до офіцерського клубу. Вартовий не хотів їх пускати. На шум вийшов принц Оге з пляшкою в руці. Серед легіонерів він побачив Вандерброк, велетня і силача.

— Що сталося, Вандерброк?

— Зачинили бордель.

— Чому?

— Лейтенант звелів зачинити.

— Я питаю, чому його зачинили?

— Мабуть, ми зняли надто великий шарварок. Та коли сьогодні святкують роковини Камерона, то невже ми не маємо права трохи повеселитися? Сьогодні мир, але завтра буде війна, і ми теж здійснимо такі самі подвиги, як наші товариші в Камероні. Для цього ми й прийшли в легіон. Хіба я не правду кажу, пане командир?

— Це правда, Вандерброк. Капітане, потурбуйтеся, щоб негайно відчинили бордель. А вам, хлопці, я даю сто франків, — поділіть їх між собою.

— Ніяк не второпаю, що робили наші в Камероні? — спитав Ла Белла.

— Воювали, аби посадити на трон Мексики Максиміліана Австрійського, — пояснив Собек, пригадавши лекції Блюмена. — Мексиканці не хотіли його і вбивали солдатів французького експедиційного корпусу, а ті в свою чергу вбивали мексиканців.

— Мексика ще убогіша за Сіцилію, — сказав Ла Белла. — Там саме каміння. Навіщо вона знадобилася Максиміліанові Австрійському?

— Не знаю.

— Кажі далі, Колен, — звелів Діонізі.

— Це теж сталося у Ксар-ес-Суку, але набагато раніше, коли принц Оге ще був капітаном. Викликав його якимось до себе полковник. «Несподівано прибув генерал Бертє з принцем Абдуллахом, робитимуть огляд гарнізону. Ваша рота стоятиме в почесній варті».

— Це неможливо, пане полковник. Сьогодні люди одержали платню і всі п'яні як ніч.

— Що ви сказали, капітане Оге? Ви заслужений офіцер і повинні знати — для легіону немає нічого неможливого. Ваша рота перепилася — то й що? Гадаєте, я чи ви, принц, менш п'яні, аніж вони? Але я міцно стою на ногах, ви теж, ми з вами не заточуємося, то чому ж мають заточуватись ваші легіонери? Якби зараз сюди вдерлися зграї шльохів, як повелися б ваші люди? Дали б себе зарізати, мов ті вівці, чи билися б, як леви?

— Билися б, як леви, безперечно!

— А коли вони зугарні битись, як леви, то чому ви вважаєте, що вони не можуть постояти в почесній варті перед генералом Берт'є, який, до речі, п'є не менш, аніж ми з вами? Ви ще в чомусь сумніваєтесь, мій дорогий принце?

— Ні, мій полковнику, я підніму їх стусанами, поставлю під душ і гарантую вам, що вони бездоганно стоятимуть у почесній варті.

Так воно й було. Генерал Берт'є, вельми задоволений, звернувся до принца Абдуллаха:

— Що скажете, принце?

— Що це найхоробріші і найдисциплінованіші війська у світі, генерале.

— Брехня, — перебив його Петіто. — Є хоробріші й дисциплінованіші від нас солдати.

— Хто ж це? — зневажливо спитав Лінк.

— Ті, хто б'ється за свою батьківщину, а не найманці, як ми.

— І нарешті, — знову заговорив колишній клерк, — я розповім вам один епізод, що свідчить про гуманність принца Оге. Кілька місяців у третьому батальйоні служив англієць, який називав себе Смітом, але це було не його ім'я, і командир Оге швидко довідався, що раніше він був офіцером британської армії і, здається, згвалтував дівчинку. Сміт був мовчазний і пив, як верблюд, щоб заглушити докори сумління. Якось сержант його роти довідався від араба-інформатора, що Сміт шукав у Касбі когось такого, хто за гроші допоміг би йому дезертувати. Командир Оге покликав Сміта до себе й сказав йому по-англійському:

— Легіонере Сміт, мені сказали, що ти збираєшся дезертувати. Не роби цього, бо в тебе немає жодного шансу на успіх. Марокко приборкане лише частково, і ти неодмінно наскоочиш на непокірливих арабів, які вважатимуть за щастя перерізати тобі горлянку чи повісити, а араби — наші союзники — полюватимуть на тебе, щоб дістати винагороду за в'їмання дезертира. Ви-

конуй підписаний контракт, а коли відбудеш строк, я допоможу тобі розпочати нове життя в Англії. У мене там зв'язки.

На подив і обурення командира Оге, Сміт заплакав.

— Капітане Уотсон, — мовив тоді принц Оге, — ви баба чи легіонер?

— Я нещасна людина, — похмуро відповів колишній капітан Уотсон.

Через два дні він спробував вкоротити собі віку, перерізавши вени на обох руках, і його поклали в шпиталь. Командир Оге зрозумів, що ця людина ніколи не примириться з духом і життям легіону, і зробив те, чого не дозволяв собі ні раніше, ні потім — відпустив Сміта раніше строку. Оге написав своєму кузенові, королю Англії Георгу П'ятому, виклав усю цю історію і попросив допомоги бідоласі. Георг П'ятий передав листа своєму прем'єр-міністрові, той наказав, щоб справу розглянуло міністерство закордонних справ, через англійське посольство в Парижі зв'язалися з міністерством закордонних справ Франції, а воно вже розпорядилося через міністерство оборони, щоб легіонера Сміта відпустили з легіону. Йому видали квиток на проїзд до Англії, трохи грошей, на які він мав право, а командир Оге додав ще й від себе якусь суму на перший час. «Бажаю щастя, містере Уотсон!»

Але в Танжері на пароплаві, що відпливав до Марселя, Сміта-Уотсона не було. На світанні поліцаї знайшли його тіло в яру біля Касби: у спині стримів ніж, гаман зник. Командир Оге хотів допомогти йому розпочати нове, чесне життя, але в кожній людині своя доля, і нічого тут не вдієш.

— Амінь! — мовив Петіто.

Діонізі загасив свічку.

6

Гарро не визнавав, що відчай може штовхнути людину на нерозсудливі вчинки. Відчай! Трутизна для слабких душ, забавка для боягузів. Солдат за своєю природою і вихованням ніколи не впадає у відчай. Коли в таборі траплялися умисні калічення або спроби самогубства, це його глибоко обурювало. Траплялося це завжди з ув'язненими. Ратон пропонував трохи пом'якшити тюремний режим.

— Займайтеся своїми папірцями, — пишато відказав Гарро. — Я тут начальник, і за людей відповідаю я.

Ратон не був героєм, він добре розумів, що, як підлеглий, не може протистояти капітанові Гарро. Любов до спокійного життя була в ньому сильніша за почуття

людяності. Тупий і жорстокий механізм створив не він, та й не Гарро, то нехай собі крутяться його колеса й перемелюють людські життя. Однаково настане час, коли і жертви, і кати опиняться всі разом у долині Йосафата.

Гольдмайєр був надто розумний, аби виправдувати й шанувати тюремну систему, але він був лише ад'ютант, тобто простий виконавець наказів.

Сабо, в'язень типу Калігаріса, розламав бляшанку, що правила йому за парашу, і гострим краєм розрізав собі живіт. Рана виявилася не смертельною, Гарро наказав зашити її, накласти пов'язку й відвести Сабо до в'язниці. І, певна річ, звелів замінити бляшанки важенними й грубими бетонними посудинами. Через три тижні Сабо вмер од зараження крові.

Гарро вважав, що бетонні параші радикально розв'язали проблему, та раптом іще один бідолаха розтрощив собі ногу цією парашею і зробив це, певна річ, для того, щоб завдати неприємності Гарро. Згодом капітан і тут знайшов вихід: звелів забрати бетонні параші, насипати в кутку кожної камери трохи піску й міняти його щодня. А винний нехай нарікає сам на себе.

Потерпілим виявився молодий бельгієць Ебенс, член поважної й заможної родини, гарний і чутливий юнак, який завербувався до «проклятого легіону» через розчарування в любові. Його навіть не вважали за потрібне відвести на медпункт — перев'язали ногу, та й край. На другий день у юнака вже була висока температура, він марив.

— Може, в нього гангрена? — сказав санітар.

Гарро знову подумав, що можуть бути неприємності: два смертних випадки протягом одного місяця — чого доброго, ще приїде інспекція. Він наказав одвезти Ебенса до шпиталю.

Санітарний автомобіль зупинився біля воріт табору: за статутом, до табору нікого й ні з яких причин не пускали. Чергував того дня Клінгер.

— Маїному синочкові закортіло до шпиталю? Хіба ти не для того розтрощив собі ногу, щоб потрапити до шпиталю? Що ж, іди! Не можеш? Тоді повзи.

Нещасний проповз на животі до воріт, лишаючи за собою криваву смугу. За ним ішов Бротен з відром води й губкою і тут же змивав її.

Шпиталь Колон-Бешара містився в простій хатині, тяжкохворих відправляли до Айн-Сеффри. Гангрена вже піднялася вище коліна, треба було негайно оперувати. Начальник шпиталю зажадав дозволу ампутувати ногу.

— Це вже поза мою компетенцію, — відказав Гарро. — Зверніться до родини Ебенса.

«Ампутуйте, коли це необхідно, врятуйте його. Вилітаю літаком» — телеграфувала мати Ебенса. Нogu відтяли аж до кульшового суглоба. Це автоматично звільняло Ебенса від військової повинності. Кому потрібен солдат без ноги? Мати повезла його додому. Бельгійська преса з обуренням вимагала ліквідації штрафної роти іноземного легіону або додержання обов'язкових для всіх норм людяності. Найбільш авторитетні й популярні американські та англійські газети приєдналися до кампанії, початої бельгійською пресою. У Франції тільки ліві газети вимагали втручання судових органів і покарання винних, до конституційних органів надходили вимоги розпустити іноземний легіон, наймані війська — інструмент реакційної політики й придушення. Але преса патріотична й націоналістська виступала із зовсім іншими аргументами: іноземний легіон — це заслужене й вірне військо, він завжди брав участь у колоніальних війнах і в захисті французької території. Легіон пролив ріки крові, ніхто не має права чіпати його. Вимагайте розслідування, але не ганьбіть! Не зводьте наклепів! Солдати і герої легіону — це солдати і герої Франції. Вони, певна річ, не святі, не семінаристи й не місіонери, можете зневажливо називати їх покидьками суспільства, але ви мусите відзначити духовні та інтелектуальні зміни, що відбуваються в них, коли вони надягають славетний мундир легіону. Як терпляче навчають їх у школі, навчають мужності, вірності й самопожертви! Стовпи національного героїзму — свідомість власного обов'язку, хоробрість, надія і любов — це також стовпи героїзму і в легіоні. «Вороги батьківщини і порядку» саркастично зазначали, що ці стовпи складаються зовсім з інших рис, — з неучтва, страху, відчаю, ненависті. Хто мав рацію? Може, мадам Ебенс, яка твердила: «Це жахливо, жахливо!» Але матері ніколи нічого не навчили тих, хто творить історію.

Паперове обурення незабаром ущухло, увагу світової громадськості привернули набагато важливіші й настійніші проблеми, ніж ампутація ноги романтично настроєного і необачного юнака: страхіття громадянської війни в Іспанії, китайсько-японські побоїща, приєднання Австрії до третього райху, Судети... Гарро послав рапорт. У Сіді-бель-Аббесі рапорт поклали під сукно.

Та сержант Массон не міг так само легко покласти цей випадок під сукно свого сумління. Моральний протест, який довго і приховано вирував у ньому, перемиг нарешті опортуністичні міркування і хибно витлу-

мачене почуття обов'язку. Він був солдат, а не кат. Він не міг лишатися співучасником невинуватих жорстокостей, які ставали злочинами. Массон подав рапорт про переведення до іншої частини, і його викликав до себе ад'ютант Гольдмайєр.

— Тебе представили до підвищення в чині, але його можуть відкласти, якщо ти зараз попросиш перевести тебе. Я знаю — не дуже приємно робити те, що ми робимо, але ж ми солдати, а в кожній військовій організації існує залізна дисципліна, конче потрібна для збереження здорового духу і єдності. Точнісінько так чинить і цивільне суспільство, ізолюючи антисоціальні елементи, що загрожують його інституціям та порядкам. Це сумна необхідність, і тільки так ми повинні дивитись на неї. Особисто я вважаю тебе, Массон, прекрасним солдатом і благородною людиною, я вже давно хотів висловити тобі свою повагу і симпатію. Користуюся нагодою зробити це зараз.

— Дякую, ад'ютанте Гольдмайєр, але рішення моє тверде. Переведіть мене, інакше я буду змушений відмовитися від служби.

Гольдмайєр зітхнув, закрив журнал рапортів, надів кепі й узяв під руку Массона.

— Ходімо пробідаєш у мене, нам треба обговорити це детально й об'єктивно. Ти знайомий з моєю дружиною і дітьми?

— Я бачив її востаннє в клубі сержантів, коли святкували роковини Камерона.

— Моя дружина — чарівна жінка, — простодушно сказав Гольдмайєр, відчиняючи двері. — Вона надала нового сенсу й нової мети моєму життю. Професійний солдат з плином часу ризикує перетворитись на робота, родина рятує його, підтримує в ньому вогник людяності. І через родину поняття обов'язку стає ширшим. Чому ти не одружуєшся, Массон? Твоє життя теж стало б іншим, повнішим і кориснішим.

Массон не відповів. Будиночок Гольдмайєра сусідив з будинком лейтенанта Ратона, він власним коштом збільшив площу саду, зробив його гарнішим. У саду пухлявий білявий хлопчик, вбраний ковбоєм, скакав на поні. Така ж сама пухлява й білява дівчинка сонно гойдалася на гойдалці.

— Здрастуй, тату! — крикнув вершник, махаючи сомбреро.

— Гляди не впади, Франце, — сказав батько. — Кім нервовий коник.

— Здрастуй, тату! — гукнула з гойдалки дівчинка і заплескала в долоні.

— Обережніше, Гретхен! — усміхнувся батько. — Ще впадеш і подряпаєш попку.

— А я вже її подряпала, — стоїчно відповіла дівчинка.

Висока білява жінка (в юні роки вона,

мабуть, була струнка, мов сільфіда, а тепер, наближаючись до сорока літ, стала пишною матроною) вийшла на веранду.

— Ельфрідо, дозволь відрекомендувати тобі сержанта Массона, я запросив його до нас на обід.

— Дуже приємно, — сказала Ельфріда Гольдмайєр й подала сержантові пухку ручку.

— Моє шанування, — виструнчився Массон.

— Облиш цю офіціальність! — запропонував Гольдмайєр. — Почувай себе, як удома. Обід готовий, Ельфрідо?

— Natürlich¹.

— Бачиш, Массон, — сказав Гольдмайєр, по-дружньому поклавши руку сержантові на плече, — я ще двадцять років тому прийняв французьке громадянство, але дружину взяв з тих країв, де сам народився. Це дуже важливо для щасливого родинного життя. Згадай мої слова, коли вирішиш одружитись.

Массон розглядав дорогі картини на стінах, елегантні меблі. Либонь, таки правду кажуть, що Гольдмайєр бере підряди на будівельні й меліоративні роботи, використовуючи безплатну працю штрафників.

Обід був типово колоніальний, прислужували негри. Гольдмайєр говорив про політику, заперечуючи те, що Німеччина може являти собою серйозну небезпеку для миру на землі. Націонал-соціалізм — не що інше, як філософська доктрина. Потім фрау Ельфріда сіла за фортепіано й з натхненням проспівала «Lieb' Vaterland, mögst ruhig sein»². Віддавши данину патріотичним почуттям, вона взялася за Баха і Мендельсона. Гольдмайєр слухав, напівзаплющивши очі й випнувши губи, — на обличчі в нього застиг вираз повної естетичної насолоди.

Массон кахикнув і засовався на стільці. Гольдмайєр розплющив очі й зітхнув.

— Ад'ютанте Гольдмайєр, — сказав Массон, — я прошу вас іще сьогодні передати моє прохання капітанові Гарро.

Гольдмайєр махнув рукою, неначе відганяючи настирливу муху.

— Зачекай, поки прийде наказ про твоє підвищення, а тоді ти побачиш, що не так воно все й погано.

— Що саме? Бачити, як катують до смерті солдатів? Я надто довго терпів. Переведіть мене, інакше я поїду в Сіді-бель-Аббес і розповім про все генералові Ролле.

— Це буде вчинок, не гідний сержанта легіону, — мовив Гольдмайєр, підводячись і застібаючи китель. — Ти невтриманий і впертий, сержанте Массон. Я передам твоє прохання капітанові Гарро, та коли в тебе

¹ Звичайно (нім.).

² Любима батьківщина, ти можеш бути спокійна (нім.).

будуть через це неприємності, я складаю з себе всяку відповідальність. Нарікай сам на себе.

Массон віддав честь, як належить, і квапливо вийшов.

— Дурень і романтик! — сказав Гольдмайєр дружині.

7

Минуло три місяці. Для одних надія на повернення до своєї роти здавалася все ближчою і конкретнішою, для інших — ще дужче віддалялася. Теоретично строк перебування у штрафній роті дорівнював чотирьом місяцям, але мало кого по закінченні цього строку звільняли — досить було дріб'язкової провини, і все починалося спочатку. Перебування у в'язниці та в секторі приборкання не зараховувалось. Фостер, Юсуфі й П'єр отак і почали все спочатку, їм не зарахували і хорошої поведінки. Юсуфі й П'єр були міцні горішки, не з тих, хто впадає у відчай. Фостер був набагато вразливіший, перебування в штрафній роті кінчилося для нього трагічно — він збожеволів. Куш, якому протегував сержант Таулер, просувався по шляху виправлення без особливих пригод. Собек зціплював зуби і повторював подумки: «Я мушу врятуватись, мушу врятуватись, мушу врятуватись. Я хочу обійняти матір і сестру, повернутись на батьківщину. Я оброблятиму свій клапоть землі, візьму за дружину дівчину з Пардубіце, забуду весь цей жах». Галлека перевели в сектор відновлення: після пекла — чистилище. Йому повернули кепі, дозволили курити, звільнили від найбільш принизливої роботи й раз на два тижні давали звільнення на дві години, щоб до нього повернулася звичка до дисциплінованої свободи солдата, але насамперед для того, щоб випробувати його. Більшість штрафників відмовлялися від цих двох годин свободи — боялися, що, напившись, устрянуть в бійку, таке вже траплялося не раз. Постійна загроза нагайки хоч кого навчить поводитись, як треба, але досить попустити повід — і норовистий коник знову почне брикати.

Галлек не схотів одмовитися від своїх двох годин свободи, двох годин райського життя. Старший сержант Массар, який очолював їхній сектор, дав йому п'ятнадцять франків (в цьому секторі вже мали право на платню) і сказав:

— Ти йдеш назустріч дияволу, Галлек. Гляди не піддайся йому.

— Я тільки прогуляюся і вип'ю кухоль пива, — запевнив Галлек.

Він зазнав п'яного почуття волі: ніхто його не пильнував, він ішов сам один, куди хотів, міг дивитися на небо, обійняти дитину, побавитися з собакою, заспівати пісеньку про красуню Маделон і зробити ще багато інших приємних речей. Та не минуло й десяти хвилин такої насолоди, як чари почали розвіюватись, а п'ятнадцять франків у кишені ставали дедалі важчі, Галлек ледве стримувався. Він згадав про мадам Ратон і засміявся. У надвечірній тиші сміх його звучав, наче кінське іржання.

З-за куців виринула легка тінь, озброєна кийком, якого вона марно намагалася сховати в складках бурнуса.

— Забирайся геть, мерзотнику! — мовив Галлек. — Бо я з тебе зроблю двох.

Тінь метнулася, пригнулась, зникла. Галлек, дзенькаючи монетами в кишені й пошвистуючи, рушив до поодиноких вогників селища. Колон-Бешар був тоді жалюгідним селищем, мешканці якого харчувалися переважно фініками та маїсовими коржами, обробляли дрок і торгували з мандрівними караванами. Худі й лякливі собаки порпались у купах сміття.

Галлек зайшов у «Фойє дю зольда» — довгасте й похмуре приміщення, повне диму і важких випарів. Там було чоловік п'ятдесят солдатів — європейці й тубільці, деякі вже напилися й галасували, інші теж були напідпитку, але мовчали. Вони білися об заклад, гатили кулаками по столах, розповідали один одному звичайні хвальковиті солдатські історії.

Галлек підійшов до стойки.

— Пива.

— Маленький кухоль, середній чи великий?

— Великий, але не в кухлі, а в пляшці.

Він випив пиво просто з шийки, плюнув і гидливо скривився.

— І це ти називаєш ельзаським пивом?

— Я цього не казав, — відповів солдат за стойкою. Руки в нього були, як у різника, очі хитрі й насмішкуваті. — Етикетку на пляшку наклеював не я.

— Дай мені пляшку вина, хліба й сосиску, — буркнув Галлек. — І котися під три чорти з своїм ельзаським пивом.

— А ти не гримай! — огризнувся солдат. — Думаєш, ти тут серед своїх земляків-зулусів?

— Затули плювальницю, поки я в неї не наплював.

Солдат збагнув, з ким має справу.

— То ти з бірібі? ¹ Не заводься, друже, всі ми одним ликом шиті.

— Ще й однієї суки діти.

Галлек з'їв сосиску й випив пляшку маскари, тоді другу, третю. В нього було таке

¹ Штрафний табір (жаргон легіону),

почуття, ніби в грудях йому пахкає паровоз, який от-от рушить з місця і розтрощить усе чисто, — це був паровоз без машиніста. Солдати, що сиділи поблизу, боязко зиркали на нього. Але Галлекові було байдуже до них, він заплатив і вийшов, міцно тримаючись на ногах, дарма що стільки випив. Біля будинку жандармерії став до вітру. І саме в цю мить з дверей вийшов бригадир Фове.

— Негідник! — загорлав він. — Тут тобі не вбиральня, а будинок, що репрезентує Закон і Францію!

— Добрий вечір! — відповів Галлек. — Мене звуть Галлек, я вийшов з пекла і знов туди повернуся. То ви твердите, що цей гальюн репрезентує Закон і Францію? Слово честі, я цього не помітив!

Бригадир Фове засмучав, одразу вискочили чотири жандарми, один з них, гладкий і кумедний, схожий на комедійного актора Мусташа, застібав штани.

— Він образив нас і Францію! Взяти його! Заберіть і посадить його! — репетував бригадир Фове. — Бо я його застрелю.

Галлек не чинив опору, йому було весело. Паровоз випустив пару і затих, але бригадир Фове розцінив веселий настрій Галлека, як страх, і затопив йому ляпаса. Галлек буцнув його в груди головою, і бригадир Фове безславно гепнувся додолу. Четверо жандармів кинулися на бунтівника, але Галлек умів захистити себе. Вони відступили, побиті й принижені, забравши з собою безживне тіло свого бригадира. Галлек увійшов слідом за ними, сів біля письмового столу, закупив сигарету бригадира Фове й зареготав:

— А тепер покличте сюди легіонерів, бо легіонер здається тільки легіонерам, а я ж легіонер, на мені кепі легіонера, і під три чорти брудних корів, які вас народили.

— За те, що він зробив, — сказав капітан Гарро, — йому слід було б урочисто оголосити подяку. Побити аж п'ятьох жандармів! Я ж казав, що в цього Галлека душа справдешнього забіяки. На війні він став би легендарним героєм, як ад'ютант Мадер і командир Мер. Але статут є статут, і я мушу покарати його. На тиждень до в'язниці, а потім у сектор приборкання.

Галлек філософськи сприйняв свою невдачу. «Хто в житті не спотикається, — міркував він, — і не розбиває собі носа. Треба не хникати, як мала дитина, а підвестися на ноги і йти далі. Таке життя. Чотири місяці приборкання? Що ж, і вони минуть».

Собек не мав такого гарту. Впавши, він уже не міг підвестися. Сержант Клінгер так взяв над ним гору. Собек не міг збагнути, чому його покарали «за ледарство і недисциплінованість». Він плакав і побивав-

ся, лежачи долі у своїй камері. Чотири місяці доброї поведінки пішли нанівець! Треба було все починати спочатку, але він уже не сподівався вийти коли-небудь із цього пекла.

Дві доби Клінгер не давав йому їсти. На третій день, повертаючись з каменоломні, Собек упав під вагою плити.

— Я навчу тебе прикидатись і вдавати з себе жертву! — загорлав Клінгер.

Того вечора він чергував у в'язниці.

— Готуй гамівну сорочку, — наказав він Бротену, відчиняючи двері камери Собека. — Марш, бігом!

Собек спробував бігти і впав посеред двору.

— Надягни на нього гамівну сорочку, та затягни тугіше, — звернувся до Бротена Клінгер.

Бротен спокійно виконав страшний наказ. Клінгер ледве засунув палець під ремінь.

— Чому не затягнув, як звелено? Я сказав — тугіше.

— Затягнув, скільки в мене було сили.

— Всі ви падлюки й допомагаєте один одному. Піди скажи Таулеру, нехай він тебе замкне, а з цим я сам упораюся.

Клінгер ривками заходився затягати ремінь, аж поки сам знесилився. Обличчя Собека, худе й бліде, пом'якшало й зробилося хворобливо гарне, як у дитини перед смертю. Клінгер витер спітніле обличчя.

— Як ти себе тепер почуваєш?

Собек заплющив очі.

— Відповідай, коли питає начальник.

Клінгер сів на груди нещасному, плюнув йому в обличчя, дав ляпаса. Собек розплющив блакитні й по-дитячому невинні очі.

— За що? — тихо мовив Собек. — За що?

Очі його лишилися широко розплющені й застигли, в них не можна було прочитати ні докору, ані ненависті — тільки наївний подив убитої дитини. Так умер Собек, син Карпатських гір, доживши до двадцяти двох літ. Його смерть не викликала ні скандалу, ні розслідування. Клінгер зняв з нього гамівну сорочку й поклав легке тіло назад у камеру.

Через два місяці Клінгера вбив Беруль ударом заступа в потилицю. Вбивцю засудили на двадцять років каторги і відправили до Кайєнни.

— Туди, де вмер батько, — з сарказмом мовив Беруль.

(Закінчення в наступному номері).

З італійської перекладали К. БОЧАРНИКОВА
та М. ЛУК'ЯНЧИКОВА

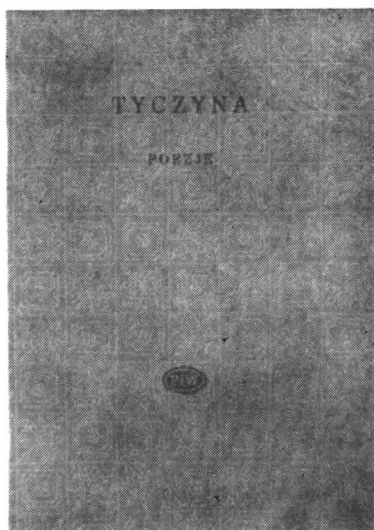
ЗНАХІДКИ І ВТРАТИ ТЛУМАЧІВ ТИЧИНИ

Чим глибинніший і своєрідніший поет, тим важче перекласти його іншою мовою, бо кількість втрат при перекладі може перевищити кількість здобутків... Але перекладати потрібно, необхідно. І з кожним роком стає очевиднішою першорядна місія перекладача, що працею своєю збагачує рідну культуру.

П. Г. Тичина — поет глибоко національний, творець незвичайних образів, несподіваних асоціацій, співець, виняткову музичність строфи якого ще ніхто не зміг повторити в перекладі.

Але безсумнівне й інше — світова поезія тільки втрачає від того, що Тичину досі мало перекладали. І досвід великого українського поета, все те, що він знайшов і подарував своєму народові, має стати набутокм світового письменства.

«В особі Павла Тичини в українську літературу прибуває геніальний індивід». Так писав 1922 року Ярослав Івашкевич. Його слова наводить Флоріан Неуважний у своєму вступі до нового польського видання поезій П. Г. Тичини. Це видання¹, по суті, — перший прихід нашого поета до сучасного польського читача. Ми не враховуємо тут численних публікацій у пресі, а також польського видан-

ня творів українського поета, здійсненого 1941 року у Львові.

Треба сказати, що для видання в «целофановій серії», де вже вийшли Бодлер й Аполлінер, Блок і Брюсов, Бернс і Браунінг, Лорка й Мачадо, Міцкевич і Норвід, Рільке і Квасіmodo, Маяковський і Рильський, — Ф. Неуважний відібрав найбільш доступні для сприймання твори Павла Тичини.

Зрозуміла річ, не все найкраще із створеного сонячним кларнетистом революції увійшло до цієї книжки, та й неможливо все вмістити на п'яти з половиною

друкованих аркушах. Але вже сам вибір творів засвідчує, що упорядник, добре обізнаний з набутком Тичини, прагнув подати найхарактерніше з його доробку.

На сторінках цього видання бачимо хрестоматійно відомі «Не Зевс, не Пан, не Голуб-Дух...», «Гаї шумлять...», «Арфами, арфами...», «О, люба Інно, ніжна Інно...», «Енгармонійне», «Пастелі», «Плуг», «На майдані», «Як упав же він...», «На могилі Шевченка», «Листи до поета», «Псалом залізу», «Один в любов...», «Вітер з України», «Плач Ярославни», «В космічному оркестрі» (фрагмент), «Вулиця Кузнечна», «Курінь», «Я утверджуюсь», «Іній», «Веління дня» та інші поезії. Ці речі можна знайти в будь-якому виданні поета, здійсненому у нашій країні за останні десятиліття. Є тут і твори, що відомі сучасному читачеві менше. Це — «Золотий гомін» та «Скорбна мати», «Війна», «Міжпланетні інтервали», вся книжка «Замість сонетів і октав»... Ми вважаємо, що публікація цих віршів Тичини у дбайливих, талановитих перекладах Анни Каменської, Юзефа Чеховича, Владзі-

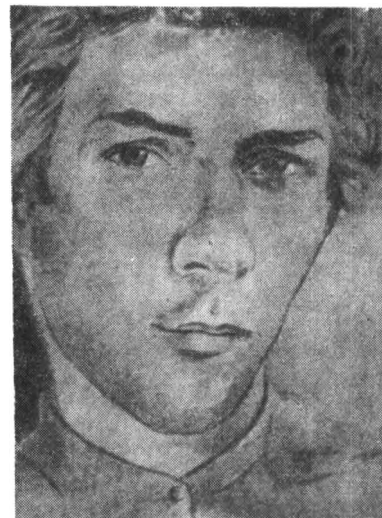
¹ Pawło Tyczyna. Poezje. PIW, Warszawa. 1969

межа Левіка, Юліана Волошиновського, Єжи Литвинюка, Казімежа Анджея Яворського, Мечислава Яструна, Юзефа Вачкува — явище принципово важливе. Деякі з цих поезій діждалися об'єктивної оцінки тільки в останні роки, після смерті їхнього автора (у працях Л. Новиченка, С. Шаховського, А. Недзвідського та ін.). І добре, що Ф. Неуважний у своїй передмові, спираючись на досягнення радянського літературознавства, робить спробу розглянути й менш відомі твори Тичини.

Бурхливий світ високих ідейних та мистецьких борін живе в поезіях, що увійшли до рецензованої книжки. Завдання перекладачів полягало в тому, щоб

з найменшими втратами донести до польського читача настрої, мелодії та образи українського майстра слова.

Перекладаючи вірш «Не Зевс, не Пан, не Голуб-Дух...», яким відкривається збірка, Юзеф Чехович, наприклад, майже досягає автентичності при передачі зовнішнього «сюжету» цього дуже складного твору. Але йому довелося змінити минулий час «оповіді» на теперішній, де в чому відійти від ритміки автора. Так, перший і третій рядок кожної строфи він передає тичинівським ямбом, а в другому та четвертому рядках після кожної другої стопи додає зайвий склад. Але «грайливість» ритму, яку пропонує нам Юзеф Чехович, тільки на початку

П. Тичина. Автопортрет.

видається чимось чужорідним у плінні тичинівської поезії. Вона якоюсь мірою «відшкодовує» неминучі втрати при передачі його звукопису.

Але, звичайно, не всі перекладацькі «ритмічні варіації» можна вважати більш-менш вдалими. Збідено звучить (саме звучить) у перекладі того ж таки Юзефа Чеховича відомий шедевр «Гаї шумлять...»

Отакі, скажімо, рядки Павла Тичини:

Я йду, іду
Зворушений.
Когось все жду —
Співаючи.
Співаючи-кохаючи
Під тихий шепіт трав
голублячий...

Вальсовість, якась штраусівська розгойданість у ритмі, виняткова мелодійність вірша, передається так:

Wciąż idę, idę,
wzruszony,
Czekam na kogoś
śpiewając.
Śpiewając — kochając
w cichym szumie traw
gołębianym.

Переклад дослівний, але музика вірша не та. А ще треба враховувати й таку

ВІТЕР З УКРАЇНИ

Польський журнал «Нове ксьонжки» надрукував рецензію Гражини Паздро на «Поезії» Павла Тичини, що вийшли друком у видавництві «ПІВ».

Рецензентка докладно аналізує вміщені у збірці вірші видатного українського поета та передмову Флоріана Неуважного, розповідає про творчий шлях Павла Григоровича Тичини.

«Характерними рисами всієї поезії Павла Тичини, — пише Гражина Паздро, — є висока громадянськість, патріотизм, щирість, єдність форми й змісту, чудове сполучення елементів музики, живопису й філософії, використання кращих здобутків літератури й фольклору...»

Багато років над перекладами творів українського поета працював наш Юліан Тувім, але він не дочекався видання збірки Тичини. І ось тепер Тувімові переклади, разом з перекладами його послідовників Чеховича, Яструна, Важика, Пшибося, Стерна, Єнджеєвича та багатьох інших польських поетів, яким близька українська поезія, вміщені у виданій збірці. Всі вони чудово віддають настрій і зміст цього прекрасного співця українського народу».

«Нове ксьонжки» вміщують також автопортрет Павла Тичини 1922 року

прикру обставину: перекладачеві не вдалося почути зовні малопомітних рим, які з'єднують перші й треті рядки кожної строфи, отих асонансів, які сполучають другий та останній рядки внутрішніх строф вірша. Перекладач спростив складну «механіку» поетового вірша — і це не пішло на користь.

Мечислав Яструн у перекладі знаменитого «Арфами, арфами...» також подекуди відійшов од ритмомелодійного малюнка і порядку рим. Та, як нам здається, все ж зумів знайти щось рівноцінне:

Буде бій
Вогневий!
Сміх буде, плач буде
Перламутровий...

Będzie bój
Ogniozbrój!
Będzie śmiech, będzie płacz.
Niby pereł zdrój...

Коли читаєш «Цвіт в моєму серці» у перекладі Влодзімежа Слободніка, бачиш, як природно спромігся перекладач передати і настрій, і мелодику, і навіть фонетику оригіналу. З таким же артистизмом зумів поет відтворити польською мовою й такі шедеври Тичини, як «Подивилась ясно...», «Хор лісових дзвіночків» (уривок з поеми).

Серед уміщених в рецензованій збірці творів є кілька таких, що мають по два-три варіанти перекладів. Це, на наш погляд, також засвідчує дбайливе ставлення друзів до видання, їхнє прагнення якнайкраще представити українського поета польським читачам. Бо й справді, з-поміж кількох варіантів одного й того самого вірша, запропонованих різними перекладачами, важко вибрати один, якщо жоден з них не адекватний оригіналові, але в кожному є такі творчі

знахідки, що однаково заслуговують на увагу.

Як рівні партнери конкурують між собою Франтішек Парецький, Александер Баумгардтен і Казімеж Анджей Яворський, яким припав до серця класичний шедевр П. Г. Тичини «На майдані». Зміст першотвору в цілому всі вони передали добре, рими поета скрізь також збережені, лише чіткого бойового ритму його ніхто з перекладачів не зміг дотриматись. До неминучих утрат у першого перекладача слід зарахувати й такі, зокрема, неточно перекладені фрази як «революція росте» замість «революція іде». Зате у його перекладі перший рядок і вся остання строфа вірша звучать ідеально. А. Баумгардтен даремно перетворив «майдан» на «поляну», але він другий рядок першої строфи зберіг у кращому, ніж попередній поет, вигляді: «Idzie rewolucja!». Знахідкою третього перекладача є, безперечно, пряма мова першої строфи і рядок «jasny miesiąc sproza mgły», що найбільше відповідають оригіналові, натомість фраза «посмутніли матері» набула тут зовсім іншого і ритмічного й смислового забарвлення: «З очей матерів течуть сльози».

Той же К. А. Яворський успішно змагається з Єжи Плесняровичем у перекладі іншого хрестоматійного твору — «Як упав же він...». Порівняти їхні варіанти також цікаво. Отже, не випадково маємо їх у цій книжці. Думається, що було б іще краще, якби поряд з ними читачі побачили й самі оригінали. Досвід двомовних публікацій польських видавців (так була видана, приміром, збірка М. Бажана «Міцкевич в Одесі») підказує, що його варто поширювати й передусім на таких важких для

перекладу поетів, як П. Г. Тичина. Та наше побажання, здається, рівнозначне народному прислів'ю: «Як мед — то й ложкою!» До того ж двомовність не в традиціях «целофанової серії».

Що особливо варто ще відзначити — це прагнення польських перекладачів якомога точніше передати зміст кожної строфи, кожного рядка. Жодних так званих «поетичних вільностей», спроб щось підправити в поета чи осучаснити тут нема.

Переклад — це, справді, втрати й знахідки. І коли тлумач намагається знайти якийсь еквівалентний заміник утраченого, його треба тільки вітати. Так, скажімо, киргиз С. Джусуєв, перекладаючи на свою мову «Вітер з України», замість алітерації на «р» у рядках «Чортів вітер! Проклятий вітер!» використав алітерацію на «ш» і «ж»: «Шайтан шамал! Жексен шамал!» (Чортів, вітрюган! Сильнющий вітрюган!) Щось подібне робить і Казімеж Анджей Яворський, перекладаючи «Плуг». Він знаходить блискучий відповідник до такого рядка, як «Трощить, ламає, з землі виринає» — з його внутрішньою римою, з енергійним звукописом, експресивністю: «Rwie drzewom grzuwy iz ziemi wuguwa». Ми тут навели один тільки рядок, їх же, таких знахідок, у цьому перекладі чимало.

Юзеф Чехович чудово відтворює навіть складні неологізми Тичини. Словотвори Чеховича цілком замінюють тичинівські у гарно перекладеному вірші «Не дивися так привітно». До речі, цьому митцеві належить у книжці найбільша кількість перекладів. Окрім нього, значну частину праці виконали Мечислав Яструн, Влодзімеж Слободнік та Казімеж Анджей Яворський

(саме тому їх найчастіше і згадуємо у рецензії), тоді як половина перекладачів взяли тільки по одному віршу.

Майже всі поети, які мали змогу більше й докладніше попрацювати над одним чи кількома тільки віршами, добре справилися із своїм завданням. До кращих можемо віднести переклади Єжи Єнджеєвича «Іній», Анатолія Стерна «Курінь», Франтішека Парецького «В космічному оркестрі», Єжи Путраменты «Надходить літо», Леона Пастернака «Ходить Фауст по Європі», Адама Галіса

«Один в любов...», Костя Нерівного «Хтось гладив ниви...» та інших.

Підсумовуючи сказане, слід підкреслити: польські поети й перекладачі виконали дуже велику і складну роботу. Вони зуміли при мінімальних втратах передати глибину чуття і думки, незрівнянну красу поезій Павла Тичини. Зрозуміла річ, радянському читачеві хотілося б побачити в цьому виданні й поезії зі збірок «Чернігів», «Партія веде», «Чуття єдиної родини», «Сталь і ніжність». До речі, і польський дослідник Ф. Неуважний у своїй пе-

редмові дуже цікаво розглядає творчість П. Г. Тичини 20-их років, але, на жаль, надто побіжно — його внесок у літературу пізнішого часу.

Та будемо сподіватись, що в наступних виданнях цю прогалину буде заповнено. А польським друзям, які виявили таку любов і шану до великого й наймузикальнішого поета Радянської України, що одними з перших за межами нашої Батьківщини наважилися транспонувати його твори, велика й щира дяка.

Ганна ЗАЄЦЬ,
Станіслав ТЕЛЬНЮК

У КІЛЬКА РЯДКІВ

На честь славного Ленінського ювілею Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами та Міністерство освіти УРСР провели міжнародний конкурс «Дружба» на кращий дитячий малюнок. У ньому взяли участь юні художники міст-побратимів Києва — Братіслави, Лейпцига, а також Праги, Софії і Печа.

150 малюнків, виставлених у Київському музеї західного і східного мистецтва, належать переможцям конкурсу.

Кілька днів у Києві гостював генеральний секретар Міжнародної федерації акторів Рольф Рембе (Швеція). Він зустрічався з творчою інтелігенцією української столиці, відвідав музеї і театри.

Під час зустрічей Рольф Рембе розповідав про те, як відзначається 100-річчя з дня народження В. І. Леніна в Швеції, як шведи пишуться тим, що Ленін кілька разів побував у їхній країні. В дні святкування Ленінського ювілею на батьківщині Рольфа Рембе вийшли газети з матеріалами про Володимира Ілліча, радіо і телебачення провели кілька передач, присвячених вождеві пролетарської революції. У бібліотеці, де бував Ілліч, на столі можна побачити табличку з написом: «Тут працював В. І. Ленін».

На грудях Рольфа Рембе — Ленінська ювілейна медаль, її вручили йому в Москві, у Центральному комітеті профспілки працівників культури

...Зима 1933 року. В поїзді до Лейпцига їдуть дві жінки. Одна — молода, друга — літня. Ніч. Усі сплять, спить і дочка Параскеви, Магдалена. Тільки стара не може заснути. Кожен оберт коліс, кожен кілометр наближає її до сина. Вона думає про те, що розповість людям. Неписьменній, простій жінці важко збагнути, що сталося. Але Параскева знає одне — син її невинний, він боровся за правду, за щастя людей, за те, щоб жилося їм краще, ніж їй і таким, як вона.

РОЗПОВІДАЄ

ДОРА

ГАБЕ

Перед очима — картина дитинства. Їй тринадцять років. Турки підпалили їхній будинок. Треба рятувати маленького брата. І вона кидається в полум'я... Потім — тяжкі роки виснажливої праці, виховання дітей...

Про все це розповідається в новій книжці відомої болгарської письменниці Дори Габе про життя матері вождя болгарського народу Георгія Димитрова.

Дора Габе не вперше в Києві. Нашу редакцію зв'язує з цією незвичайною жінкою давня дружба.

Кілька років тому Болгарія урочисто відзначала славний ювілей Дори Габе — 80-річчя з дня її народження. Але письменниця повна сил, творчих задумів. От і зараз — письменницький шлях привів її до Москви й Києва. Не-

щодавно вийшла друком збірка її поезій — «Листи ні до кого», а вона вже знову в дорозі, знову в творчих шуканнях.

— Вперше я написала невеличку книжку про матір Параскеву багато років тому. Передала її Георгію Димитрову через його секретаря П. Григорова з проханням прочитати. За кілька днів я була запрошена до Центрального Комітету партії. Там мене прийняв Георгій Димитров. Більш як годину тривала наша розмова. Книжка моя сподобалася. Димитров зробив деякі зауваження, багато розповідав про свою матір, згадував про неї з надзвичайною теплою. У найтяжчі хвилини вона не втрачала мужності, була нескитна й принципова. Коли її пустили до заарештованого сина, сподіваючись, що вона умовить його визнати свою провину і скоритися, мати сказала йому лише кілька слів: «Правда на твоєму боці, сину! Тримайся!».

Після Лейпцигського процесу мати Параскева десять місяців

прожила в Радянському Союзі. Вона їздила по містах СРСР і розповідала правду про сина, про Болгарію. А повернувшись на батьківщину, принесла правду про Країну Рад на свою рідну землю.

— Ваші творчі плани на майбутнє? — питаємо ми Дору Петрівну.

— Двадцять років я виношую ідею написати книжку про вожда першої в світі пролетарської революції Володимира Ілліча Леніна. Про Леніна багато написано, і мені б хотілося, щоб мій твір був чимсь новим — новою сторінкою в світовій Ленініані. Матеріали я збираю давно — знову і знову повертаюсь до вивчення біографії Ілліча.

Ну і, звичайно, ніколи не кидаю улюбленого свого жанру — поезії. Незабаром з'явиться в книгарнях моя нова збірка віршів.

Інтерв'ю брала
М. ВЛАДКО-РЕКУН

«СПОГАДИ

ЮРІЯ СМОЛИЧА»

Під такою назвою краківська газета «Жице літерацке» видрукувала відгук Стефана Демчука на нові твори відомого українського письменника Юрія Смолича.

«У Києві видано два томи спогадів ветерана української радянської літератури Юрія Смолича — «Розповідь про неспокій» і «Розповідь про неспокій триває», — пише Стефан Демчук. — Ці хвилюючі твори не тільки здобули визнання на Україні, а стали широко відомі і в інших радянських республіках, зокрема в Російській Федерації.

Популярність їх пояснюється тим, що автор об'єктивно змальовує складний період становлення української радянської літератури, показує в прав-

дивому світлі її засновників, серед них і тих, кому не судилося з усією повнотою виявити свої творчі можливості, сказати останнє слово.

Виходячи з того, що «не можна йти в майбутнє, не знаючи свого минулого», Юрій Смолич на сторінках своїх спогадів яскраво відтворює тогочасну атмосферу, заразом указуючи і хиби, які мали місце в ті роки.

Чудові спогади Юрія Смолича цілком заслуговують на те, щоб їх було перекладено на польську мову. Вони, безперечно, зацікавили б широкі кола читачів, які ще так мало обізнані з історією надзвичайно багатотвірної поштовтової літератури братнього українського народу».

У КІЛЬКА РЯДКІВ

Газета «Нове життя» — орган ЦК Культурного Союзу українських трудящих ЧССР — вмістила статтю про творчість відомого українського письменника старшого покоління Івана Ле, якому нещодавно сповнилося 75 років.

«Як нам відомо, — пише газета, — Іван Ле наполегливо працює над дальшими романами епопеї «Україна». З радістю очікуємо їх і зичимо йому від усіх читачів Чехословаччини ще багато творчих сил, успіхів і здорів'я».

Інститут історії Академії наук УРСР, Українське Товариство дружби і культурного зв'язу з зарубіжними країнами та Українське відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби провели наукову сесію, присвячену 25-й річниці визволення Чехословаччини від фашизму.

Наукову сесію відкрив директор Інституту історії АН УРСР академік А. Д. Скаба.

Із словом-відповіддю виступив Генеральний консул ЧССР у Києві Ян Малкович.

На сесії були прочитані доповіді доктора історичних наук професора І. М. Мельникової — «Чверть віку народної демократії і будівництва соціалізму в Чехословаччині», доктора історичних наук І. А. Петерса — «Зовнішньополітична та воєнна допомога СРСР у національно-визвольній боротьбі народів Чехословаччини» та інші.

Із спогадами виступили ветерани Вітчизняної війни — учасники визволення Чехословаччини від фашизму. У фойє Інституту історії АН УРСР було відкрито цінну виставку книжок, серед яких видані в ЧССР і на Україні твори Г. Гусана та Л. Свободи, праці науковців Інституту, присвячені радянсько-чехословацьким відносинам, художні твори, в яких розповідається про дружбу і спільну боротьбу народів Чехословаччини та Радянського Союзу проти гітлерівців, про будівництво соціалізму в ЧССР.

Болгарська газета «Народна култура» вмістила статтю Светослава Колева про творчість Олеса Гончара. Автор підкреслює величезну популярність творів видатного письменника в Болгарії. Його трилогія «Прароносці», видана в Софії 1949 року, була чи не першим перекладом з української сучасної літератури на болгарській землі.

Светослав Колев докладно аналізує роман «Тронка», розповідає про творчі плани Олеса Гончара.

ПАВУТИНКА

Одного разу самотній Будда знічев'я походжав берегом озера Лотосів. Білосніжні, як перлина, з золотистими тичинками, квіти на воді ширили невимовно приємні пахощі. У раю був ранок.

Будда пройшов понад озером, зупинився і крізь листя лотоса, що вкривало поверхню води, подивився вниз. Під озером було пекло, й крізь прозору, як кристаль, товщу води ясно видніла ріка Сандзунокава¹ й Шпильясті гори. Погляд Будди привернув чоловік на ім'я Кандата, що разом з іншими численними грішниками мучився в пеклі. Той Кандата, великий лиходій, за життя свого на землі вбивав людей, підпалював їхні оселі й учинив багато інших злочинів. А добро зробив лиш один раз. Якось у густому лісі він побачив, що через стежку повзе павучок. Кандата підняв був ногу, щоб роздушити його, та враз подумав: «Ні, не треба. Хоч воно й мале, але теж, певно, хоче жити. Шкода безпричинно вкорочувати йому віку».

Споглядаючи пекло, Будда згадав, як Кандата зглянувся на павучка, й вирішив віддячити йому за добро — допомогти видобутися з пекла. На щастя, поблизу над зеленим, як малахіт, листям лотоса райський павук снував свою чарівну сріблясту нитку. Будда взяв павутинку і між сніжно-білих перлистих квітів опустив її далеко вниз, аж до самого пекла.

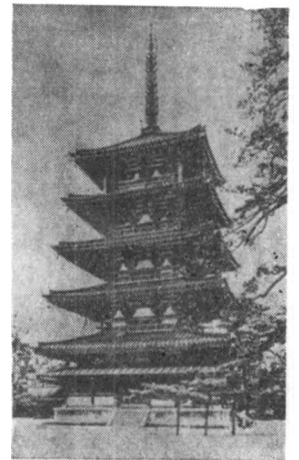
II

На дні пекла, у Кривавому озері борсався Кандата. Куди не глянь, всюди тьма кромішня, лиш коли-не-коли в тій темряві зблисне вістря Шпильясті гір. Чи може бути щось страхотливіше? Навколо тихо, як у могилі, лише іноді чути тихі зітхання грішників — висна-

жені пекельними муками, вони навіть не годні плакати вголос. Кандата, захлинаючись у Кривавому озері, звивався, корчився, як жаба перед сконом.

Ненароком він звів очі догори: з далекого неба над Кривавим озером у північній, немов боячись людського ока, повисла блискуча сріблиста павутинка. Кандата на радощах аж сплеснув у долоні — вчепившись за неї, можна, либонь, вибратися з пекла, ба навіть у рай потрапити. Отак розмірковуючи, Кандата мерщій учепився обома руками за павутинку і відчайдушно почав дряпатися вгору. Такого лиходія не треба було вчити, як це робити. Та хоч як він пнувся, а лізти було нелегко — рай і пекло розділяла не одна тисяча рі¹. Зіп'явшись трохи, Кандата втомився і вирішив перепочити. Висячи на павутинці, він глянув униз.

Його зусилля не пропали марно: Криваве озеро вже зникло в північній, а страшні своїм тьмяним блиском Шпильясті гори опинилися під ногами. Обхопивши руками павутинку, Кандата радісно заволав: «Наша взяла! Наша взяла!» Але тут він побачив, що слідом за ним цілою низкою, як мурашня, по тій самій павутинці п'ялися вгору сила-силенна грішників. Приголомшений Кандата аж рота роззявив. Тонка павутинка, що ледве витримувала його одного, напевно, увірветься під тягарем стількох людей. Якщо вона обірветься десь посередині, то всі його зусилля даремні — однаково полетить сторчка назад у пекло. О, це жахливо! А тим часом тисячі й тисячі грішників видиралися з темряви над Кривавим озером і швидко лізли блискучою павутинкою догори. Треба було негайно щось придумати, інакше павутинка порветься. І Кандата щосили закричав: «Гей, грішники! Це моя павутинка. Хто вам дозволив чіплятися за неї? Ану, спускайтеся вниз!»

¹ У буддистській релігії ріка, через яку переправляються на той світ душі померлих.

¹ Один рі — міра довжини — 3,9 км.

Але тої ж миті павутинка розірвала-ся саме над Кандатою, і він, закрутившись дзигую, зник у темряві. В імлі-стому просторі виблискувала лише то-ненька райська павутинка.

III

Стоячи на березі озера Лотосів, Будда стежив за цією сценою. Коли Кандата каменем упав у Криваве озе-

ро, обличчя Будди посмутніло, і він пішов собі далі. Мабуть, жалюгідним здався йому Кандата, який намагався тільки сам один вилізти з пекла й був заслужено покараний за своє черстве серце, знов опинившись у безодні.

А лотосу до всього байдуже. Його білий перлистий цвіт похитував вінчи-ками коло ніг Будди, золотисті тичин-ки ширили у повітрі райські пахощі. У раю бралось до полудня.

ТРИ СКАРБИ

Ліс. Троє розбійників б'ються між собою за скарби: чоботи-сороходи, плащ-невидимку і меч-гартованець. Було б за що! За старий мотлох...

1-й РОЗБІЙНИК. Віддай плаща!

2-й РОЗБІЙНИК. Дзуськи! Віддай меча, кажу!.. Ти чого вкрав мої чоботи?

3-й РОЗБІЙНИК. Це мої чоботи! Ти — злодій!

1-й РОЗБІЙНИК. Я беру собі плащ.

2-й РОЗБІЙНИК. Ач який! Чого схотів!

1-й РОЗБІЙНИК. Як ти смієш мене би-ти? Та ще й красти мого меча?

3-й РОЗБІЙНИК. Що? Плаща закортіло, злодюго?

Зчиняється бійка. Мимо лісовою дорогою проїжджає принц.

ПРИНЦ. Гей, що ви тут затіяли? (Зла-зить з коня.)

1-й РОЗБІЙНИК. Це він у всьому винен. Украв плаща та ще й хоче, щоб я йому меча віддав...

3-й РОЗБІЙНИК. Вони обидва великі злодії. Усе в мене поцупили.

1-й РОЗБІЙНИК. Не бреші!

2-й РОЗБІЙНИК. Ти сам брехун!

Розбійники кидаються один на одного.

ПРИНЦ. Стривайте! Стривайте! Чого ви галасуєте? Хіба не можна комусь одному віддати цей старий плащ і драгі чоботи?

2-й РОЗБІЙНИК. Е, ні! Це не простий плащ, а плащ-невидимка.

I 1-й РОЗБІЙНИК. А меч цей розрубує шолом з найміцнішої криці. Бо це меч-гартованець.

3-й РОЗБІЙНИК. Чоботи теж не прості, а сороходи.

ПРИНЦ. Ну, коли так, то є за що свари-тися. А може б, ви поділили все нарівно між собою?

2-й РОЗБІЙНИК. Я не хочу, щоб цей меч коли-небудь відтяв мені голову.

1-й РОЗБІЙНИК. З таким плащем мене обкрадуть, а я й злодія не побачу.

2-й РОЗБІЙНИК. Украсти, звісно, мож-на. Та хіба без чобіт утечеш?

ПРИНЦ. Ви всі по-своєму маєте рацію. Я вам ось що пораджу: продайте все мені й позбудетесь клопоту.

1-й РОЗБІЙНИК. Продамо?

3-й РОЗБІЙНИК. Воно, звісно, не пога-но було б.

2-й РОЗБІЙНИК. Тільки от як із ціною?

ПРИНЦ. З ціною? Замість плаща я даю свій червоний плащ з мережаною облямілкою, за чоботи — черевики з самоцвітами, а за меч не пошко-дую широзлотої шаблі. Ну, то як? Згода?

2-й РОЗБІЙНИК. Гарзд.

1-й і 3-й РОЗБІЙНИКИ. Ми теж не має-мо нічого проти.

ПРИНЦ. Отже, міняємось.

Вимінявши чоботи-сороходи, плащ-невидимку і меч-гартованець, принц сідає на коня і пус-кається своєю дорогою.

ПРИНЦ. Де-небудь поблизу немає за-їзду?

1-й РОЗБІЙНИК. На узліссі є заїзд «Золотий ріжок». Ну, бувайте здорові!

ПРИНЦ. Бувайте! (Від'їжджає.)

3-й РОЗБІЙНИК. Непогане дільце ми облагодили, еге ж? Мені й не снилося, що можна чоботи обміняти на такі черевики. Гляньте-но. На застібці діамант.

2-й РОЗБІЙНИК. А хіба мій плащ не чудовий? Як одягну, то буду паном на всю губу.

1-й РОЗБІЙНИК. Шабля ця теж чогось варта. Подивіться: рукоять і піхви з щирого золота. Ну й дурень той принц! Так продешевив!

2-й РОЗБІЙНИК. Тс-с-с-с... Ходімо куди-небудь та хильнемо чарчину-другу.

Троє розбійників прямують у протилежний бік.

II

Шинок заїзду «Золотий ріжок». У кутку сидить принц і гризе окраєць хліба. Крім принца, в шинку ще семеро селян.

ШИНКАР. Кажуть, начебто принцеса виходить заміж.

1-й СЕЛЯНИН. Є така чутка. І начебто жених — чорний король.

2-й СЕЛЯНИН. Подейкують, ніби принцесі той король дуже осоружний.

1-й СЕЛЯНИН. Але ж вона може йому відмовити, коли він їй осоружний.

ШИНКАР. Кажуть, чорний король подарує нашому чоботи-скороходи, меч-гартованець і плащ-невидимку. От наш король і пообіцяв віддати за нього принцесу.

2-й СЕЛЯНИН. Ох, бідолашна принцеса!

1-й СЕЛЯНИН. Невже її ніхто не врятує?

ШИНКАР. Може б, і знайшовся який принц. Адже країн багато. Та хіба подужаєш чорного короля? Ніхто не наважиться.

2-й СЕЛЯНИН. Ходить чутка, нібито жадібний король поставив дракона сторожити доньку.

ШИНКАР. Та ні, не дракона, а вартівного.

1-й СЕЛЯНИН. Якби я вмів чаклувати, перший кинувся б рятувати принцесу.

ШИНКАР. Я теж не дав би себе випередити. (Усі сміються.)

ПРИНЦ (підбігаючи до селян). Не турбуйтеся! Я її врятую.

СЕЛЯНИ (приголомшено). Ви?!

ПРИНЦ. Атож. Нехай хоч зараз об'являється той чорний король. (Згорнувши руки на грудях, дивиться на селян.) Я вмить з ним розправлюся.

ШИНКАР. Але ж у того короля три скарби: по-перше, чоботи-скороходи, по-друге...

ПРИНЦ. Меч-гартованець? Я теж усе це маю. Гляньте на мої чоботи, на меч, на старий плащ. Вони нічим не відрізняються від тих, що має чорний король.

СЕЛЯНИ (приголомшено). Ці чоботи?! Цей меч?! Цей плащ?!

ШИНКАР (сумніваючись). Але ж ваші чоботи подерті.

ПРИНЦ. Так, подерті. А проте, це чоботи-скороходи.

ШИНКАР. Невже?

ПРИНЦ (засмучено). Ви, мабуть, гадаєте, що я брешу. Гаразд. Тоді я вам покажу, як я літаю. От відчиніть лишень двері. Я стрибну й одразу зникну.

ШИНКАР. Але спочатку розрахуйтеся зі мною.

ПРИНЦ. Не хвилюйся. Я вмить повернуся. Яких вам дарунків принести? Іспанських динь? Чи, може, фіг з далекої Аравії?

ШИНКАР. Байдуже, чого-небудь принесіть. Тільки покажіть, як ви літаєте.

ПРИНЦ. Гаразд. Я лечу. Раз, два, три!..

Принц щосили стрибає. Але, не доскочивши до дверей, падає. Селяни регочуть.

ШИНКАР. Я так і думав!

1-й СЕЛЯНИН. У таких чоботях не те що тисячу рі, а навіть два-три кени¹ не подолаєш.

2-й СЕЛЯНИН. Ні, принц таки стрибнув. Але він, мабуть, пролетів тисячу рі й зразу ж вернувся назад.

1-й СЕЛЯНИН. Кинь жартувати! Придумав таку нісенітницю!

Селяни регочуть. Невдаха-принц підводиться і прямує до дверей.

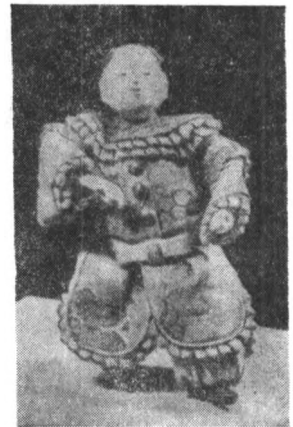
ШИНКАР. Стривайте, стривайте! Хто платитиме?

Принц мовчки кидає гроші шинкареві.

2-й СЕЛЯНИН. А де ж наші подарунки?

ПРИНЦ (поклавши руку на рукоять меча). Що?

¹ Один кен — 1,8 м.

2-й СЕЛЯНИН (с а х а ю ч и с ь). Ні-ні, я нічого не сказав... (Б у р м о ч е.) Та-ким мечем і голову можна відтяти.

ШИНКАР (з а с п о к і й л и в о). Ви ще молоді, вертайтеся до свого батька. З вашою силою годі подужати чорного короля. Правду кажуть люди: не коваль — то й рук не погань.

СЕЛЯНИ. Так і зробіть. Так і зробіть. Добра порада.

1-й СЕЛЯНИН. Ви надіньте плащ. Може, зникнете.

ПРИНЦ. Годі варнякати! (Т у п н у в ш и ногою.) Я таки врятую принцесу. Нехай мої чоботи не скороходи, але ж я маю ще меч. І плащ... (В і д ч а й д у ш н о.) Зрештою, бодай навіть голими руками, а допоможу їй! (У нестямі вибігає з шинку.)

ШИНКАР. Шкода бідолахи. Вб'є його чорний король...

III

Сад у королівському замку. Між трояндами жебонить водограй. Спочатку нікого не видно. Згодом появляється принц у плащі.

ПРИНЦ. Здається, я став невидимий, коли загорнувся у плащ. Бо пройшов через браму, а вартові й слова не сказали. У цьому плащі я добудуся у покої принцеси... О, хтось іде сюди! Невже принцеса? Де б мені сховатися?.. Але, навіщо? Все одно вона мене не побачить.

Принцеса підійшла до водограю, сумовито зітхнула.

ПРИНЦЕСА. Яка я нещасна! Не мине й тижня, як той гидкий чорний король повезе мене в Африку, де стільки левів і крокодилів... (С і д а є на т р а в у.) Я так хочу залишитися в цьому замку! Хочу слухати, як жебонить цей водограй серед кущів троянди...

ПРИНЦ. О, бідолашна принцеса! Я життя не пошкодую задля неї.

ПРИНЦЕСА (з д и в о в а н о п о з и р а є на принца). Хто ви такий?

ПРИНЦ. Ой, лишенько! Навіщо я заговорив?

ПРИНЦЕСА. А що ж тут поганого? Ви такий вродливий...

ПРИНЦ. Хіба ви мене бачите?

ПРИНЦЕСА. Авжеж бачу. Чого ви так дивуєтеся?

ПРИНЦ. І плащ бачите?

ПРИНЦЕСА. Бачу старий плащ.

ПРИНЦ (р о з п а ч л и в о). Але ж я невидимий.

ПРИНЦЕСА. Чому?

ПРИНЦ. Бо на мені плащ-невидимка.

ПРИНЦЕСА. Це плащ чорного короля?

ПРИНЦ. Ні, мій власний.

ПРИНЦЕСА. Та хіба він вас ховає від людського ока?

ПРИНЦ. Ховає. Адже вартові біля брами не затримали мене.

ПРИНЦЕСА (с м і є т ь с я). Що ж тут дивного? Побачивши такий старий плащ, вони, мабуть, подумали, що то слуга.

ПРИНЦ. Слуга? (У р о з п а ч і п р и с і д а є.) У таких чоботях?

ПРИНЦЕСА. А що особливого у тих чоботях?

ПРИНЦ. Це чоботи-скороходи.

ПРИНЦЕСА. Такі, як у чорного короля?

ПРИНЦ. Звичайно. Тільки от недавно я спробував летіти, але не стрибнув навіть на два кени. Правда, у мене ще є меч. Меч-гартованець, що крицю рубає.

ПРИНЦЕСА. А що ви хочете рубати?

ПРИНЦ. Зітну голову тому чорному королю.

ПРИНЦЕСА. Ви хочете викликати чорного короля на двобій?

ПРИНЦ. Я прийшов рятувати вас.

ПРИНЦЕСА. Справді?

ПРИНЦ. Атож.

ПРИНЦЕСА. Ой, яка радість!

Несподівано з'являється чорний король. Принц і принцеса здивовані.

ЧОРНИЙ КОРОЛЬ. Добридень! Я щойно прилетів з Африки. Як вам подобаються мої чоботи?

ПРИНЦЕСА (х о л о д н о). Можете вертати в свою Африку.

ЧОРНИЙ КОРОЛЬ. Е, ні. Сьогодні я хочу з вами про все поговорити. (Д и в и т ь с я на принца.) А це що за слуга?

ПРИНЦ. Слуга? (Г н і в н о.) Я — принц. Я прийшов рятувати принцесу. Поки я тут, ніхто не зважиться пальцем її торкнути.

ЧОРНИЙ КОРОЛЬ (з у д а в а н о ю ч е м н і с т ю). Я маю три скарби. Ви це знаєте?

ПРИНЦ. Меч, чоботи і плащ? Певна річ, у своїх чоботях я не стрибну на один тьо¹. Та гадаю, і ви у своїх теж не зможете разом з принцесою полетіти на тисячу рі. Погляньте на мій

¹ Один тьо — 109 м.

плащ. Тільки завдяки йому я добрався сюди. Вартові подумали, що я слуга. Виходить, плащ мене сховав.

ЧОРНИЙ КОРОЛЬ (регоче). Яка захвалість! Ось подивіться, що може зробити мій плащ. (Одягає плащ і вмиль зникає.)

ПРИНЦЕСА (сплескуючи в долоні). О, зник! Як добре!

ПРИНЦ. Такий плащ — зручна річ. Він став би нам у пригоді.

ЧОРНИЙ КОРОЛЬ (раптово з'являється роздратований). А мені він не потрібен. (Скидає плащ на землю.) Мені досить меча. (Дивиться на принца.) Ви хочете позбавити мене щастя. Я пропоную чесну гру. Мій меч рубає навіть крицю, тож вашу голову вмиль зітне. (Витягає меча з піхов.)

ПРИНЦЕСА (заступає принца). Якщо ваш меч крицю рубає, то, напевне, легко простромить мені груди. Ну, коліть мене! Коліть!

ЧОРНИЙ КОРОЛЬ (відсахнувшись). Я не можу вас поранити.

ПРИНЦЕСА (глузливо). Виходить, ваш меч не може простромити мені груди? А ви ж казали, ніби він і крицю рубає!

ПРИНЦ. Стривайте! Король правду каже. Я його ворог, тож нам належить у чесній боротьбі вести рахунки. (До короля.) Ну, починаймо! (Виймає меча.)

ЧОРНИЙ КОРОЛЬ. Ти хоч і молодий, а, бачу, відважний. Я тебе за одним махом на той світ зажену.

Починається двобій. Перший удар королівського меча розтрощує меч принца.

ЧОРНИЙ КОРОЛЬ. Ну, то як?

ПРИНЦ. Меч, звісно, ви розрубали, але я все одно боронитиму принцесу.

ЧОРНИЙ КОРОЛЬ. Будемо далі битися?

ПРИНЦ. Ясна річ, будемо.

ЧОРНИЙ КОРОЛЬ. А може, годі? (Кидає меч на землю.) Ви переможені, то навіщо мені тепер меч?

ПРИНЦ. Чому?

ЧОРНИЙ КОРОЛЬ. Чому? Якби я вас убив, принцеса ще дужче зненавиділа б мене. Хіба ви не розумієте?

ПРИНЦ. Чого ж? Розумію. Та й ви, здається, дещо збагнули.

ЧОРНИЙ КОРОЛЬ (задумано). Я думав, що мої три скарби полонять принцесу. Але я помилився.

ПРИНЦ (кладучи руку королеві на плече). А я думав, що, маючи три скарби, зможу принцесу врятувати. Я теж помилився.

ЧОРНИЙ КОРОЛЬ. Так, ми обидва помилилися. (Бере принца за руку.) Чи не краще нам замиритися? Прошу вибачити мені.

ПРИНЦ. І ви мені теж пробачте. Тепер не можна сказати, хто з нас переможений, а хто переможець.

ЧОРНИЙ КОРОЛЬ. Я вас переміг. Але я переміг і себе. (До принцеси.) Я повертаюся до Африки. А ви живіть щасливо. Меч принца не розрубав криці, але вразив щось твердіше за неї — ваше серце. На ваше весілля я хочу подарувати вам три скарби: меч, чоботи й плащ. З ними вам не страшний ніякий ворог. А якщо все-таки якийсь лиходій порушить ваш спокій, дайте мені знати, і я вмиль прискочу з п'ятдесятьма тисячами чорних вершників і покараю нахабу. (Сумовито.) В африканській столиці я збудував для вас мармуровий палац. Навколо нього цвіте лотос. (Принцеві.) Будь ласка, коли-небудь узуйте чоботи-сороходи й завітайте до мене в гостину.

ПРИНЦ. Вельми вдячний за запрошення.

ПРИНЦЕСА (чіпляє королю до грудей троянду). Я вам завдала чимало прикрощів. Я навіть увісні не подумала б, що ви така добра людина. Пробачте. Я перед вами винна. (Припавши до грудей чорного короля, плаче, як мала дитина.)

ЧОРНИЙ КОРОЛЬ (гладить принцесу по голові). Дякую за добре слово. Зрештою, я не злий дух. Нечиста сила в подібні чорного короля трапляється лише в казках. (До принца.) Чи не так?

ПРИНЦ. Авжеж. (Повертаючись до глядачів.) Шановні панове! Ми всі троє прозріли. Лише в казках ви натрапляєте на злого, як нечиста сила, чорного короля і принца з трьома скарбами. Тепер нам відкрилися очі, тож не годиться жити в казці. Перед нами стелється широкий-широкий світ. Із саду, де цвітуть троянди й жебонить водограй, ми підемо разом у цей світ. У широкий світ! Жажливий і водночас прекрасний, великий, чарівний! Ми не знаємо, що нас чекає там: страждання чи радість. Але ми сміливо підемо у цей світ.

ЖАБИ

Я лежав на березі старого, порослого очеретом й осокою ставка, що кишів жабами.

По той бік ставу шелестіли струнки осики. А вгорі, у спокійному літньому небі, біліла маленька хмаринка. Дерева й хмаринка відбивались у ставку і здавались там ще прекраснішими.

Цілісінький божий день жаби не втомно вели своє ква-ква-ква, кум-кум-кум, кре-кре-кре... Як послухати, то могло видатися, що вони тільки скрекоцуть. А насправді жаби запально дискутували. Адже не тільки за часів Езопа вони вміли говорити.

Одна жаба, прибравши позу університетського професора, завела таку мову:

— Для чого вода? Щоб ми плавали. Для чого комахи? Щоб ми, жаби, ними годувались.

— Так-так-так! — озвалося звідусіль. Поверхня води, в якій відбивались і дерева, і небо, майже вся вкрилася жабами, а тому схвальні вигукки були дуже голосні. Той жаб'ячий галас розбудив гадюку, що спала під осикою. Гадюка звела голову, глянула на ставок і сонно облизнулася.

— Для чого земля? Для чого дерева й рослини? Щоб робити нам затінок. Отже, вся земля наша, жаб'яча.

— Так-так-так!

Гадюка напружилась, витяглася. А потім, виблискуючи чорними очима, заповзла в очерет і почала пильно стежити за ставком.

Жаба-професор вела далі:

— Для чого небо? Щоб висіло на ньому сонце. Для чого сонце? Щоб гріти наші жаб'ячі спини. Отже, небо наше. Взагалі, немає жодного сумніву, що весь світ належить нам: вода і дерева, земля і комахи, небо й сонце. Роз'яснюючи вам цю істину, я водночас складаю найщирішу подяку господі, що створив для нас всесвіт. Хай славиться ім'я бже у віках! — Жаба повела лупатими, зведеними в небо очима і, широко розтуливши рота, повторила: — Хай славиться ім'я бже...

Та не встигла красномовна жаба скінчити, як гадюка кинулась і проковтнула її.

— Ой, лишенько! Ква-ква-ква!

— Ой, лишенько! Кре-кре-кре! — заlementували жаби. Відколи існує ставок, такого переполоху ще не було. Та серед того лементу я почув голос якогось жабеняти, що питало, схлипуючи:

— Вода і дерева, земля і комахи, небо й сонце — все наше, жаб'яче. А гадюки? Вони теж для нас?

— Авжеж, і гадюки для нас, — відповіла літня жаба. — Якби вони нас не поїдали, то жаб ставало б дедалі більше й у ставку, й у цілому світі, — вже й місця вільного не було б. Тому гадюки нас поїдають. Кожну з'їдену жабу слід уважати за жертву, принесену для нас самих. Що тільки є на світі — усе наше. Хай славиться ім'я бже у віках!

З японської переклав Іван ДЗЮБ

СВІТОВИЙ ОКЕАН ЧИ АМЕРИКАНСЬКЕ ОЗЕРО!

«ЖОВТА СУБМАРИНА»

«Океан вкриває майже дві третини поверхні нашої планети і є її останнім неосвоєним джерелом величезних природних ресурсів».

З доповіді «Морська наука і техніка», підготованої Генеральним секретарем Організації Об'єднаних Націй У Таном для Генеральної Асамблеї ООН.

Над гладінню тихоокеанських вод, що плещуться навколо невеличкого острівця Сан-Клемент, розташованого за 60 миль на південь від Лос-Анджелеса, в районі, де міститься основний полігон підводної зброї військово-морського флоту США, розляглася гучна команда: «Лоуер евей!» І у безодню занурився значних розмірів жовтий циліндр — підводна лабораторія ВМС «Сілеб-III».

«Найграндіозніший експеримент з усього, що будь-коли робилося на дні моря». Так охарактеризувала лондонська газета «Файненшл таймс» проект «Сілеб-III» («Морська лабораторія № 3»), за яким 45 водолазів повинні були по черзі групами жити й працювати протягом двох місяців на глибині понад 200 метрів.

Спочатку справи йшли добре, і всі були настроєні оптимістично. Так само, як і під час двох попередніх експедицій «Сілеб-I» і «Сілеб-II» Малькольм Скотт Карпентер, американський космонавт номер два, котрий залишив космос через любов до моря і став керівником проекту «Сілеб», сказав: «У мене є всі підстави гадати, що 60 днів нашої роботи на дні океану проминуть без будь-яких ускладнень». Однак експеримент з «жовтою субмариною» закінчився трагічно протягом лічених годин.

На телевізійному екрані контрольного пункту корабля «Елківер» керівники експерименту по-

бачили, що 33-річний Беррі Кеннон раптом почав конвульсивно корчитися, хапатися руками за шланг подачі повітря. У камері-підйомнику, куди одразу ж представили Кеннона, виявили, що він уже мертвий.

Світ пам'ятає блискучі експедиції французького дослідника морських глибин Жака-Іва Кусто, зберігся в пам'яті людей і унікальний експеримент швейцарського вченого Жака Піккара, що здійснив на підводному кораблі-мезоскафі «Бен Франклін» спробу розкрити таємницю Гольфстріму, найзначнішої морської течії нашої планети. Треба сказати, що й підводні поселення Кусто та «Бен Франклін» Піккара вимагали великих витрат і часто їхні організатори терпіли фінансові труднощі. Але експеримент «Сілеб-III» обходиться вже в зовсім нечувану суму — 17 мільйонів (!) доларів. Хто ж платить ці гроші? Військово-морське відомство США. І коли все, що було зроблене і робиться Кусто, Піккаром та іншими дослідниками з метою підкорення Світового океану, перейнято ідеєю гуманізму, то «Сілеб-III» — дітище війни, народжене агресивними планами США.

Управління інформації ВМС США намагалось заперечувати цей очевидний факт. Адмірал Девід Л. Макдональд, зокрема, заявив, що програма «Сілеб» має лише «науковий характер», і вона повинна просто «наблизити той день, коли людство зможе

Акванавт у скафандрі типу «Марк VIII». У такому саме скафандрі й загинув Беррі Кеннон.

використати колосальні потенціальні багатства моря». Та чого насправді чекали від «Сілеб-III»? На це питання досить точно відповів колишній заступник військового міністра США Роберт Болдуїн: «Наші океанографічні програми безпосередньо і прямо служать воєнним потребам... Ми займаємося проблемами глибоководної технології, тому що вона допомагає виконати поставлені перед нами завдання, і ми не маємо жодного відношення до проблеми використання значних мінеральних чи живих ресурсів океану».

Сказано прямо, грубо і відверто. Та що можуть на практиці означати плани воєнного освоєння дна морів і океанів, котрі зараз посилено розробляють у Пентагоні? І чому, нарешті, американські керівники, незважаючи на підписаний ними і поданий на розгляд Генеральної Асамблеї ООН проект угоди про заборону встановлення ядерної зброї на морському дні, й далі твердять, що радянські пропозиції припинити будь-яку воєнну діяльність на дні морів та океанів за межами 12-мильної зони — «нездійсненні тепер» і навіть «нереалістичні»?

ПЕНТАГОН І ЦАРСТВО НЕПТУНА

«Глибоководні підводні човни безшумно курсуватимуть поблизу океанського дна на глибині шести тисяч футів. Кожен з таких підводних човнів здатний буде обрешити ракети мегатонної потужності на цілі, розміщені на відстані понад 5000 миль. Підводні міста із складами та перезаряджувальними ядерними пристроями, обслуговуватимуть ці судна. У підводних сховищах команди підводних човнів зможуть відпочивати й розважатися. Акванавти, використовуючи для дихання не повітря, а насичену киснем рідину, здатні будуть витримувати тиск води й виконувати різні роботи, вільно плаваючи на глибинах у тисячі футів.

(Сеймур Харш. Двадцять тисяч гармат під водою. Журнал «Ремпартс», вересень 1969 року).

Фантастична картина, гідна пера Жюль Верна, чи не так? Але у Сеймура Харша, автора книги про хімічну та бактеріологічну війну «Прихований арсенал Америки», для подібної характеристики задумів Пентагону досить підстав.

Нещодавно у Джорджтаунському університеті відбулася дискусія, яка транслювалася по телебаченню. Присвячена вона була проблемам воєнного використання морів та океанів. У цій дискусії виступили військові й політичні діячі, зокрема колишній помічник державного секретаря Сміт, котрий заявив: «Морю потрібно надати великого значення як потенціальному плацдарму для створення підводних ракетних баз». Віце-президент США Спіро Агню, виступаючи на нараді Американської асоціації управителів, присвяченій проблемам океанології, доповнив думку Сміта: «Наша національна міць, на-

ша безпека і оборона вимагають, щоб ми були господарями на морях».

Отже, коли абстрагуватися від слів про «оборону», стара північноатлантична доктрина «панування на морі» трансформується зараз у військово-морських «акул» з Пентагону в якусь нову доктрину «панування на дні моря».

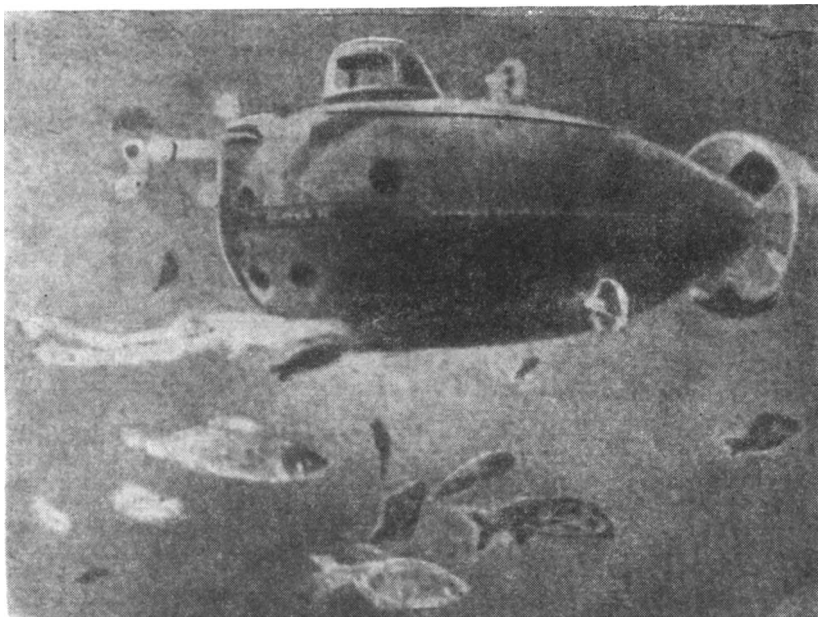
Саме на це було націлено «жовту субмарину». З цією ж метою ВМС США прискореними темпами здійснюють свою стратегію дальнього прицілу, перетворюючи океанське дно на озброєний табір. У Пентагоні вже розроблено на 70-і роки так звану «Програму глибоководних проектів» (ДСП), котра включає проект глибоководних систем (РСП), що передбачають створення новітніх глибоководних човнів, і проект створення глибоководної техніки (ДОТ), що передбачає розроблення технічних засобів для підводних військових баз. У ме-

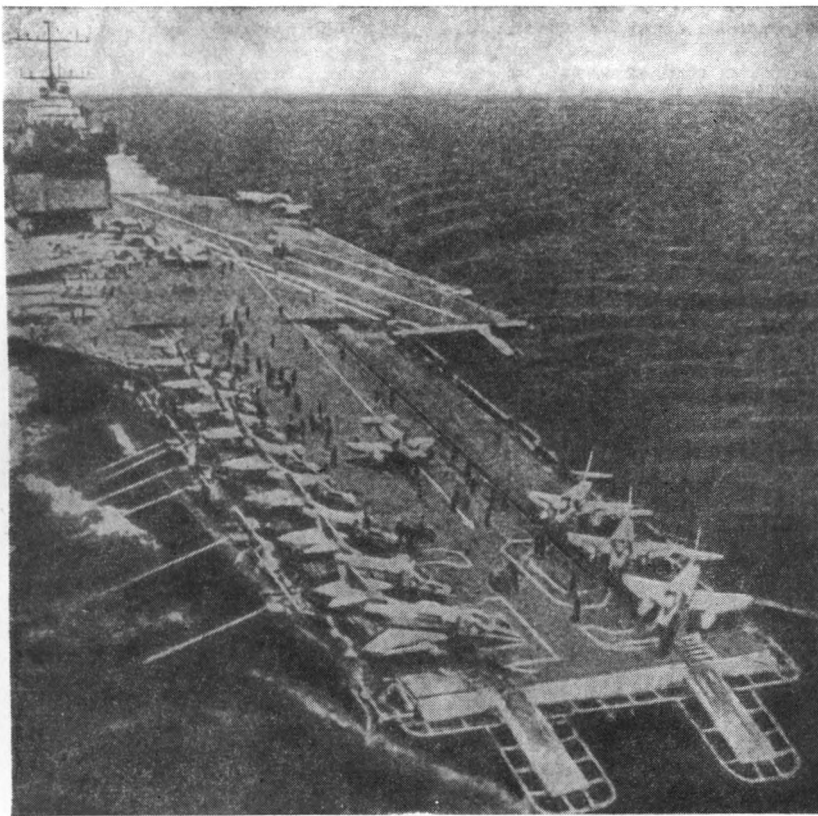
жах цих програм уже спущено на воду підводні човни «Сі-кліф» та «Тетл», здатні, за словами журналу «Ю. С. Нейвл інстїтют про-сідінгс», занурюватися на глибину понад одну милю, а також перший атомний глибоководний човен «NR-1», оповитий завісою таємничості від моменту закладення до самого спуску на воду. І наскільки далеко зайшло здійснення подібних планів можна судити з того, що згідно з відомостями, які нещодавно з'явилися у пресі, ВМС США готуються приступити до розміщення під водою нової системи глобальної розвідки. Розкидані по дну морів і океанів автоматичні локаційні елементи, об'єднані в широку мережу центрами збирання та опрацювання інформації, зможуть, на думку Пентагону, давати аутентичну, змінну картину позиційного положення підводних кораблів противника.

Інші проекти, також оповиті глибокою таємницею, передбачають створення мережі підводних населених станцій. Так, якийсь доктор Карл Ф. Остін, що працював в Американському центрі військово-морської підводної зброї (відомому тепер під назвою Центр військово-морських науково-дослідницьких та конструкторських робіт) уже встиг опублікувати докладну доповідь про програми, що мають на меті створення автономних підводних комплексів. До доповіді Остіна прикладено десятки фотографій, на яких зображено величезні, призначені для буріння скелястих порід машини, підводні тунелі та майстерні. Карл Ф. Остін повідомляє також, що Майамський університет і «Крайслер корпорейшн» уже працюють над створенням проекту п'яти підводних баз на глибині в тисячу футів біля східного берега Флориди. Перша база з цієї серії, названа «Проект Атлантик», повинна стати до ладу в середині 70-х років.

Навіщо потрібні ці бази? Вашингтонські стратеги розраховують, що вони зможуть служити опорними пунктами для шпигунсько-диверсійної діяльності підводних загонів «командос» у прибережних водах противника чи на його узбережжі. Ці бази, вважає доктор Джон П. Крейвн, керівник програми ДСП, не лише дозволять підводним човнам без заходів у порти та підйому на поверхню виконувати необхідні ремонтні роботи, поповнювати боеприпаси, спорядження, змінювати команду тощо, але й будуть незамінними при проведенні значних воєнних операцій. В цьому випадку вони зможуть бути використані як надійно захищені від ударів противника командно-з'язкові та інформаційні центри

У США збудовано це підводне судно «Бівер», призначене для встановлення на морському дні різних об'єктів військового характеру.

Американський авіаносець «Ентерпрайз» — один з найбільших кораблів військового флоту США. Він також має обладнання для використання морського дна в воєнних цілях.

і, що особливо важливо, для організації матеріально-технічного обслуговування та постачання підводних та надводних кораблів, а також авіаційних та інших підрозділів.

Навряд чи можна сумніватися в тому, що коли Пентагон дістане в своє розпорядження глибоководні бази або укріплені райони на морському дні, він так чи інакше скористається з цього для підтвердження своїх претензій на значні ділянки Світового океану. Американський журнал «Форін афферс» навів такі висловлювання одного з видатних представників військових кіл Сполучених Штатів, котрий з цілком зрозумілих причин побажав залишитися невідомим: «Через якийсь десяток років ми станемо нарізувати вдаліні від берегів великі шматки океану... які видаватимуться нам важливими з точки зору нашої національної оборони, і ми закриємо доступ будь-якій країні у блоковані нами райони».

Правда, науці ще не пощастило пристосувати людину для перебування на глибині понад 1500 футів. Багато океанографів у США і в інших країнах ведуть

посилену роботу над створенням цілком нового засобу, який би дозволив людству перемогти океан. Цей метод, відомий під назвою «рідинного дихання», полягає в тому, що через легені людини проходить не газ, а насичена киснем рідина. Внаслідок цього зовнішній тиск не перевищуватиме тиск всередині організму, і людина зуміє вижити... навіть на глибині 12000 футів! Що ж, благородне завдання! Здійснення його допомогло б відкрити перед людством нові можливості й нові горизонти. Та що до цього вже згаданому нами доктору Крейвну, який очолює подібні дослідження! В одному з номерів «Записок військово-морського інституту» він так висловив свою мрію і, звичайно, плани Пентагону: «Тихий океан поділено на велике число басейнів довгими пасмами підводних гір, котрі, витикаючись з-під води, утворюють острови Уейк, Гуам, Нові Гебріди, Фіджі, острови Гілберт, Маршалові острови, Рюккю, Курілі тощо. Навіть ніні ці острови є важливими на стратегічній зовнішній периферії Азіатського континенту. Захоплення і використання підвод-

ної частини цих стратегічних бар'єрів зробить ще ефективнішим використання островів як комерційної, політичної та військової протизаги континенту».

«Сілеб-III» є лише частиною тієї «програми», яку так виразно малював Дж. П. Крейвн.

Факти свідчать про те, що в Сполучених Штатах уже буйним цвітом розцвів океанографічний варіант військово-промислового комплексу. Більшість аерокосмічних корпорацій, зрозумівши в який бік дмуть вітри, не гаючи часу, включилися в роботи, пов'язані з підводною війною. На передньому плані фірми «Локхід», «Вестінгауз», «Крайслер», «Сперрі джироскоп», «Дженерал дайнемікс», «Гудьір ейрспейс» та Станфордський науково-дослідний інститут. Саме їм, а не простим американцям, принесе прибуток ракетний ринок 1970-х років, на якому ВМС США будуть представлені системою зброї під назвою «Підводна система ракет дальньої дії» (АЛМС). Ця назва поки що мало кому відома, однак на середину семидесятих років, за свідченням Сеймура Харша, більше половини річного бюджету військово-морського флоту США витратиться на підводну війну і, зокрема, на систему АЛМС. Точна її характеристика, природно, є військовою таємницею, але про неї вже зараз можна судити з такого визначення морського міністра Поля Ігнатіуса у виступі перед конгресом:

«АЛМС являтиме собою нове з'єднання спеціально побудованих підводних човнів, озброєних найновішими балістичними ракетами дальньої дії».

Лише витрати на науково-дослідницькі роботи, пов'язані з цією системою, становитимуть в 1970 році 75 мільйонів доларів. Попередником же «спеціально побудованих підводних човнів», — запевняє бюлетень військової промисловості США «Діфенс маркетинг сервіс» («ДМС»), укомплектований головним чином колишніми співробітниками військової розвідки, — буде вже відомий нам глибоководний підводний човен «NR-1», вартість якого з початкових 30 мільйонів доларів у 1965 році підскочила до 100 мільйонів на час спуску на воду.

Зрештою, Пентагон виношує доктрину перетворення Світового океану на американське озеро. А мета цього всього одна. Вона пов'язана з агресивними планами американської воєнщини та американських військових промисловців. Мета, глибоко ворожа інтересам народів світу, мета злочинна та небезпечна для справи миру на Землі.

Г. ПАВЛЕНКО

родної самооборони». Зрозуміло, що ніхто не збирається нападати на Японію, отже посилення на «самооборону» — просто химера. Та формування нової армії є частиною далекосяжних планів японської реакції, а також Сполучених Штатів, які перетворили Японію на свій далекосхідний плацдарм.

Нині збройні сили Японії нара-

вже й загрозливою, однак згадаймо сумні уроки європейської історії. Гітлерівський вермахт також починав з незначних цифр, а незабаром перетворився на агресивну армію, яка залила кров'ю всю Європу. Тринадцять японських піхотних дивізій побудовані тепер за американським зразком. У кожній з них є на озброєнні багато танків і бойових літаків.

РВНУТЬСЯ ДО ЗБРОЇ

ховують вже чверть мільйона. Ця цифра може видатися не такою

Крім того, їх можна легко озброїти атомними та водневими бомба-

Військові паради покликані виховувати у молоді любов до зброї.

Два префікси — «де» і «ре», взяті з латинської мови, часто вживають і тепер, коли треба коротко визначити протилежні поняття: «де» означає відмову від чогось і, навпаки, «ре» — повернення до чогось раніше скасованого, відбудову чи навіть, як у випадку із словом «реконструкція», переустаткування на новий лад.

Ці граматичні категорії особливо часто спадають на думку, коли звертаєшся до деяких явищ життя сучасної Японії. От, скажімо, питання про її нинішній військовий потенціал. Тут японські правлячі кола надивовижу часто плутають префікс «де» з префіксом «ре», тобто замість демілітаризації провадять посилену ремілітаризацію, відроджують свою армію, яка під час другої світової війни показала себе не менш небезпечним агресором, ніж гітлерівський вермахт.

У 1945 році, після розгрому імперіалістичної Японії, до її конституції було внесено новий пункт про заборону мати власні збройні сили. Але, незважаючи на це, тут скоро почалося формування нової японської армії, замаскованої під хитромудрою назвою «сили на-

Японців знову хочуть отруїти самурайським духом.

ми. Японська авіація налічує вже зараз понад тисячу бойових літаків, а військово-морський флот близько 200 бойових кораблів, у тому числі чимало підводних човнів. А недавно опубліковано так званий «Четвертий план оборони». Ідеться про подвоєння чисельності літаків, військово-морських кораблів тощо. Одночасно Японія розширює власну військову промисловість.

Ці дані стосуються безпосередньо лише японських збройних сил. Але не можна забувати й ще про одну обставину, яка вимагає великої пильності з боку всіх миролюбних сил світу. Це — альянс, що виник між двома імперіалістичними хижаками: японською та американською воєнщиною. Можновладці «країни ранкового сон-

Американські літаки з бомбами стартують з численних авіабаз США, створених на японській території.

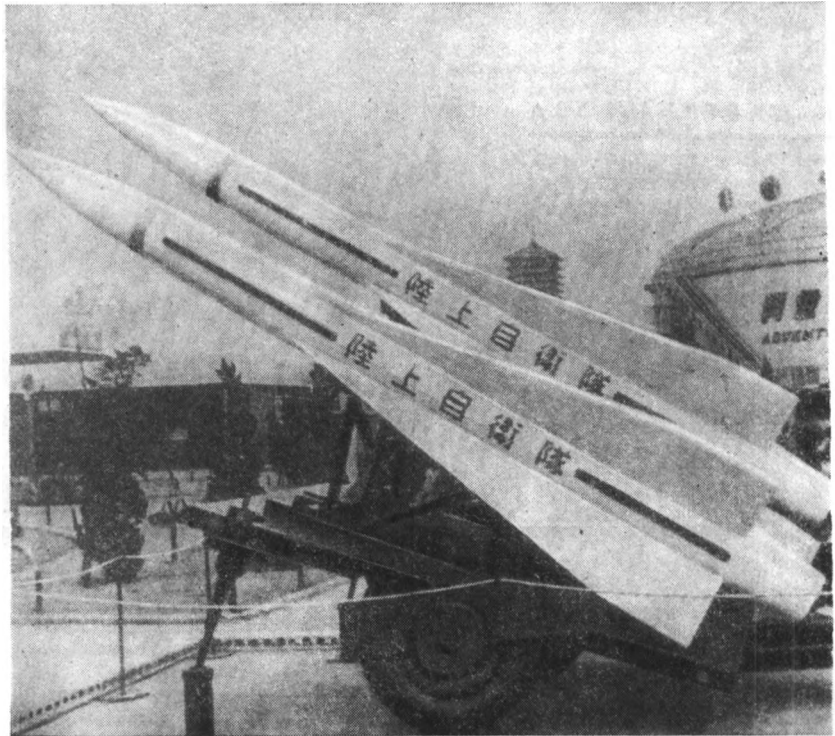

ця» не перешкоджають існуванню на її території 145 американських військових баз, з яких 23 розміщено безпосередньо біля столиці — Токіо. Вже третє десятиліття Японія виконує роль американського «непотопляючого авіаносця», з якого стартують на В'єтнам літаки з вантажем бомб, отруйних хімікатів та інших засобів масового винищення людей.

А як ставиться до цього японський народ? Ось красномовні наслідки проведеного опиту. На запитання про те, чого уряд Японії повинен найбільше уникати, 52 проценти опитаних відповіли: «мі-

літаризму й війни». На запитання, якою мусить бути дальша політика країни, 40 процентів відповіли: «завжди бути вірними справі миру». І тільки чотирнадцять процентів повторили гасло прем'єр-міністра Сато: «хай надихає нас ідея оборони вітчизни!» Але від кого оборонятися, коли ніхто не збирається нападати на Японію?

А що японський народ гостро ненавидить американських окупантів, які загарбали Окінаву та інші райони країни під свої бази, систематично отруюють повітря й воду радіоактивними покидьками, як це сталося в порту Сасебо, ку-

Армію озброюють американськими ракетами.

ди з «візитом доброї волі» зайшов атомний підводний човен США — цього японський уряд не бажає бачити.

Прості люди Японії вже не раз зазнавали страшного лиха від воєн, які провадила самурайська воєнщина. Досить нагадати хоча б про трагедію Хіросіми і Нагасакі. Нещодавно на екрани кінотеатрів країни вийшов документальний фільм, присвячений столітній історії Японії. Прем'єр-міністр Сато заявив, що, мовляв, фільм цей «надто невеселий і в ньому показано багато воєн; слід зробити його веселішим». Та історія Японії тільки тоді зможе стати іншою, коли буде покінчено з мілітаристською політикою її правителів.

І. КАРЕТНИКОВА

Сікейрос. Повсталий Гуатемоток.

1951—1953.

ГУАТЕМОК — ПЕРЕМОЖЕЦЬ МІФА

Чи можу я сказати: «Мене цікавить історія»? Певно, правильніше було б висловитись так: «Мене хвилює сучасність, а історія — невід'ємна її частина».

Сікейрос.

Ще наприкінці 30-х років у своїх розписах в Чіланській школі Сікейрос протиставив два образи — Кортеса і Гуатемотка.

В мексиканському мистецтві й літературі ці два імені часто втрачали свій суто історичний сенс і ставали узагальненими поняттями. І художники, і письменники, звертаючись до історичної події — завоювання Мексики та до реальних учасників цієї події, переосмислювали історичні факти і вкладали в них своє уявлення про світ і людину. Майже тоді ж, коли Сікейрос відкрив для себе тему Кортеса і Гуатемотка, мексиканський письменник Перес Мартінес закінчив історичний роман «Гуатемоток». Простежуючи долю Мексики на величезному хронікальному матеріалі, він приходить до висновку, що в кожному мексиканцеві продовжується внутрішня боротьба між

Кортесом і Гуатемотком, завойовником і завойованим, паном і рабом.

Сікейрос же, оживляючи кульмінаційний момент трагічної історії Мексики в гарячій атмосфері XX століття, думає про час, в якому він живе.

Історичні хроніки свідчать, що Гуатемоток — племінник імператора Монтесуми II — був убитий з наказу Кортеса: його повісили на гілляці дерева сейби. Але в Чіланських розписах, а потім у розписах, що їх Сікейрос виконав 1943 і 1957 року в Мехіко, Гуатемоток показаний як переможець Кортеса

* * *

Отже, Кортес і Гуатемоток...

Протягом кількох століть історики, письменники, філософи робили різні припущення відносно того, що саме примусило дев'ятнадцятилітнього Кортеса

студента-недоука, який виріс у невеликому іспанському містечку Медельїні, у знатній, але збіднілій дворянській сім'ї, покинути домівку, рідну Іспанію і податися за океан.

Генріх Гейне пояснював усе так: «Не герой він був, не лицар, а розбійників отаман».

Жорстокість завойовників Мексики була така жахлива, що навіть праця Кортесового сучасника — іспанського історика Лопеса де Гомара, явно проіспанська, була оголошена неправдивою, наклепницькою і спалена інквізицією, а хроніки одного з солдатів Кортеса, Берналя Діаса, були надруковані тільки через сто років після завоювання країни.

Завдяки праці Берналя Діаса, котрий наприкінці життя написав «Правдиву повість про завоювання Нової Іспанії», відомі всі епізоди цієї загарбницької війни.

У лютому 1519 року від Куби відпливло одинадцять каравел, на яких було 110 матросів і 553 солдати — серед них 32 аркебузирі і 14 гармашів. Військове спорядження цієї Кортеса

сової «армади», якщо не рахувати особистої зброї солдатів, складали десять великих і чотири малих фальконети. Загін кавалерії налічував шістнадцять вершників.

В листопаді 1519 року, минувши безліч індіанських селищ, міст, бухт, пройшовши тропічні джунглі, подолавши стрімкі перевали Кордільєр, перемагаючи гарматами і сталевими мечами озброєних дерев'яними списами індіанців (напівголі тіла тубільців майже нічим не були захищені, й іспанці не тільки розстрілювали їх, але, як про те мовиться в хроніці, рубали так само легко, як жінці жнуть хліб), обдурюючи, вимінюючи золото й харчі за скельця та люстерка, майстерно граючи на ворожнечі між племенами, конкістадори досягли Теночтітлана — столиці наймогутнішої в Мексичі держави ацтеків.

* * *

Розпис, що його Сікейрос закінчив 1944 року в Мехіко у будинку своєї родички (урядових замовлень у нього тоді не було) по вулиці Сонора, 9, він називає «Гуатемок проти міфа». В цьому розписі три персонажі: Гуатемок, Монтесума і кентавр конкісти — Кортес, який злився в одну істоту зі своїм конем.

Звичайно Сікейрос не робить ескізів до своїх монументальних робіт, і картину, що передувала розписові на вулиці Сонора, навряд чи можна назвати ескізом. «Кентавр конкісти» — це роздуми художника «на підступах» до малювання. Дибки стає кентавр, поранений мечем... На малюнку нема того, хто його поранив. Тут тільки біль і судома, з якої починається запаморочливий рух живописних форм, хаос, руйнування, що провіщає новий порядок речей. Кентавр конкісти — це метафора чи реальність? Кентавр був реальністю міфа, створеного Монтесумою, а міф, у свою чергу, визначив результат реальних подій.

Монтесума II, глава могутньої імперії ацтеків, який тримав у покорі сусідні держави й племена, володар, на якого навіть люди з його оточення не сміли підвести очей, поринув у містичний світ передбачень, снів і пророцтв. Ще з часів першої експедиції іспанців у 1517 році, хоч вони тоді не просунулися далі узбережжя Мексикі, Монтесума знав про «блділицьких людей зі Сходу» і з донедавна своїх дозорців слідував за кожним їхнім кроком.

Його столиця Теночтітлан була неприступна. Вона місти-

лася на островах озера Тескоко. З сушею її з'єднували три величезні дамби, що простяглися на багато кілометрів. Досить було розвести підйомні мости, щоб зв'язок з сушею перервався і місто перетворилось на фортецю, з усіх боків оточену водою. Фортецю, що могла існувати будь-який час без зв'язку з зовнішнім світом. Крім того, в Монтесумі було велике військо. Але все це не мало ніякого значення для відчуженого від реального життя імператора: він вважав, що в особі конкістадорів до Мексикі прибули посланці бога Кетцалкоатля, котрий, як розповідали жерці, колись покинув цю країну, розгнівавшись на її народ, поплив на човнах із змії, але пообіцяв повернутись. То навіщо ж зупиняти цих божих посланців, поява яких провіщала кінець його влади і його життя?

Коли конкістадори підійшли нарешті до Теночтітлана, послали Монтесумі подарувати Кортесу три величезні перлини, а незабаром ацтекські вельможі вивели назустріч їм у золотому палаїні самого Монтесуму, який мовив: «Вітаю вас».

Кортес надів йому на шию намисто з гранчастого скла. Те, що сталося далі в Теночтітлані 1520 року, було таке ж неймовірне, як і все перед цим. Завойовники опинились у становищі гостей Монтесуми. Він оселив їх поруч зі своїм палацом, там, де жив попередній імператор, який замурував у стінах родовий скарб. Той скарб конкістадори незабаром знайшли й розграбували, а трохи згодом Монтесума зробився почесним полоненим Кортеса, і півроку іспанський ідальго правив Мексикою. Імператор ацтеків став фігурою декоративною.

Сікейрос. Гуатемок проти міфа,

1943—1944.

Мир тривав доти, поки народ Теночтітлана на чолі з Гуатемоком, племінником Монтесуми, не повстав проти чужоземців.

Імператор востаннє допоміг «посланцям» Кетцалкоатля, коли, вийшовши на балкон палацу, звернувся з промовою до повсталого населення Теночтітлана:

— Чому я бачу тут народ мій із зброєю в руках перед палацом моїх предків? Може, ви думаєте, що ваш володар у полоні, і хочете його визволити? Я не полонений, іноземці мої гості і друзі... Вертайтеся собі додому. Складіть зброю...

Але в Монтесумі, на якого раніше піддані не сміли й глянути, тепер полетів град каміння. Один камінь пробив череп останньому володареві ацтеків. Монтесума помер 30 липня 1520 року.

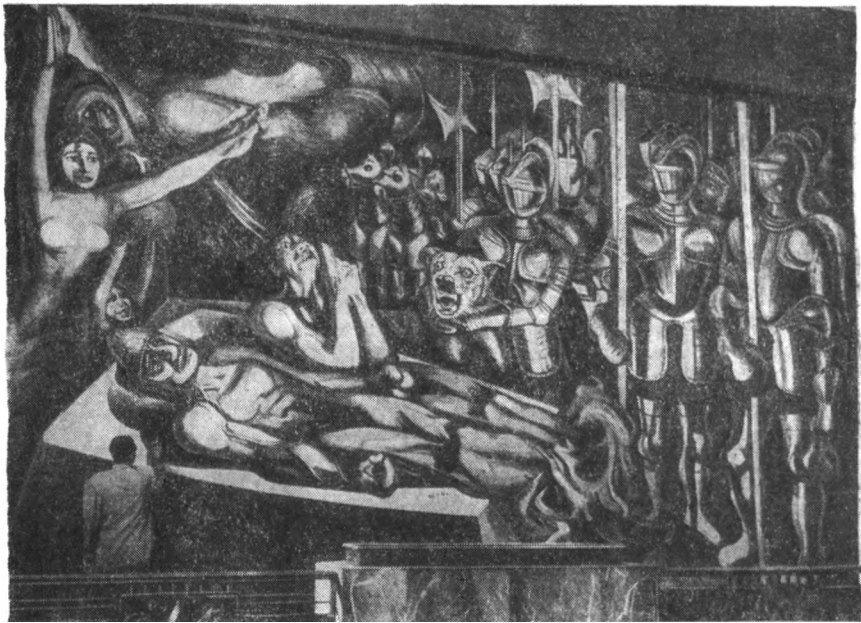
Разом з ним було поховані міф про посланців Кетцалкоатля. Ватажком ополчення ацтеків керувало бажання врятувати свою країну. Гуатемок зробив головний храм Теночтітлана стратегічним пунктом і своєї оборони, і свого наступу. Ацтеки боролися, не почувавши страху ні перед смертю, ні перед тими, хто ще недавно здавався їм страшнішим за неї — іноземцями. Проте іспанцям пощастило захопити верхню площадку храму. Статуя бога Уїцілопочті була скинена вниз, а сам храм підпалений.

Зійшовши на балкон палацу, звідки ще недавно промовляв Монтесума, Кортес звернувся до жителів Теночтітлана:

— Ваші боги зневажені, вівтарі зруйновані, будинки спалені. Тисячі воїнів загинули від наших гармат, під копитами коней, від сталевих мечів моїх солдатів. Все це ви накликали на себе своєю непокірливістю. Але я готовий зупинити страшну кару, якщо ви негайно складете зброю. Якщо ж ви цього не зробите, я оберну Теночтітлан в купу руїн і не залишу живою ані душі! Нікому буде навіть оплакувати гірку долю вашої столиці...

Гуатемок відповів Кортесові так:

— Справді, ти зруйнував наш храм, поглумився з наших богів і вбив чимало воїнів та мирних жителів. Мають, багатство ацтеків доведеться ще накласти головою, але ми будемо задоволені, коли на кожну сотню наших воїнів, які проллють свою кров, припаде хоч один вбитий білий. Поглянь на наші вулиці, канали, дахи будинків — вони заповнені людом... Наші сили безмежні, вони щодня зростають... Всі ви приречені на

Сікейрос. Тортурні Гуатекома.

1951 — 1953.

смерть. Знайте — живими ви звідси не вийдете.

В іспанців кінчався порох, харчі, і Кортес вирішив відступити. Нарешті, настав момент, коли почали ділити золото й срібло Монтесуми. Кожний міг узяти стільки, скільки здужав нести. І от уночі, крадькома, іспанці вирушили з Теночтітлана, де прожили більш як півроку. Але біля першого ж мосту, який вони спустили, щоб переправитись на сушу, почулися звуки сурм і барабанів ацтекських воїнів...

* * *

Теночтітлан іспанці захопили громи пізніше. Гуатекома було взято в полон, а потім убито. Влада міфа тривала надто довго, і реальність не могла надолужити все, що він зруйнував. Проте Гуатемок залишився героєм. Він переміг міф. Саме ця думка надихнула Сікейроса, коли він творив свій розпис на вулиці Сонора. Гуатемок завдає удару кентаврові, що став дибки. Десь на задньому плані Монтесума молиться богам, але його постать затінена могутнім Гуатемоком, який вийшов на двобій з кентавром. Тіло кентавра немов розшаровується в численних ракурсах. Зміщені під кутом один до одного просторові плани неначе передають передсмертні судорожні рухи пораненого кентавра. Голови Кортеса і стародавнього бога котяться по землі.

Для Сікейроса подвиг Гуатекома — це перш за все подвиг

духовний. Гуатемок повстає проти міфа, проти уявлень, що сковували людську свідомість, і стає переможцем.

«Мене хвилює сучасність, а історія — невід'ємна її частина». Ці слова Сікейроса пояснюють, чому він у розпалі подій нашого сторіччя — на початку сорокових років звертається, здавалось би, до подій давнини. Його Гуатемок перемагає міф про божественну місію прибуд, але й сам Сікейрос, як і його герой, повстає проти міфів, створених уже в наші часи й викладених у «Майн кампф» Гітлера, в «Доктрині фашизму» Муссоліні, в «Міфі XX сторіччя» Розенберга.

Брехня про вищу расу, вигадка про непереможність фашизму — які безчесні міфи!

Розпис «Гуатемок проти міфа» займає три стіни й стелю вестибюля будинку. Малювання доповнили скульптури, створені Луїсом Арсіалем і ілюновані Сікейросом.

Невдовзі після закінчення роботи родичка Сікейроса продала будинок якомусь банкірові. В 1960 році, коли Сікейрос був заарештований, господар будинку, злякавшись, що зберігає роботу художника, відділив панелі від стіни і, розрізавши їх на фрагменти, звалив на горниці. Лише через кілька років фрагменти були знову з'єднані і розпис вміщено в капелі Мехіа на майдані Трьох культур у Мехіко.

На початку 50-х років Сікей-

рос знову повертається до образу Гуатемота. Цього разу він створює розпис із двох частин в Палаці образотворчих мистецтв у Мехіко: «Торттури Гуатемота» і «Іхньою власною зброєю».

В картині «Торттури Гуатемота» художник зображає героя розпростертим на жертвовному вівтарі. Його ноги охоплені язиками полум'я, обличчя закам'яніло у вольовій напрузі. Поруч з ним, на тому ж камені торттур, і володар Тлакопану, але він, не витерпівши мук, просить пощади. Віддалік — конкістадори, заковані в панцири, з опущеними на обличчя забралами шоломів. Їхні списи й алебарди напготові. Зловісно виблискують метал. Десять вдалині на обрії розгоряється вогненна заграва, і її відблиски освітлюють фігури жінки й дитини, які стоять у головах Гуатемота. По обличчі жінки тече кров, руки її зв'язані, але погляд, сповнений надії, втулений в далечині. Це наче сама Мексика. Іспанці й справді катували Гуатемота. Його ноги обливали олією, а потім підпалювали. Хроніки зберегли слова Гуатемота, з якими він звернувся до володаря Тлакопану, коли той, не витримавши торттур, застогнав:

— Кріпися, я ж теж лежу не на трояндах!

Гуатемоту було тоді двадцять чотири роки.

Кортесу так і не вдалося дізнатися, де сховані в Теночтітлані скарби, як не вдалося приєднати Теночтітлан до іспанської корони. За три місяці облоги місто було зруйноване дощенту. В обороні Теночтітлана брали участь усі його жителі. Але сили були надто нерівні. Кортес одержав підкріплення — піхотинців, вершників, порох, стріли з мідними наконечниками, ядра, кулі, флотилію з 13 бригадин. ацтеки ж нізвідкіль не могли ждати допомоги. Іспанці зруйнували водогін — місто залишилося без води. Почався голод. Від занесеної іспанцями на американський материк віспи сотнями мерли люди.

Проте індіанські піроги вступили в поєдинок з іспанськими бригадинцями, ацтеки голіруч кидалися на гармати. Три місяці Кортес не міг здобути Теночтітлан, хоч його солдати планово палили будинок за будинком, засипали канали. За свідченням самовидця, земля просякла кров'ю. 13 серпня 1521 року Кортесу пощастило взяти в полон Гуатемота, і ацтеки пе-

рестали чинити опір. Цей день став датою підкорення Мексики.

Через деякий час Гуатемота було повішено на гілліці дерева сейби

«Осмыслиючи трагічні події минулого, я бачив і своїх катованих сучасників», — писав Сікейрос.

...Дахау, Заксенгаузен, Бухенвальд, Маутгаузен, Флосенбург, Равенсбрюк, Освенцім, Нойенгамме, Найвейлер, Грос-Розен, Люблін, Арбайтсдорф, Треблінка... Колючий дріт загороджень з пропущеним через нього струмом високої напруги і на стовпах огорожі — прожектори, що горять цілу ніч, освітлюючи табір. Високі стовпіві вежі зі скорострільними кулеметами... Витатуйовані на лівому передпліччі табірні номери... Стерилізація жінок... Дослідні щеплення 'хвороб... Учений, який спостерігає кризь вічко газової камери, чи швидко гине його жертва... Масове обливання полонених водою на морозі до цілковитого зледеніння...

«На моєму столі, — писав Сікейрос, — лежали видання стародавніх мексиканських хронік і стенограми процесів над нацистськими злочинцями».

В стародавній літературній пам'ятці майже він прочитав слова: «Ці білі люди!.. Вони вирубують ліси, вони забирають собі кожний камінь, з їхніх пальців бризкає вогонь. Вони ховають свою отруту, вони ховають віршовки, щоб повісити ваших батьків... Горе в нашому краї...» В сучасних хроніках — оповіді про індустріалізовані вбивства, про конвейери смерті, запатентовані торттури. Виготовлення виробів з людської шкіри, причому особливо цінною сировиною вважається татуйована шкіра. У будинку штандартенфюрера СС Коха висів абажур з людської шкіри, на якій збереглося татуювання. Колекції черепів і кістяків, виготовлені спеціально для імперського університету в Страсбурзі. У жертв, які були вибрані для колекції, не стріляли, щоб не зіпсувати кістяк, їм робили уколи бензину в ділянку серця і відразу ж відтинали голови. Кожну голову посилали в Страсбург у спеціальній бляшанці, наповненій консервуючою рідиною.

«Я намагався уявити собі конкістадорів, — писав Сікейрос, — які грабували й руйнували на своєму шляху все, що з таким талантом і самовідданістю створювали стародавні мексиканці, і мимоволі їхні пан-

цери й шоломи в моїй уяві зливалися з формою нацистських солдатів — коричневою чумою, що повзла по дорогах Європи».

Конкістадори нищили все на своєму шляху: індіанські храми обертали на будівельний матеріал, прекрасні ювелірні вироби перетоплювали на зливки; рукописи і хроніки кидали у вогонь; календарний камінь ацтеків, створений мудрістю мудреців і умінням майстрів — у провалля.

Нацисти знищили рукописи Льва Толстого, його книги, осквернили його могилу. Тільки на території Радянського Союзу зруйнували понад 1700 міст.

Керівником організації для грабування мистецьких творів в окупованих країнах особистим наказом Гітлера був призначений Розенберг. В доповіді Розенберга перелічувались двадцять тисяч награбованих мистецьких творів. Його інвентарні книги складають тридцять дев'ять опрацьованих у шкіру томів. За оцінкою самого Розенберга, загальна вартість цих творів мистецтва становила один мільярд доларів.

Конкістадорів під час їхнього кривавого походу по Мексикі супроводив королівський нотар, який кожну п'ядь землі, завойовану в індіанців, записував й засвідчував своїм підписом: «Приєднується до володінь Карла V».

Конкістадори XX сторіччя співали: «Якщо увесь світ лежатиме в руїнах, то й чорт з ним, нам на це наплювати; ми все одно маршируватимемо далі, бо сьогодні нам належить Німеччина, завтра — увесь світ».

* * *

Гуатемот — улюблений герой Мексики. З ним пов'язані уявлення про мужність і національну гідність. Його оспівують у піснях. Мексикі часто називають країною Гуатемота. Друга частина розпису Сікейроса в Палаці образотворчих мистецтв у Мехіко — «Іхньою власною зброєю» — продовжує цю поетичну тему оспівування народного героя.

У стародавніх хроніках збереглися слова Гуатемота, звернені до конкістадорів: «Ви можете нас убити, але не перемогти».

Гуатемот у сталевому панцирі — такому самому, як і іспанці, що його катують, встромляє спис у тіло кентавра. Гуатемот — переможець міфа стає тут героєм легенди.

В. ПЕТРУСЕНКО

БАГАТОЛИКИЙ ВАШІНГТОН

(ЗАПИСКИ ЖУРНАЛІСТА)

ПІД НАГЛЯДОМ «ВЕЛИКОГО БРАТА»

Перед сном президент читав у своїй спальні доповіді Федерального бюро розслідування. Ніхто не знав достеменно, про що в них ідеться. Але, на думку столичних старожилів, значне місце в писаннях детективів охоранки приділялося «літописові» поведінки і настроїв державної, політичної, військової еліти Вашингтона, «хроніці» звичаїв, властивих цьому се-

редовищу. Для директора ФБР Едгара Гувера життя найбільш високопоставлених вашінгтонців не становило ніякого секрету, так наче було в нього на долоні. На підтвердження цього досить навести уривок із мемуарів колишнього міністра юстиції США Френсіса Біддла.

«Я, — пише Біддл, — старався викликати в Гувера довіру до себе. Минуло небагато часу, і за обідом у кімнаті, що межувала з моїм кабінетом у міністерстві юстиції, він почав, виявляючи на диво широку обізнаність, ділитися зі мною інтимними подробицями про те, чим займаються мої колеги з урядового кабінету, що вони говорили один про одного. Він розповів мені про їхні дошкульні місця, їхні нахили, описав коло їхніх знайомств... Ха-

рактеристики, що їх розсилав Гувер, міг дати лише спостерігач, який постійно стежить за найменш привабливими аспектами людської поведінки».

Крісла чиновників у Вашингтоні стоять порожні доти, поки кандидати, які збираються зайняти їх, не пройдуть ретельної перевірки агентами Гувера. Останні особливо чіпляються до тих, хто підіймається по найвищих щаблях ієрархічної драбини. Мікроскопи ФБР вишукують найдрібніші деталі біографії, досліджують склад ума кандидатів на підвищення. Довідки Гувера надсилалися одному із спеціальних помічників президента. У ті часи, які тут описано, їх адресували Марвіну Уотсону. Він мав вирішальне слово перед тим, як наказ про призначення подавали на

Закінчення. Початок див. у «Всесвіті» № 6 за 1970 р.

підпис президентові. Уотсон розмовляв з обранцями у своїй канцелярії, за стіною якої містився кабінет Джонсона. Їм одверто втовкмачували в голову заповідь: будь відданий Білому домові, а все інше додась.

Уотсон міг припинити просування чиновника за те, що той був близький колись до родини Кеннеді, або відвідував прийоми в посольствах соціалістичних країн, або написав статтю до ліберального журналу в студентські роки, або є далеким родичем людини, яку визнано морально нестійкою. 43-річний тхасець, колись невдатний продавець слухових апаратів із Сан-Антоніо, Марвін Уотсон уславився в роки урядування Джонсона як людина, що має найгостріший слух у Вашингтоні. Був випадок, коли один з відповідальних співробітників Білого дому, перебуваючи на вечірньому рауті, дозволив собі в розмові зробити ряд одвертих зауважень, але потім схаменився, узяв зі столу вазу і промовив у неї: «Слово честі, Марвін, я сказав це не серйозно!» Він недаремно зробив таке застереження. Вазу й хлібниці, оливи в чарках з коктейлем — чудові місця для маскування електронних підслухувачів.

Не меншого розголосу набув й інший випадок. Кореспондент подзвонив до видатного урядового діяча. Раптом телефонний апарат клацнув. «О'кей, Марвін, ми знаємо, що ти тут», — сказав кореспондент. Урядовий діяч нервово засміявся і швидко «закруглив» розмову.

Уотсон завіз журнали для запису всіх вхідних і вихідних телефонних розмов у Білому домі. За його наказом реєструвалися всі подробиці поїздки по Вашингтону, що їх робили співробітники Білого дому, аж до короточасних зупинок біля тютюнових крамниць чи кіосків. Розпочавши свою кар'єру з невдалих спроб зробити «бізнес» на слухових апаратах, Уотсон потім дістав посаду адміністратора на сталеплавильному комбінаті «Одинока зірка» тхаського нафтового мільйонера, архіреакціонера за політичними переконаннями, Джене Жермані. Той, побачивши, що може звіритись на молодого управителя, послав його до губернаторської канцелярії тхаської столиці Остіна, в ролі своїх очей і вух. Після практики в губернаторів Прайса Даніелса і Джона Коннолі Уотсон був переведений в Білий дім, де швидко висунувся і незабаром став правою рукою президента в адміністративних

та партійних справах. Виступаючи якось на мітингу в рідному місті Уотсона — Дейнгерфілді, президент між іншим сказав:

— У мене вийшла б надто довга промова, якби я перелічив усе, що зробив для мене Марвін Уотсон. Марвін мудрий, як мій батько, лагідний, як моя мати, лояльний і відданий, як іще одна уродженка східного Тхасу — леді Берд (дружина президента — В. П.). У цей історичний момент нашої нації потрібні такі творчі люди — люди віри, як Марвін.

Відповідь Марвіна Уотсона була лаконічна: «Ми завжди старалися виконати роботу, яку нам доручали».

До появи Марвіна Уотсона у Вашингтоні Білий дім разом з президентським апаратом, що його обслуговує, користувався своєрідним «дипломатичним імунітетом» у своїх взаєминах з Гувером і його охранкою. Колишній торговець слуховими апаратами вирішив, що це надто велика розкіш навіть для найближчого президентового оточення. Він пустив гончаків Гувера за ґратчасту огорожу Білого дому. Після цього директор ФБР міг вважати закінченим будівництво піраміди, що її в Америці звуть не інакше, як «імперія Гувера». Про неї треба розповісти докладніше.

Ініціатором створення ФБР на початку цього століття став міністр юстиції Чарлз Джоєф Бонапарт — онук Жерома, молодшого брата великого французького імператора. На відміну від своїх коронованих предків, Бонапарт американський вважався лібералом. Ще будучи адвокатом у Балтіморі, він безплатно заступався в судах за міську бідноту; щоправда, це з лихвою компенсувалося високими гонорами, які він одержував від заможних клієнтів за своє блискуче вміння обороняти. Велике задоволення давала темпераментному онукові Жерома боротьба з політичною корупцією. Так, протягом 20 років він воював з клікою Горхема, яка хазяйнувала в Балтіморі і штаті Меріленд, аж поки, нарешті, не розігнав її. Коли президент Теодор Рузвельт призначив його міністром юстиції, Бонапарт дістав набагато більше можливостей для своєї діяльності, ніж під час битви з Горхемом. Америка на початку століття просто-таки погрузла в корупцію. «Скрізь», — описуючи той період, відзначають історики Аллан Невінс і Генрі Коммаджер, — поле для корупції було широке і спокусливе, а можли-

вості одержування хабарів — майже безмежні. Йшлося про багато сот мільйонів доларів, і ділові кола ладні були щедро платити за прихильність властей, за звільнення від різних обов'язків та протекцію. Всюди великі корпорації мали своїх залаштунованих підштовхувачів, які безсоромно підкупали потрібних осіб, а якщо це не щастило зробити, вдавалися до шантажу».

Прийшовши до міністерства юстиції, Бонапарт побачив, що це відомство не мало навіть елементарного апарату для розслідування. Спроби створити такий апарат наразилися на рішучий опір конгресменів, які побоювалися, що вони перші можуть стати жертвами завязаного Бонапарта. Законодавцем була ще в пам'ятку доля двох їхніх колег — сенатора Джона Мітчелла і конгресмена Джона Уільямсона, засуджених за спекуляцію землею. Але міністр юстиції, підтриманий президентом, організував у 1908 році спеціальний відділ з 23 агентів і детективів, який поклав початок Федеральному бюро розслідувань.

Поява його на світ була схвально зустрінута в ліберальних колах того часу. Вони поспішили залічити ФБР до своїх співників у боротьбі з несправедливістю. Та радість тривала недовго.

За півроку Бонапарт пішов у відставку, а його наступники поступово переключали енергію нового бюро на боротьбу з силами, котрі, на їх думку, становили більшу небезпеку для американського способу життя, ніж якась там корупція.

Брус Біласкі, який у роки першої світової війни займав пост директора ФБР, мріяв очистити США від усіх «політично неблагонадійних». Але порівняно нечисленний склад його бюро не давав йому змоги широко розгорнути свою діяльність. Тоді хитромудрий Біласкі звернув увагу на приватну «патріотичну» організацію «Американська ліга оборони», яка з власної ініціативи почала збирати матеріали проти осіб, що «дозволяють собі нелояльні дії та висловлювання». Щоб заохотити «патріотів», а просто кажучи — політичних мракобісів, Біласкі умовив міністра юстиції Томаса Грегора звернутися до членів ліги з таким закликком: «Скарги, що надходять від вас, навіть коли вони мають зовсім неофіційний і конфіденціальний характер, будемо тільки вітати. Громадяни анітрохи не повинні соромитись, доводячи до відома найближчих представників міні-

стерства юстиції свою інформачію і підозри».

Так розорювали і угноювали ґрунт, на якому згодом зросли антикомунізм, маккартизм, голдуотеризм, були інспіровані ганебні судилища над Муні і Біллінгсом у Каліфорнії, над Сакко і Ванцетті — в Массачусетсі, над керівниками Комуністичної партії США — на Фолісквер у Нью-Йорку, над лідерами антивоєнного руху — в Бостоні.

А тим часом лише за рік після звернення Томаса Грегори невеличка групка співробітників міністерства юстиції на чолі з початкуючим і нікому не відомим клерком Едгаром Гувером за сто днів (!) у 1919 році склала за допомогою «патріотів» грубенік досьє на 60 тисяч політичних «радикалів» і «анархістів», які слідом за цим стали мішенню драконівського цькування, гонінь, масових арештів і депортації з країни. Тодішній міністр юстиції Мітчелл Палмер доручає Гуверу підготувати потрібну документацію, щоб розпочати юридичне переслідування Комуністичної партії США. Очевидно, той справдив надії, які поклалися на нього, бо незабаром його роблять начальником загального розвідувального управління міністерства юстиції, потім помічником директора ФБР і нарешті в 1924 році 29-річного Гувера призначають директором і повновладним хазяїном охранны.

Цим призначенням він у значній мірі завдячував своєму однофамільцеві, тодішньому міністру торгівлі, а пізніше президентові США — Герберту Гуверу, величезне багатство якого дозволяло йому легко відмовлятися від платні на всіх державних посадах, що їх він займав. Ті, кому протегують у Вашингтоні міністри торгівлі автоматично стають стряпчими великого бізнесу. Це люди, яким діловий світ безмежно довіряє і дає доручення найбільш важливого і делікатного характеру. Власники монополій — ці справжні господарі Америки — щедро винагороджують своїх відданих слуг, допускають їх у своє коло. Чим сподобався міністрові торгівлі і ділку Герберту Гуверу виходець із скромної чиновницької вашінгтонської родини Едгар Гувер? Достеменно цього ніхто не знає. Можливо, ознайомлюючись з біографією майбутнього директора ФБР, міністр звернув увагу на його святецько-єзуїтські нахили: підлітком Едгар співав у церковному хорі, і за те, що він за 52 тижні ні разу не опізнився

на уроки в недільній школі, йому було вручено нагороду — біблію. А може, Гувер замислився над іншою рисою характеру свого протезе: охотою до військової муштри, через що стройові заняття на плацу були для нього найприємнішими годинами в школі? А найпевніше, до бізнесменів дійшла чутка про те, що молодий клерк не мав собі рівних у справі складання політичних досьє, тобто «у справі, котра стала для нього основною в житті», як писала столична газета «Вашінгтон пост».

Уже тоді Едгар Гувер при всякій нагоді старався довести свій крайній консерватизм, без межну ненависть до комунізму, готовність іти на все заради інтересів монополій. Він перетворював ФБР на могутній орган влади, майже незалежний від Білого дому, зовсім неподзвітний конгресові, а тим більше міністрові юстиції, і покірний лише волі капіталу.

Як же інакше можна пояснити той разючий факт, що правлячі кола не раз перетасовували сенат і палату представників, оновлювали склад Верховного суду, вісім разів міняли варту в Білому домі, але весь цей час тримали на посту керівника охранны Едгара Гувера? Він був для великого бізнесу і великого фінансового капіталу як вірний, вимуштрований сторожовий пес. Звідси й походила його сила, живу чисть і ні з чим незрівнянна здатність наганяти страх на тих, хто обрав для себе політичну або чиновницьку кар'єру в США.

За час, проведений у США мені ні разу не доводилося чути, щоб директора ФБР критикували з трибуни конгресу. Не пригадую випадків, коли б велика буржуазна преса, яка може дуже дошкульно покарати і президента, і державного секретаря, і міністра оборони, — зачепила Гувера. І щодо цього становище директора ФБР можна порівняти тільки із статутом Його Величності — самого бізнесу. Приватне підприємство — святиня в Америці! Воно також не підлягає критиці.

Закріпивши за собою право просівати крізь ФБР, мов крізь решето, всіх кандидатів на будь-які пости в уряді та в конгресі, Гувер став вершителем долі сотень тисяч людей. Але він не обмежився сферою політики і державного управління. Перевірка думок і настрів, лояльності та благонадійності давно вже провадиться в незрівнянно більших масштабах.

Вона набула величезного поширення у приватному економічному секторі, так ніби бізнесмени враз вирішили, що це — найбільший винахід ХХ століття, який віщує їм незліченні додаткові баричі. Перед агентами Гувера ставиться зовсім недвозначне завдання — забезпечити заводи і фабрики, лабораторії і контори «стопроцентними» американцями. У книзі «Всередині ФБР», яку написав колишній агент Норман Олледстед, наводяться такі слова Гуверового помічника Джесса Дойла:

— Як ви знаєте, — напучував він на одній з перших лекцій слухачів Академії ФБР, — центр американського життя — це домашнє вогнище. Виходячи з цього, директор налагоджує добрі відносини між Бюро і містами, з одного боку, і селищами в усіх куточках Америки, з другого боку. Наприклад, однією з неофіційних послуг, яку ФБР робить суспільству, є наша практика постанання бізнесменам таємної інформації про тих, хто бажає дістати посаду, а також про тих, хто вже працює на їхньому підприємстві. Це допомагає охороняти їхні організації від гнилих плодів. До останніх ми залічуємо робітників і службовців, чия сумнівна лояльність може перешкодити бізнесменам одержати для своїх корпорацій важливі військові контракти. І повірте мені, діловий світ гідно оцінює нашу допомогу!

Навіть із своїм теперішнім величезним особовим складом ФБР важко буває впоратися з колосальним завданням — прощупуванням мільйонів робітників і службовців для того, щоб відсіяти «гнилі плоди». Тому до цієї справи притягують і поліцейські органи штатів та міст. І не випадково самі співробітники Гувера, як повідомляє той-таки Норман Олледстед, одверто називають ФБР «поліцією над поліцією». До перевірки лояльності залучаються ультрарправі організації, якими аж кишать США. Берчисти, мінітмени, куклукс-кланівці, фашисти посилюють власникам підприємств «повідомлення» (копія йде до ФБР) про те, що ті чи інші особи, які працюють у них, мають зв'язки з «підіривними організаціями». До них праві фанатики можуть залічити всього, хто не поділяє їхніх власних переконань. Деякі чорносотенні організації, як-от горезвісна «Рада американської безпеки» із штаб-квартирою в Чикаго, регулярно постачає діловим компаніям і фірмам списки

«неблагонадійних осіб», яких не слід приймати на роботу. Основний кістяк службовців «Ради американської безпеки» утворюють колишні агенти ФБР. Всі ці «послуги» приватному підприємству з боку Едгара Гувера дали цілковиту підставу одному з вашінгтонських журналістів зробити висновок, що «ФБР — це підпора військово-промислового комплексу».

Діловий світ платить за послуги. Едгара Гувера зроблено директором столичної компанії «М'ючуал іншуренс». Це одна з найбільших страхових компаній країни, що, як відомо, мають казково великі капітали і контролюють численні галузі виробництва. Не забуто і Гуверових поплічників. Ряд його найближчих помічників, вийшовши у відставку, дістали тепленькі посади в радах корпорацій та банків. Їх можна, зокрема, побачити на постах віце-президентів таких концернів, як «Форд», «Америкен Ейрлайнс», «Рейнолдс металс», «Шенлі індастріз» та ін. Дрібніші урядовці задовольняються не такими почесними, але теж високооплачуваними посадами в конторах бізнесменів. Особливо великий попит на них у дирекціях гігантських кредитних компаній. Вони провадять перевірку кандидатів на одержання позик, позивають боржників, садять у боргову в'язницю тих, хто був роздавлений тугарем кредитів. Десятки мільйонів американців живуть у кредит. Їхня заборгованість банкірам і торговцям дорівнювала в 1969 році 179 мільярдів доларів. І щоб керувати цими операціями, тримати в покорі, дисципліні масу боржників, на мільйони американців заводяться спеціальні досьє, подібні до тих справ, які заведено на них у ФБР.

«Багато колишніх агентів ФБР стають на роботу в розшукові відділи гігантських кредитних корпорацій, — писала лондонська газета «Санді таймс». — Шафи цих відділів заповнені папками, де містяться докладні відомості про приватне життя мільйонів дорослих американців. Чисельність цих досьє поступається хіба що перед кількістю справ, які зберігаються в самому ФБР. Без посереднім наслідком школи Гувера і фанатичності самого Гувера стало те, що американців цілком і повністю призначено до втручання в таємницю їхнього життя як з боку настирливого урядового «великого брата», так і непроханого гостя, що його посилає приватний підприємець».

Усі ці факти лише переконують у правильності висновку, зробленого ще в 1934 році американським журналістом Уільямом Сінглом, що саме тиск великого бізнесу через різні спілки, асоціації й організації підприємців забезпечив ФБР «нове значне становище в країні». Через 33 роки після того, як Сінгл висловив цю точку зору на сторінках журналу «Гарперс мегезін», відомий соціолог, професор Каліфорнійського університету Уільям Домгофер у книзі «Хто керує Америкою» повторив її лише в трохи зміненому вигляді. «Побіжного погляду на історію ФБР досить, — писав він, — щоб переконатися в одному. Воно набрало своєї нинішньої страхітливої сили не без ясно виявленої згоди на те членів правлячої американської еліти».

Та хоч яке відповідальне й важливе для Гувера доручення великого бізнесу тримати в страху та покорі всю трудову Америку, проте найпильніші погляди призначені для кадрів, з яких формується державна, політична і військова інфраструктура. У Вашингтоні ніхто не застрахований від вуха «великого брата», як називають сукупність 50 урядових органів, що провадять різноманітний нагляд. Пишуть, що навіть самі президенти нібито побоюються, щоб у їхні кабінети не було підсунуто мікрофони деяких найбільш «допитливих» служб уряду. Колишній директор інформаційного агентства США Карл Роуен, після того як він пішов у відставку і став газетним оглядачем, у приступі одвертості писав, що Вашингтон «має монополію на підозріливість, недовіру, цинізм».

Настороженість, оглядка, побоювання підступу характерні не тільки для взаємодій столичної еліти. Вона, в свою чергу, не довіряє нікому. Адміністрація федеральної цивільної служби завела справи, в які записуються не тільки біографічні дані, а й доноси, наклепи, плітки. Пентагон має приблизно таку саму картотеку на 14 мільйонів чоловік. Але гон усьому цьому задає ФБР і особисто Гувер. «Великий брат», взявши на озброєння останні досягнення науки й техніки, не гребує, проте, й іншими, далекими від науки й техніки засобами.

...Одна вашінгтонська домогосподарка, глянувши ненавтом у вікно, побачила, як сміття, що його вона перед тим винесла, акуратно відокремили від сусідських покидьків і повезли кудись у спеціальній

машині. Вона подзвонила в компанію, що прибирає сміття. З'ясувати їй, ясна річ, нічого не пощастило, але журнал «Перейд», зацікавившись цією історією, з'ясував, що сміттєзбиральна компанія за наказом згори проробляє такі самі операції з мотлохом і покидьками щонайменше 50 вашінгтонських родин. Серед них — особи, що зазнавали переслідувань з боку комісії для розслідування антиамериканської діяльності. «Ніхто точно не знає, як широко розповсюджене у Вашингтоні гра із сміттям», — саркастично додає «Перейд».

«Психологічні випробування, психіатричні огляди, детектори брехні, стеження і підслухування, присягання в лояльності, заборона займатись політичною діяльністю, приписи, як слід говорити, писати, ба навіть думати, — все це страшенно обмежує особисту свободу і порушує індивідуальне життя американців», — визнав не хто інший, як Сем Ервін.

Справедливості ради слід зазначити, що законодавці кілька разів робили спроби спинити «великого брата». Не заборонити, а бодай стримати його бурхливу діяльність.

«Великий брат» не перестає вселяти страх і тримати в покорі весь політичний Вашингтон. Деякі президенти мали намір підписати указ про відставку Гувера, влаштувавши йому пишні проводи на пенсію, та де там! У мемуарах людей, які близько знали покійного Джона Кеннеді і тісно співробітничали з ним, наводиться цікавий епізод. За день до вступу на пост президента він мав розмову з двома своїми радниками, думка яких найбільше важила в очах Кеннеді. Вони настійно рекомендували йому усунути Гувера. Той, кому була адресована ця порада, згідливо кивав головою, коли вони йому говорили, що без такої радикальної хірургічної операції його руки будуть великою мірою зв'язані, дії сковані. Вони пішли задоволені, радіючи, що незабаром станеться одна з найбільш сенсаційних подій у сучасній історії США. Минула ніч. На ранок Дж. Кеннеді оголосив, що він просить Гувера... залишитись на своєму посту.

Директор політичної поліції здобув таку силу, що може накладати вето навіть на бажання господарів Білого дому.

Лише двох осіб у Вашингтоні оберігають за допомогою спеціальних засобів охорони й захисту. Лише двоє людей, наприклад, роз'їжджають у сто-

лиці в куленепробивних «каділ-лаках». Один з них — президент США, другий — як ви, напевно, вже догадалися — Едгар Гувер.

Двічі на рік можна бачити, як броньований лімузин Гувера, м'яко шурхотючи колесами, підкочується до сірих східців Капітолію. Там його чекають в одному випадку члени комісії у справах асигнувань палати представників, у другому випадку — такої ж комісії, але вже сенату. Гувер робить бюджетну заявку на черговий фінансовий рік. Він просить близько 250 мільйонів, тобто у два рази більше, ніж асигнується всьому міністерству праці, і без найменших труднощів одержує їх. Йому заздять усі міністри, які часто повертаються з бюджетних сесій у досить пригніченому настрої і з набагато зменшеними асигнуваннями.

— Я ніколи не скорочував бюджету ФБР ані на цент, — заявив одного разу конгресмен Джон Руні, що стоїть на чолі комісії палати представників, яка відає розподілом коштів між урядовими відомствами. Руні пояснив, що він робить так за порадою свого попередника — законодавця від штату Небраска Карла Стефана, котрий мало не позбувся крісла в конгресі після того, як насмілювався зробити спробу трохи урізати бюджет ФБР.

Тож нема чого дивуватися, що охрानка з кожним роком розростається. Коли Гувер заступив на пост директора, в його штаті було 935 чоловік, у 1968 році число їх зросло до 20 тисяч.

Як же все-таки вдається Гуверу одержувати «карт бланш» на Капітолійському пагорбі? У чому секрет його невідпороного впливу на законодавців?

Тасмниця частково відкрилася в досить-таки несподіваному місці. За п'ять хвилин ходу від Капітолію стоїть нічим не примітна будівля, яка належить нафтовій компанії «Ессо». У фасад першого поверху вбудовано заправні бензоколонки, біля яких можна бачити автомашини із спеціальними номерами конгресу. Власникам цих автомобілів і на думку не спадало, що в будинку зручно розмістилися особи, котрі цікавляться ними зовсім не як покупцями бензину. В приміщенні «Ессо» розташувалися співробітники одного з органів міністерства юстиції, тобто ФБР. Підключивши свою апаратуру до комутатора конгресу, вони спокійнісінько слухали всі телефонні розмови високопоставлених законодавців та їхніх численних помічників. Як і слід

було сподіватися, міністерство юстиції виступило з повним обурення спростуванням цих викриттів.

Конгресмени заметушилися. Не можна сказати, що все це було для них якоюсь новиною. Багатьом і раніше були відомі Гуверові «штуки», те, з якою скрупульозністю його бюро збирало всілякі відомості про них, їхніх помічників та родичів. Але це вперше факти сплили на поверхню, і просто відмахнутись від них значило б розписатися у своєму цілковитому безсиллі. Організацією незалежного розслідування конгресмени вирішили врятувати своє реноме. В ході розслідування було незаперечно доведено, що їхні телефонні розмови підслушуються. Під час обстеження кабінетів кількох сенаторів у двох були виявлені додаткові докази — заховані в потайних місцях електронні мікрофони-підслухувачі.

«Ніхто в уряді не знав, — говорив один з помічників президента Джонсона, — що саме Гувер припас на того чи іншого діяча. Можливо, його досьє на якого-небудь конгресмена — зовсім пуста річ. Але люди припускають протилежне, і це пригнічує їх».

Конгресмен, що репрезентує в Капітолії один із західних штатів, з цілковитою відвертістю висловив ті самі побоювання, сказавши, що, на думку його колег, Гувер веде досьє на кожного з них. «Це лякає», — признався законодавець. Колишній сенатор Джозеф Кларк прямо заявив, що «справи, які зберігаються у ФБР, перетворюються на джерело прямого чи посереднього шантажування кожної людини, яка має сміливість сказати щось неприємне про Едгара Гувера».

ФБР легко може спалювати, оббрехати негодною йому людину. Для цього досить трохи поворошити брудну начинку досьє. Оскільки в політичному житті США метод паплюження — один з найпевніших засобів для того, щоб закопати живцем у землю політичного конкурента, то зрозуміло, якої величезної вибухової сили динаміт зберігається у сейфах охранки. Звичайно ФБР відпускає із свого складу вибухівку тій партії, яка стоїть у даний момент при владі. І та підкладає її під опозицію, якщо остання раптом перестає бути лояльною. Користується нею уряд і проти окремих осіб, які насмілилися виступати проти корупції, хабарництва або агресивного зовнішньополітичного курсу адміністрації.

Пригадується випадок, коли

один із страхових агентів, загнаний у глухий кут судовими органами, рятуючи свою шкуру, пробовкнувся, що він робив «подарунки» вартістю від 500 до 2000 доларів тодішньому віце-президентові Ліндону Джонсону. Ім'я страхового агента — Дональд Рейнолдс — нікому нічого не говорило. Але досить було йому лише згадати про ці данайські дари, як у газети річкою ринули матеріали аж ніяк не похвального змісту про містера Рейнолдса. Виявляється, він був і п'яниця, і розпусник, і нечиста на руку людина. Ті, кому він служив вірою і правдою, ясна річ, раніше не дуже звертали увагу на всі його «чесноти». Проте завдяки оперативності ФБР ці відомості швидко потрапили на сторінки преси, отже, і на очі членам журі присяжних. Подавалися ці матеріали сенсаційно, так, щоб витравити у присяжних всяку віру в правдивість зізнань Рейнолдса.

Таких випадків можна навести чимало. Цікаво, що об'єктами шантажу стають не тільки дрібні люди на зразок страхового агента. Часом ФБР дозволяє собі замахуватись і на значніші фігури.

Коли сенатор-республіканець від штату Делавер Джон Уїльямс викрив махінації «фінансового генія» — секретаря сенату Боббі Бейкера, він був покараний за свою сміливість. Його кореспонденцію читали агенти Гувера, зміст приватного листування сенатора ставав предметом пліток і пересудів. Сніданок його з племінницею трактовано як «любовне побачення» з молодого дамою.

Один із найближчих помічників покійного президента Кеннеді — Кеннет О'Доннелл у своїх спогадах відхилив краєчок завіси над взаємовідносинами Білого дому і ФБР. Особливий інтерес являють його свідчення про донесення, що надходили на стіл президента від Гувера. Зокрема, на прохання підготувати довідку про того чи іншого діяча, котрому Білий дім збирався дати яке-небудь доручення, директор охранки прислав дуже докладні доповіді, де значне місце приділялося пліткам і поголоскам. «Сторінок з двадцять п'ять у такому досьє, — свідчить О'Доннелл, — було присвячено тому, як часто випивала ця людина, та іншим подібним речам».

Ознайомившись із спогадами Кеннета О'Доннелла, що вперше документально засвідчили, який характер мали донесення фірми Гувера, столична газета «Вашінгтон пост» напівзлякано,

напівшанобливо резюмувала: «Здатність бюро добувати і пошукати таку інформацію підкреслює величезну політичну могутність Гувера».

Зміст підслуханих розмов, скрупульозно записаних доносів, невідтверджених підозр і різних інсинуацій осідає у схожих на бездонні бочки фоліантах справ, що їх ФБР завело на десятки мільйонів американців. Завдяки вдосконаленій техніці стеження і підслухування, що збагатилася в шістдесятих роках автоматичними кінокамерами, двосторонніми дзеркалами, «снайпер-скопами», які дають змогу бачити в абсолютній темряві на відстані до ста метрів, мініатюрними електронними мікрофонами, вмонтованими в гудзики, подушки, пачки сигарет, папки зі справами, — досє росли, як тісто на добрих дріжджах.

Важко навіть уявити, які губелезні оті фоліанти. Про їх розміри дає можливість судити лише одно досє, записане в каталозі ФБР під номером 92-62170 і «присвячене» такому собі Фреду Блеку — вашінгтонському лобісту. Цей «консультант у справах бізнесу» і політичний махінатор чимсь погрішив, і його вирішено було покарати на науку іншим блекам. Коли гувєрівська охрнка передала прокуратурі 3244 (!) сторінки його справи, де, крім усього іншого, були дослівні записи розмов Блека з видатними столичними діячами, аж до колишніх співробітників Білого дому, то навіть бувалі столичні репортери пороззявляли роти від здивування. Один з них писав: «3244 сторінки! Та це ж більше, ніж усі томи «Війни і миру» Льва Толстого».

Якщо дивитись демонстрований щотижня від 7 до 8 години вечора по каналах «Американ бродкастинг компані» телевізійний бойовик «Еф-Бі-Ай» (ФБР), де роль спеціального агента виконує особисто вибраний Гувєром голлівудський актор Ефрем Цимбаліст, то складається враження, що й справді головна мета охрнки — це боротьба з гангстеризмом, крадіжками машин, наркоманією, проституцією, корупцією, ку-клукскланівщиною. Мужній на вигляд, бездоганно чесний, на диво винахідливий, атлетично збудований герой цих телевізійних спектаклів кладе одних злочинців влучними пострілами, розправляється з другими за допомогою прийомів джіу-джитсу, перемагає третіх кмітливостію і хитрістю.

Символіка цілком ясна. ФБР, — втовкмачують у голови телеглядачам, — це вірний

друг і охоронець, який пильно оберігає спокій і добробут американця. Чи так це насправді? Припустімо на хвилину, що так. Але чому ж тоді з кожним роком зростають сили американської мафії? Як удається злочинцям із синдикату «Коза nostra», куди нібито пробрались агенти Гувєра, вільно розгулювати під носом у ФБР? Чому ж у тих-таки щорічних доповідях Гувєра конгресові крива зростання злочинності всіх видів — убивств, крадіжок, грабунків, згвалтувань — незмінно йде вгору? Чому навіть покровителі Гувєра — «респектабельні» бізнесмени б'ють на сполох, побачивши, що у сферу їх діяльності все ширше проникають вчорашні гангстери, які вирішили замінити кольт і кастет на крісло голови правління банку чи корпорації, «закорінюючись» у законному підприємстві?

Відповідь на це дуже проста. На передньому плані діяльності ФБР стоїть політичне стеження, нагляд за умонастроями в країні, боротьба проти всього прогресивного, роздування психозу антикомунізму.

За ідеєю на ФБР лежить обов'язок наглядати за впровадженням у життя федеральних законів, прийнятих конгресом, і серед них тих, які проголошують громадянські права для негрів. Щоб здійснити їх у південних штатах, треба коли не знищити, то принаймні приборкати расистські організації, і насамперед ку-клукс-клан, котрий, за деякими даними, має шість мільйонів членів. Але все, не наче в кривому дзеркалі, робиться навпаки. Ку-клукскланівці вільно творять своє чорне діло, а люті ФБР падає на голови негритянських борців за громадянські права.

Вашінгтонський адвокат і впливовий діяч демократичної партії Джозеф Раух одного разу сказав таке: «В той час як один президент за другим заявляв про свою підтримку руху за громадянські права, внесок Гувєра у цю справу дорівнював мовчанню або негативному ставленню». Сказано м'яко, але досить ваговито. Щодо «негативного» ставлення, то з цим можна погодитись. А от щодо «мовчання», то тут шановного Джозефа Рауха, мабуть, просто зрадила пам'ять. Адже саме Едгар Гувєр назвав лідера негритянського руху Мартіна Лютера Кінга «несосвітним брехуном». Гувєр просичав ці напоєні зміною отрутою слова за чашкою чаю на доброприсейних зборах столичних журналісток. В них, як у краплині води, відбилось справжнє став-

лення Гувєра до руху, очолюваного Кінгом. Уже після того, як расисти вбили Кінга в Мемфісі 1968 року, виявилось, що з наказу Гувєра агенти ФБР стежили за кожним кроком негритянського лідера, кожне його слово, коли це було можливо, записувалося на магнітофонну плівку.

Ще в 1918 році Гувєр кинув фразу про «червону загрозу» Америці, що стала на протязі всього його життя тим страховищем, жупелом, яким він вимахував кожного разу, коли йому треба було почати черговий хрестовий похід проти комуністів, розправитися з прогресивними організаціями — профспілковими, молодіжними, громадськими. Гувєр був особистим другом, прихильником і багатим в чому натхненником навіженого сенатора Діж Маккарті, який на початку п'ятдесятих років розпалив політичний терор нечуваного масштабу. «Гувєр краще, ніж хто інший, знав, яким шарлатаном у дійсності був Маккарті, і тільки він один міг би насмілитись поставити свою репутацію на карту в боротьбі проти Маккарті», — писав редактор журналу «Нью-Йоркер» Річард Ровєрс.

Інші американські дослідники йдуть ще далі у своїх висновках. На їх думку, Гувєр був головною рушійною силою за спиною Маккарті, постачаючи йому «факти» й «ідеї». Таку саму інформацію він постачав горезвісній комісії конгресу для розслідування антиамериканської діяльності, урядовій Раді для контролю над підвільною діяльністю та десяткам приватних організацій ультра-реакції, яка займається «винюлюванням відьом».

В антикомуністичній пропаганді Гувєр недалеко відійшов від тих своїх побратимів, які колись запевняли, що комуністи — «багатоженці» і взагалі «чудовиська з рогами на лобі і хвостами ззаду». Простаків, які слухали б подібні теревені, немає зараз в Америці. Проте Гувєр не вгамовується. Звернімося знову до тієї самої книги Нормана Оллестеда «Всередині ФБР».

Декілька сторінок у ній присвячено одній лекції з антикомунізму, яку прочитав слухачам Академії ФБР помічник Гувєра — Уільям Дайнард. «Директор бюро, — сказав він, — особисто написав книгу про комунізм, яку, я певен, всі ви читали від початку до кінця. Сотні тисяч примірників цього неординарного твору з особистим автографом директора були роздаровані американцям

з усіх верств суспільства. Геніальний крок!».

Далі Дайнард цитує або «геніальний твір» свого боса, або його статті й висловлювання. «Комуністичний молодіжний рух, — повторював він слова Гувера, — причина високого проценту злочинності в нашій країні, що, в свою чергу, є основною причиною розвалу інституту американської сім'ї». Дайнард закликав слухачів озброїтись, як учить Гувер, «скальпелем правди» і «вирізати з тіла Америки хворобу комунізму, перше ніж вона, як гангрена, пошириться по молодих жилах і перетворить наступні покоління на ампутованих інвалідів».

Уся ця пасквільна брудна риторика якраз і спрямована на те, щоб заразити гангреною антикомунізму американську молодь. І коли Гувер побачив, що його зусилля в значній мірі були марні, що американська молодь спрямовує «скальпель правди» насамперед проти правлячих класів, проти підвалин і принципів суспільства, де панує нажива й обман, він скопився за голову. До яких тільки способів не вдавався Гувер, щоб запобігти наростанню так званої «студентської революції». Робилися спроби очорнити організації молоді. Він засилав у рух філерів і провокаторів усіх гатунків — від ультралівих радикалів до підозріло поміркованих скептиків, які закликали добиватись реформ і утримуватись від рішучих дій.

Коли хто-небудь в Америці набирається духу і висуває вимогу спинити руку Гувера, цю людину чи організацію охоранку ту ж мить включає у список «підірваних елементів». Гувер не задовольняється роллю головного борця з «червоною загрозою» в Америці, він претендує на таку ж роль у масштабах всього «вільного світу». Далекосяжні амбіції Гувера, констатувала англійська преса, не можна просто скидати з рахівниці, бо в ряді західноєвропейських країн зроблено немало, щоб запозичити його методи і тактику.

В останні роки, коли друзі директора політичної поліції почали виявляти тривогу з приводу того, що Гувер став надто вже зловісною персоною в очах інших людей, були зроблені спроби навести ретус на особливо непривабливі риси його портрета. Неабияку роль в цій операції було надано столичній газеті «Івнінг стар» — консервативному органу преси, тісно зв'язаному з директором ФБР. У серії інтерв'ю, що їх Гувер дав кореспондентам газети

Цей малюнок Девіда Левіна газета «Вашінгтон пост» вмістила без підпису. Але кожен американець впізнав у цьому «бульдозі» директора Федерального бюро розслідувань Едгара Гувера.

Джеррі О'Лірі, і в нарисах, скомпонованих цим журналістом, Гувер постає побожним добрим чоловічком, якого хоч завтра став у церковний хор Бездоганне холостяцьке життя (Гувер ніколи не був жонатий), типові американські уподобання — одна чарка мартіні перед ланчем, одна чарка шеррі перед обідом, відвідання іподрому і помірна ставка в тоталізаторі, регулярні пожертви методистській церкві, що на Капітолійському пагорбі, слухання у вільні хвилини радіотрансляцій із собору святого Патріка в Нью-Йорку, перечитування Емерсона і включення телевізора в години передач ковбойських фільмів — хіба все це не атрибути стопроцентного американця?

Але в цих розмовах з Джеррі О'Лірі не міг не проступити інший Гувер, якого знає кожний американець.

Вражає могильний гумор цієї людини. Коли до Гувера хтось звертається, нагадуючи, що вони десь уже зустрічалися, а потім питає, чи знайоме його обличчя директору ФБР, у того є наготові стандартна відповідь: «Ні, якщо тільки ви не були в Алкатрасі»¹.

О'Лірі пише, аж захлинаючись від захвату, що Гувер керує ФБР, як йому заманеться,

що він бачить тільки те, що хоче бачити, зустрічається тільки з тим, з ким хоче зустрітись. І це не перебільшення.

Формально підлеглий міністрам юстиції, які заміняли один одного на цьому посту, Едгар Гувер просто не звертав на них ніякої уваги. Бос ФБР поставив справу так, що він заходив до міністрів юстиції, коли це було потрібно йому. Коли ж міністрам треба було побачити його, то він не наважувався викликати Гувера до себе, а йшов до нього на поклон. Був, правда, один випадок, коли міністрові юстиції вдалося зламати освящену десятиліттями традицію. Попросивши Гувера зайти до нього з якоюсь доповіддю, він даремно прождав півгодини і подзвонив йому знову. Гувер вдруге прореагував так само. Утретє пролунав дзвінок, і тепер уже розгніваний міністр прокричав у трубку наказ з'явитись негайно до нього з доповіддю. Все міністерство і все ФБР, затамувавши подих, стежили за цією дуеллю. Нарешті, Гувер з розлюченим виразом обличчя пройшов у кабінет міністра, але тільки тому, що то був не хто інший, як рідний брат президента Джона Кеннеді — Роберт Кеннеді. Вони розмовляли без свідків і недовго, але, в усякому разі, з того часу Роберт Кеннеді не наважувався більше «дражнити гусей». Що ж до Гувера, то, як говорили у Вашингтоні, він люто зненавидів Роберта Кеннеді. Після вбивства його брата в Далласі Гувер взагалі перестав зважати на нього.

Зате Гувер мав завжди найкращі стосунки з господарями Білого дому, майже з усіма він приятелював. Якось, довідавшись, що Ліндон Джонсон, котрий кохається в собаках, не має жодного пса в Білому домі, Гувер зразу ж подарував йому гончака. Одного дня президент походив по території Білого дому з Едгаром Гувером «Едгар!» — раптом голосно гукнув президент «Я тут, містер президент», — здивовано озвався директор ФБР «Що ти, Едгаре, це я не до тебе, — усміхаючись, відповів президент, — я кликав гончака, якого ти мені подарував, адже я назвав його також Едгаром».

Гувер аж розімлів від утіхи. Президентів жарт явно припав йому до вподоби. Головний гончак Америки, він був задоволений тією похвалою, яка крилася у цьому «тонкому» натяку грубуватого в своїх жартах і похвалах тейхасця.

Найвному Чарльзу Джозефу Бонапартові ФБР уявлялось як

¹ Донедавна найстрашніша тюрма Америки

меч, піднесений над корупцією Людина, що не піддалася на найпокусливіші підкупи, не злякалася найстрашніших погроз з боку гігантських корпорацій, він заповів своїм наступникам розвивати ці традиції — боротися з ганстерами, злочинцями, політичними продажними елементами. Але його заклик був голосом волаючого в пустелі. Орган, створений ним, був використаний для зовсім іншої мети. А корупція, яка розквітла пишним цвітом у Вашингтоні, своїм розмахом набагато перевершила те, проти чого боровся нащадок французьких Бонапартів.

ВАШІНГТОН БІЗНЕСУ

Віце-президент «Першого національного банку» міста Сент-Луїс Джон Снайдер достатньо мірою зарекомендував себе як ділова людина, щоб правляча еліта Америки довірила йому пост міністра фінансів в уряді Гаррі Трумена. Після нього головне крісло в державній скарбниці займали власник гірничорудної корпорації «Ханна майнінг компані» Джордж Гемфрі, техаський банкір Роберт Андерсон, глава уолл-стрітської фінансової фірми «Діллон енд Рід» Дуглас Діллон, багатий вашингтонський адвокат і ділок Генрі Фаулер, чикагський мультимільйонер Девід Кеннеді. Але банкіри й бізнесмени тягнуться не тільки до керівництва міністерством фінансів. Їх можна бачити біля пультів управління всіх інших міністерств, федеральних комісій, агентств, органів розвідки.

— Політика — надто важлива справа, щоб довірити її повністю політикам, — заявив якось президент і голова ради директорів компанії «Юнайтед стейтс індастріз інкорпорейтед» Джон Снайдер, молодший син сент-луїського банкіра, колишнього міністра фінансів.

Діловий світ США взяв собі за правило надсилати своїх представників на найрізноманітніші яруси влади у Вашингтоні політичному. Коли Річард Ніксон готувався зайняти пост президента, він звелів надати сотні постів тим, хто «відзначився на ниві бізнесу». Помічники нового президента склали для цього картотеку, куди записані були керівники майже всіх вели-

ких і середніх концернів країни, які одержують від 25 тисяч доларів на рік і більше. Багато кого з них було запрошено до столиці заступити на державних посадах своїх побратимів по бізнесу, які відробили строк при Джонсоні і побажали вернутись у лоно приватного підприємництва. Звичайно, значна частина запрошень була прийнята.

Ці довірені особи монополій немовби стоять одною ногою у Вашингтоні політичному, а другою — у Вашингтоні бізнесу і зв'язують їх в одне ціле. Але з усім тим у Вашингтона бізнесу склалися свої традиції та звичай, окреслилися свої неповторні контури й обриси, विकристалізувалися свої прийоми і методи досягнення поставленої перед ним мети — забезпечення інтересів великого капіталу та військово-промислового комплексу.

Унікальну категорію в його середовищі становлять лобісти. Цю професію винайдено у Вашингтоні, де вона й розцвіла пишним цвітом. Цінується вона на вагу золота. Правда, не тому, що не вистачає кадрів для неї, а тому, що оплата послуг у цій галузі досягає за рік шестизначних чисел.

Обов'язком лобістів є просування одних законопроектів у конгресі і блокування інших, добування урядових контрактів. Усе це робиться в інтересах окремих монополій і цілих галузей промисловості, які й тримають для цього «дорогоцінних» людей у столиці. Їм надають необмежені кошти, що йдуть на «підмогоричування» і підкуп офіційних осіб, від яких залежить просування законів у Капітолій, дільба пирога замовлень, одержання вигідних концесій, дозвіл на злиття фірм, відкриття нових банків тощо.

Лобісти повинні офіційно реєструватись у конгресі. Але звичайно в публікованих законодавчих органами списках значиться не більш як 500 лобістів. Ще 4 тисячі підштовхувачів воліють лишатися «невидимками», маскуючись під «законодавчих і юридичних консультантів», «віце-президентів» фірм, «спеціальних представників» корпорацій, асоціацій, фермерських груп, профспілок. Серед лобістів — 20 колишніх сенаторів, 80 колишніх конгресменів, сотні відставних генералів і офіцерів.

Легендарна постать у Вашингтоні — лобіст Дейл Міллер. Про таку, як у нього, пробивну здатність його колеги можуть тільки мріяти. Він приятелює з міністрами, сенаторами, послами. У січні 1965 року він був головним розпорядником на офі-

ційному банкеті з нагоди вступу Джонсона на пост президента США.

Формально основними клієнтами Міллера, контора якого розмістилася в столичному готелі «Мейфлауер», є «Техас галф салфер корпорейшн», торговельна палата міста Далласа і техаський порт Корпус-Крісті, що на березі Мексиканської затоки. Але Міллер — своя людина у Вашингтоні для багатьох інших техаських бізнесменів, підрядчиків, власників ранчо. Він — президент могутнього «Товариства штату Техас у Вашингтоні», яке налічує 2500 членів. На вигляд це світська організація, що влаштовує прийоми для конгресу, танці й вечори для вищого чиновництва, пентагонівської верхівки, дипломатів. Але ніби між іншим товариство техасців за президентства Джонсона відсунуло на другий план предковичну вашингтонську еліту — вихідців із так званого «східного стану», мандатами яких є дипломи привілейованих університетів «Ліги плюща» штатів Нової Англії і практика на службі Уолл-стріту.

Техаські нафтові барони дуже задоволені зі своїх міллерів та їхніх високопоставлених друзів у Вашингтоні. Вони фактично не платять ніяких федеральних податків. Я думав, що розповіді про цей привілей, наданий їм конгресом і урядом США, перебільшені. Але в столиці Техасу — Остіні — мільйонер на прізвисько Шпіллер показав мені сторінку з бухгалтерської книги, де чорним по білому було написано, що одна з його свердловин дала йому за місяць п'ять тисяч доларів прибутку, з яких він перерахував лише 49 доларів у скарбницю штату і жодного цента не дав федеральному податковому управлінню.

Щедрі законодавці назвали цю пільгу видобувачам багатомільйонних прибутків з нафтових і газових свердловин «податковою знижкою на виснаження ресурсів». До чого вона приводить, видно з таких фактів. Нафтові компанії «Атлантік», «Маратон», «Річфілд», «Сінклер» і «Сакрей» не сплатили в 1964 році жодного долара федеральному уряду. Корпорація «Стандард ойл оф Нью-Джерсі», одержавши 1,6 мільярда доларів прибутку, відрахувала державі 29 мільйонів, тобто 1,7 відсотка. «Тексако» з 660 мільйонів прибутку віддала лише 5,5 мільйона, або 0,8 відсотка. Місто техаських мільйонерів Даллас, що перевершив пишнотою і розкішню численні традиційні центри згромадження багатств, дістав друге ім'я:

«Монумент знижці на виснаження ресурсів»!

Нема потреби говорити, що нафтові барони стають дикби, тільки-но в конгресі лунають поодинокі голоси, які вимагають припинити це монументальне потурання їхній зажерливості. Дон-Кіхотом виглядав у конгресі сенатор Уайн Морзе. Задовго до свого чергового виступу в цій справі він сповістив колег, що має намір виголосити промову. Та коли він почав говорити, в залі майже нікого не було. Проте промова була досить знаменна.

— Велика сміливість потрібна, щоб стати грудьми проти могутнього нафтового і газового комплексу США, який має такий колосальний вплив у залах конгресу, що може красти в американського народу. Цю промисловість підтримують члени конгресу, які репрезентують не народ нашої країни, а нафтові й газові інтереси. Я з усією відповідальністю заявляю також, що нафтові і газові компанії чинять неприпустимий тиск на зовнішню політику нашої країни.

Ті нечисленні сенатори, які слухали Морзе, пустили його промову повз вуха, не надавши їй ніякого значення.

Інтереси, що про них говорив сиротливий законодавець, пильно охороняються за допомогою грошей, неприхованих подарунків, підтримки законодавців під час виборів. Ще 1938 року, бувши молодим конгресменом, Ліндон Джонсон зібрав групу своїх колег, які добивалися переобрання в палату представників, і роздав їм 100 тисяч доларів на проведення передвиборної кампанії. Зрозуміла річ, гроші надійшли від тєхаських нафтових мільйонерів, які купили одним замахом цілий гурт поборників жаданої знижки на виснаження ресурсів.

На другому поверсі столичного готелю «Шератон» міститься розкішний клуб нафтових баронів «Карлтон». Тут вершать неабиякі діла. Гістьми клубу бувають міністри, сенатори, конгресмени, судді, прокурори, адвокати. Відомо, що ділові розмови відбуваються в ньому за покером і під час «бичачих сесій» — багатогодинної пиятики. Гра в карти має своєрідний характер. Лобістам увесь час «не-везе», законодавці і чиновники весь час «виграють».

Справи нафтових магнатів ведуть вашінгтонські юридичні контори, співвласниками яких були покійні державні секретарі Джон Фостер Даллес, Крістіан Гертер, заступник державного секретаря Джордж Болл. Вони, не соромлячись, надсилали

американським посольствам за кордоном депеші з вимогою обстоювати інтереси своїх клієнтів, які грабували нафтові багатства Близького Сходу, Африки, Азії, Латинської Америки.

Нафтові барони штатів Техас, Оклахома, Нью-Мексіко вклали півмільйона доларів в упорядження і підвищення рентабельності пенсільванської ферми президента Дуайта («Айка») Ейзенхауера. В офіційному поясненні про призначення цього півмільйона, яке потрібно було дати податковому відомству, члени клубу «Карлтон» позначили цю суму як «подарунок» Айку.

Навіть президенти, що не за-лежали безпосередньо від бажань нафтових баронів, мусили завжди зважати на їхню волю. Джон Кеннеді прилюдно заявляв, що треба переглянути знижку і запровадити невеликий податок на власників нафтових і газових скарбів. У 1962 році, готуючи проект податкової реформи, він мав намір внести відповідну пропозицію на розгляд конгресу. Про це відразу прочули ті, чий інтерес могла б зачепити реформа. Завзятий оборонець нафтових монополій сенатор Роберт Керр, який перебував у цей час на своїй 50000-акровій фермі в штаті Оклахома, збив таку бучу, що відгомін її негайно докотився до Білого дому. Кеннеді терміново послав свого міністра фінансів Дугласа Діллона і голову бюджетної комісії палати представників Вілбура Міллса втихомирювати Керра.

Діллон заспокоїв сенатора, повідомивши його, що пропозиція вносить тільки для проформи, Міллс додав, що він не затвердить її в своїй комісії. Незабаром Керр помер, але його приятелі — нафтові королі не забули віддати Білому дому. В січні 1963 року вони влаштували обід на честь демократичної партії, квитки на який коштували по тисячі доларів. Обід удался на славу: правляча партія того часу одержала від нафтових магнатів 500 тисяч доларів!

— Якби я не співробітничав з нафтовими компаніями проти тих, хто виступає за скасування податкової системи, то, чесно кажучи, навряд чи займав би зараз свою теперішню посаду, — заявив у вересні 1969 року голова фінансової комісії сенату Рассел Лонг. До речі, вже хто-хто, а Лонг і гадки не має «не співробітничати» із згаданими корпораціями. Як власник великих пакетів акцій у нафтовій і газовій промисловості штату Луїзіана, що його він репрезен-

тує в сенаті, Лонг робить усе можливе для збереження податкової знижки. Він, не криючись, використовує своє становище голови фінансової комісії, без згоди якої не може бути виправлена жодна буква в податкових законах.

Члени цієї комісії представляють у Вашингтоні інтереси не тільки нафтової і газової промисловості, а й інших галузей індустрії. Всі вони весь час клопочуться про різні податкові знижки. Сенатор Уоллес Беннет, у минулому президент «Національної асоціації промисловців» (НАП), сенатори Ванс Хартке і Еверетт Дірксен, підтримувани Лонгом, добилися в комісії прийняття законів, які дають можливість сталеливарним концернам приховувати від оподаткування значну частину прибутків. Такими ж підлогами порадували власників алюмінієвих заводів сенатори Герман Талмадж, Уільям Фулбрайт. Юджін Маккарті був автором законопроекту, який приніс додаткові прибутки власникам м'ясної і молочної промисловості. Паул Фаннін трудився в поті чола на благо хімічних концернів. Діяльність цих членів фінансової комісії сенату заслужила високу оцінку банкірів Уолл-стріту. Їх постійно запрошують до Нью-Йорка на засідання правління головних фінансових домів для «читання лекцій». Загальна сума гонорарів, що їх Уолл-стріт виплатив 12 членам комісії за лекторську роботу в 1968 році, становила близько 100 тисяч доларів.

Величезна бюрократична машина столиці, щедро підмащувана доларовим мастилом монополій, день і ніч дбає про зміцнення і так уже могутніх позицій великого бізнесу всередині країни та за її межами. Вашингтонські правлячі кола роблять чимало для того, щоб американський капіталізм міг щороку наживати 250 мільярдів прибутків на експлуатації 60 мільйонів робітників у Сполучених Штатах і гнобленні цілих народів у країнах Азії, Африки, Латинської Америки.

— Ми у Вашингтоні завжди раді консультуватися з бізнесменами та їхніми юридичними представниками, — говорив міністр юстиції Роберт Кеннеді, — у нас добрі стосунки з представниками багатьох сфер бізнесу та їхніми юридичними партнерами. Я гадаю, що постійні зносини і дискусії допомагають урегулювати багато проблем. В міру того, як змінюватиметься ситуація, ми завжди охоче будемо обговорювати з ними виниклі питання. Ми вітаємо пропозиції, ідеї: критику

наших методів, наших процедур буде старанно проаналізовано. І я певен, що це приведе до позитивних наслідків.

Це типовий для вашінгтонського офіційного діяча реверанс у бік всемогутньої імперії великих власників. З варіаціями на цю тему в столиці щодня виступають й інші державні діячі. У висловлюванні Роберта Кеннеді привертає увагу ще одна деталь. Двічі він згадав юридичних партнерів — представників монополій. Навряд чи це випадковість або вияв пошани до адвокатської професії з боку керівника відомства юстиції.

У Вашингтоні налічується 15 тисяч адвокатів. Хоч юридична практика в Сполучених Штатах надзвичайно розвинена, це за багато навіть як на американські стандарти. Разом із старовинними аристократичними родами, земельними магнатами лендлордами заможні адвокати утворюють замкнуту касту, яка дістала у Вашингтоні прізвисько «печерні жителі». Вони постійно живуть у столиці, займаючи розкішні, оточені тінистими парками особняки-замки в північно західній частині округу Колумбія.

Найвпливовіше угруповання адвокатів — корпоративні юристи, які спеціалізуються на обороні інтересів великих монополій і цілих галузей промисловості. Сьогодні деякі з них — неофіційні радники президента, членів кабінету; завтра вони — члени Верховного суду, міністри, голови надзвичайних комісій, яким надано право розробляти державні програми. Це дупроприказники бізнесу, які знають найглибші таємниці правлячих класів Америки. Вони влаштовують багатомільярдні угоди для бізнесу, який робить їх за це партнерами і спільниками.

Казкові легенди ходять у Вашингтоні про одного з таких юристів — Кларка Кліффорда. Ставний, з кучерявим сивим чубом, він замолоду, кажуть, відмовився від спокусливої кар'єри в кіно-джунглях Голлівуда. На початку 1968 року президент Джонсон зробив його міністром оборони замість Роберта Макнамари, до якого Білий дім утратив довіру. Перед тим він довгий час не займав офіційних постів, покинувши в останні роки урядування Трумена значні посади в Білому домі заради адвокатської діяльності. Його клієнтами були нафтові корпорації, автомобілебудівна імперія Генрі Форда II, родина мільярдерів Дюпонів, військово-промислові концерни.

Навіть тоді, коли він не був

на офіційній урядовій службі, Кліффорд на правах видатного діяча демократичної партії і голови президентської консультативної ради в питаннях розвідки мав такі вплив і вагу, про які не міг навіть мріяти жодний міністр. Його прибутки від юридичної практики досягали казкових розмірів. Тільки в 1967 році він одержав від своєї клієнтури близько півтора мільйона доларів.

— Кларк — славний чоловіча, — сказав про нього якимось покійний президент Дж. Кеннеді. — У дні, коли домагаються винагороди від Білого дому (у вигляді високооплачуваних посад — В. П.), ви не чуєте від Кларка ніяких надмірних вимог. Єдине, чого він попросив, — це щоб ми рекламували його юридичну фірму на зворотному боці однодоларових банкнот.

Ніхто достоту не знає, як удавалося цьому адвокату залагоджувати для бізнесу дуже делікатні справи. Приміром, він в одну мить оборудував купівлю Фордом за 115 мільйонів доларів компанії «Америкен Віскос», висунувши доводи, що ця операція нібито зовсім не порушує антитрестівських законів. «Кліффорд, — писав один столичний журналіст, — побив усі рекорди у пристосуванні урядової політики і програми до потреб своєї клієнтури, яка складається з мультимільйонерів».

Міністрів і юристів можна бачити разом не тільки в діловій обстановці, а й на банкетах, вечірках, прийомах, коктейлях. Згідно із статистикою, за рік у Вашингтоні буває п'ять тисяч таких урядових «обранних». Спеціальні фірми беруть на себе повне забезпечення цих розваг. Вони дають напрокат срібний посуд на сотні персон і смокінги, чарки і скатерті, присилають на банкети вимуштруваних барменів та офіціантів. Звичайно на ці рауты запрошують тих, чиї ймення вписано у спеціальні «жовті» і «зелені» книги, на сторінках яких фігурують тільки особи, допущені у вищий світ. Проте упорядники банкетів часто недолічуються десятків ложок, чарок, позолочених підносів. Пояснюється це тим, що високі гості... полюбують сувеніри.

Розважаються знатні особи в своєму вузькому колі по-різному. За президентства Франкліна Делано Рузвельта коронним номером вечора було виконання міністром військово-морського флоту Чарлзом Едісоном «апельсинової симфонії». Цей державний муж під вигук «браво» відобував чарівні звуки з фортепіано, качаючи по клавіатурі... апельсин. Скороминуую

модою було купання на вечірках у міністра юстиції Роберта Кеннеді. Гості в парадному вбранні зіштовхували один одного у плавальний басейн. Після того, як чутки про цю розвагу потрапили на сторінки преси, старший брат міністра порадив йому не влаштовувати більше подібних водних розваг.

Міністр фінансів в уряді Джонсона — Генрі Фаулер любив танцювати на банкетах фраз. На одному вечорі з ним змагався у віртуозності виконання цього танцю тодішній молодий помічник президента Білл Мойерс. Уся ця горезвісна епопея відбувалася в приміщенні знаменитого музею — Смітсонівського інституту. Вибір місця мотивували тим, що збір з банкету піде на доброчинні цілі. Музейна обстановка інституту з експозиціями предметів старовини, зразків техніки, кістяками тварин, мабуть, особливо імпронує смакам вищого світу, бо веселі зборища і пиятика в ньому — явище досить часте.

Хоч якою високою кваліфікацією пишаться тисячі столичних юристів, у них під носом процвітають корупція, обман, шахрайство, фальшування, пряме порушення конституції, законів, адміністративних приписів. Не можна припустити, що вони про це не знають. Розбазарювання державних коштів, темні махінації, монополістичні змови щодо цін, поділу ринків, які приводять до удушення дрібного бізнесу, — все це не є для них секретом. Але їх завдання — не викриття й притягнення до суду винних, а покриття непотребств, що кояться в цій смердючій клоаці.

Цікаві речі діються, скажімо, з закупівлею товарів військовим відомством. Наприкінці 1967 року конгресмен Отіс Пайк провів чотири прес-конференції, і всі вони супроводилися своєрідною демонстрацією техніки. На першій він показав шестірню, затискач-клему, рейку і повідомив, що в господарських магазинах вони коштують від одного до шести доларів. А міністерство оборони платить за кожну таку деталь від 24 до 194 доларів. Наступного разу Пайк приніс муфту зчеплення, за яку Пентагон примудряється вкласти в руки оптовикам суму, в 15 разів більшу за роздрібну ціну на неї. На третю прес-конференцію важко було протопитись. Демонструвалися синхронізуючі ручки для генераторів. За 130 штук Пентагон, розщедрившись, заплатив фірмі «Стерлінг Інструментс» 33 тисячі 398 доларів 95 центів. Сюрприз, який чекав кореспондентів, пе-

Мотель Боббі Бейкера на березі Атлантичного океану, у фешенебельному мерілендському містечку Оушен-сіті. На відкритті його була присутня майже вся столична знать. Однокімнатний номер у цьому готелі в розпалі купального сезону коштує від 35 до 75 доларів на добу.

реверсив усі сподівання. Виявилось, що ця фірма навіть не випускає таких ручок. Вона придбала їх у магазині за 210 доларів, а потім, спокійнісінько збільшивши ціну в 157 разів, перепродала ручки Пентагону.

Демонстрація техніки Отісом Пайком мала широкий резонанс, конгрес призначив спеціальну комісію для розслідування пентагонівського вміння купувати товари у 150 разів дорожче їх ціни.

Безперечно, прес-конференції Пайка виявили багато сенсаційного, навіть комічного матеріалу. Але викриті факти — це лише верхівка айсберга чудес, які діються в Пентагоні. Основна маса його захована від очей громадськості, і про її справжні розміри можна судити лише з окремих фактів, що потрапляють на сторінки преси. Міністерство оборони дає замовлення на конструювання і виробництво систем зброї, що з них деякі оцінюються в багато мільярдів доларів. Коли рахунки на мільйони доларів більші, ніж передбачалося контрактом, Пентагон без заперечень приймає до оплати всі «перевитрати».

Всього уряд розподіляє контракти між 50 тисячами фірм. Гонитва за фантастичними прибутками породжує ажіотаж, боротьбу між компаніями. Вони конкурують у тому, хто дасть більший хабар чиновникам, конгресменам, співробітникам комісій у Капітолії, від яких залежить розподіл контрактів.

Лобісти цукрових монополій б'ються між собою, коли уряд роздає підряди трестам у Штатах. Та вони об'єднуються в тих випадках, коли їм треба натиснути на конгрес, щоб той обмежив квоти на імпорт у США лешевшого тростинного цукру з

країн Латинської Америки. Щороку з цією метою вони влаштовують «подячні» обіди з нагоди дня народження голови комісії в справах сільського господарства у палаті представників Гарольда Кулі. Квитки на день народження, що його справляли в 1966 році, коштували по 50 доларів. Лобісти швидко розкупили їх, і в кінці банкету конгресмен від штату Північна Кароліна одержав чистих 36 тисяч доларів — у півтора раза більше, ніж його річна зарплата. Але суперник Кулі на виборах у конгрес, побудувавши свою передвиборчу кампанію на осуді «нечесності» Кулі, здобув над ним перемогу.

Та це поки що єдиний випадок, коли «подячні», або, як їх ще називають, «одночаркові» обіди стали знаряддям передвиборної боротьби. Конгресмен Морріс Юдолл (його брат Стюарт Юдолл був міністром внутрішніх справ при президентах Кеннеді і Джонсоні) признався, що одержав від одного такого обіду 30 тисяч доларів. Коли Моррісу Юдоллу зауважили, що такі дії несполучні з етикою законодавця, він спокійно відповів: «Можливо, нам справді слід змінити систему цих обідів, але поки вона існує, ми змушені робити так, як інші робили в минулому».

Законодавці не відмовляються, коли лобісти дарують не гроші, а, скажімо, автомобілі, спиртні напої, квитки на літаки і в театри, дають їм готові «лекції», за читання яких сенаторам і конгресменам відразу ж сплачують тисячні гонорари. Нарешті, законодавці просто беруть хабарі.

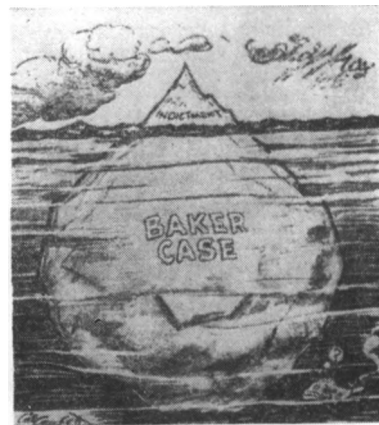
Один сенатор, який волів не називати свого прізвища, розповідав у розмові з кореспон-

дентом журналу «Юнайтед стейтс ньюс енд уорлд ріпорт»:

— Нам пропонують гроші. Іноді це робиться так. Бізнесмен заходить у кабінет сенатора. Він каже: «Я не можу займатись політикою, бо це пошкодить моїм діловим інтересам. Ось вам гроші, тільки не називайте мого прізвища». Потім бізнесмен кладе конверт на стіл. У ньому, скажімо, десять стодоларових білетів. І сенатор вирішує сам, що робитиме з цими грошима.

У середині березня 1967 року сенатська комісія в питаннях етики п'ять днів розбирала «фінансові справи» сенатора від штату Коннектикут Томаса Додда. І кінець кінцем 59-річний сивоголовий законодавець признався, що він витратив на свої особисті потреби понад 150 тисяч доларів із коштів, одержаних від «подячних» обідів. Йому інкриміновано також хабарництво та фінансові махінації, які, за повідомленням преси, збільшили його капітали на півмільйона доларів.

Колеги м'якосердо поставилися до Додда. Вони ухвалили оголосити йому «догану», що сенат і зробив. Вимоги громадськості виключити шахрая з сенату були успішно відкинуті його заступниками в Капітолії. Багато які з законодавців просто побоювалися, що завтра самі попадуться на чомусь і теж опиняться в такому становищі. Тому вони лише покартали сивоголового Додда.

Коли у вашінгтонському суді розпочався розгляд справи колишнього секретаря сенату Боббі Бейкера, художник Крокетт надрукував цю карикатуру на сторінках столичної газети «Івнінг стар». Пред'явлені Бейкеру обвинувачення — це тільки видима частина айсберга. Решта махінацій «фінансового генія» залишилася схована під водою.

У Вашингтоні спускали на гальмах і куди сенсаційніші афери.

...Майже всі кримінальні історії в Америці мають романтично-зворушливий початок. Так, наприклад, сором'язливий бідний 14-річний підліток з нікому не відомого округу Пікенс (Південна Кароліна) Боббі Бейкер дістався сяк-так до столиці і влаштувався хлопчиком-пажем у сенаті. Коли Бобу минуло 27 років, йому неабияк поталанило: він став секретарем лідера демократичної фракції в сенаті Ліндона Джонсона, майбутнього президента США. Це сталося в 1955 році. За короткий час на своєму непримітному посту він досяг такого впливу, який дорівнював голосам 10 сенаторів. Боббі навіть величали 101 сенатором в органі, що складається із 100 законодавців. Детальним знанням проблем, обговорюваних у Капітолії, працездатністю він завоював прихильність і довіру багатьох сенаторів.

Нікого не цікавило те, що Боббі зробився консультантом однієї фірми, яка має контракти в ракетній промисловості, віце-президентом великого страхового агентства, співвласником фешенебельного готелю «Карусель» в курортному містечку Оушен-сіті на березі Атлантичного океану. На відкриття «Каруселі» завітав Ліндон Джонсон, який став тоді вже віце-президентом, і кількадесят сенаторів. Маючи річну платню 19 тисяч доларів, безрідний молодик здобув статок, який оцінювали в 2,5 мільйона доларів.

Успіх запаморочив Боббі голову, і він почав діяти безоглядно. Бейкер запропонував новообраному сенаторові Макінтайру, який ще не встиг зорієнтуватися в обставинах, 10 тисяч доларів, що їх той заборгував під час передвиборної кампанії. Навзамін він просив «небагато»: лише голосувати проти позбавити нафтових баронів податкової знижки, коли до цього дійде справа в сенаті. Боббі працював про запас, сподіваючись «покласти собі в кишеню» ще один голос у сенаті. Але тут він і його покровителі — тежаські мільйонери, пошилися в дурні. Макінтайр відмовився і розповів про це декому із своїх колег. Один з них, доскіпливий Джон Уільямс, і викрив махінації Бейкера. За цим потягся цілий ланцюг різних прихованих Бейкером справ: несплачені податки з доходу в 100 тисяч, привласнення грошей, посланих у Національний комітет демократичної партії. «101-й сенатор» зазнав краху. Його діяльністю змушене було зацікавитись навіть ФБР, і Боббі, мавши 35

років, у розквіті свого «непідкупного» служіння сенатові, подав у відставку. Це сталося восени 1963 року.

Американському правосуддю потрібно було кілька років, щоб зібрати «достатню кількість» доказів проти Боббі. Після допиту 170 свідків, який тривав з інтервалами по п'ять-шість місяців (навіщо поспішати?), заповнення 10 тисяч сторінок протоколів федеральне велике журі пред'явило Бейкеру 9 різних обвинувачень: у хабарництві, ухилянні від сплати податків і в багатьох інших темних махінаціях. Якби суд визнав ці обвинувачення доведеними, Бейкеру загрожувало б 48 років ув'язнення. Як співники Бейкера в обвинувальному акті фігурували колишній віце-губернатор штату Невада К. Джонсон і вашінгтонський лобіст вугільних монополій У. Бромлі.

Після оголошення обвинувачень столична газета «Вашінгтон пост» справедливо зазначала, що Боббі Бейкер — це «продукт того світу, який називається сенатом».

Нарешті, у січні 1967 року почався суд. Ряд сенаторів і конгресменів — колишніх друзів Бейкера, які бенкетували з ним на відкритті «Каруселі» в компанії платних дівчат, — запрошені в суд як свідки, відхрещувалися від нього, так ніби ніколи з ним і не зустрічалися. Його обороняв один з найбільш висскооплачуваних адвокатів США Едвард Уільямс, який бере за послуги 1000 доларів на день. Але навіть він не зміг урятувати на даному етапі такого клієнта. Голова журі заявив кореспондентам, що, на одностайну думку всіх членів журі, протягом усіх 12 годин його зізнань на суді Бейкер «брехав на кожному слові». Голова додав, що підсудний використовував усіх друзів і знайомих тільки для однієї мети — наживи. Після семигодинної наради журі засідателів визнано Бейкера винним у крадіжці 99600 доларів та інших злочинах.

Але... не так склалося, як гадалося. Журі не зрозуміло відразу, що суд був чистісіньким фарсом з боку офіційного обвинувачення, яке виступало від імені уряду. Прокурор «проговорився», що телефони «фінансового генія» підслухувалися. Це призначення зводило нанівець рішення журі, бо таке втручання в приватне життя вважається неконституційним. Едвард Уільямс скористався з «помилки» обвинувачення і подав апеляцію до суду вищої інстанції.

Суд над Бейкером охрестили «урядовою кадриллю». Такий

прийом — поки що унікальний випадок у вашінгтонській практиці, але він показав, як боялася цитадель влади тих викриттів, що ними Боббі погрожував напередодні суду. Він заявив, що написав книжку про столичні звичаї, де перші тисячі слів були присвячені тодішньому подареві Білого дому — Джонсону, з яким Бейкер був запанибратом в сенаті. Боббі пропонували півмільйона доларів авансу за книжку. Але вона так і не побачила світу, а Бейкер спокійнісінько гуляє собі на волі, хоч журі й визнано його винним. Мало того. Подейкують, що Боббі не тільки не втратив, а ще більше зміцнив своє становище і зв'язки у Вашингтоні бізнесу. Його рекомендації досить, щоб перед прохачем розчинилися найзаповітніші двері у Вашингтоні політичному.

ЧОРНИЙ ВАШІНГТОН

Над Капітолійським пагорбом Вашингтона серед старезних каштанів, виплечаних акацій і смарагдових моріжків височить куполоподібний будинок конгресу США. Закладений року 1793 Джорджем Вашингтоном, він зводився в повільному темпі, вбираючи в себе смаки й нахили численних архітекторів і конструкторів, які, в свою чергу, змушені були зважати на примхи кількох поколінь законодавців, що засідали в мармуровому Капітолії.

Через 70 років після того, як Вашингтон заклав перший камінь, у 1863 році, під грім 35-залпового артилерійського салюту, в присутності президента Авраама Лінкольна, верхівка куполу конгресу була увінчана статуєю Свободи. З землі неможливо розгледіти простим оком навіть найбільші деталі 6-метрової скульптури, яку створив в Італії американський митець Томас Кроуфорд. Але добре відомо, що фігура, яка уособлює собою «святисть свободи», дивиться на Білий дім і розташовані навколо нього будинки федеральних міністерств. А за її спиною простяглися численні квартали, де живуть вашінгтонські негри. У цьому повороті фігури є гірка і трагічна символіка. «Богиня свободи» була піднесена над Вашингтоном і немовби над усією країною у розпал громадянської війни, коли Лінколін керував боротьбою пів-

нічних штатів проти південних рабовласників. Але й потім, у наступному столітті, краще неграм не стало. Здається, ще й досі «богині свободи» соромно навіть на мить озирнутись назад і поглянути на життя сотень тисяч чорних мешканців Вашингтона, доля яких нітрохи не краща, ніж у мільйонів їх братів і сестер по всій Америці.

На світанку республіки «батьки Америки», як називали славнозвісних авторів Декларації незалежності, Конституції США, біллів про права, — історичних документів, де проголошувалися принципи буржуазної демократії, свободи, рівності і братерства, — зі спокійною совістю використовували на своїх плантаціях працю чорних рабів. Що це було справді так, неважно пересвідчитись, побувавши на плантаціях поблизу Вашингтона, котрі зберігаються як пам'ятки старовини. Там можна побачити приміщення, де жили невольники.

До громадянської війни у столиці «найдемократичнішої» за тогочасними уявленнями держави існував ринок невольників. Міські власті брали податок з тих вашінгтонців, що мали чорних рабів. Про масштаби невольницької праці свідчить такий описаний істориками факт: податки на рабів становили значну частину всіх надходжень до міської скарбниці. Варте уваги й те, що вони фігурували (як щось само собою зрозуміле) в загальній категорії податків на «тварин типу собак».

В небагатьох випадках, коли негра за величезний викуп відпускали на волю у Вашингтоні, він мусив жити за законами так званого «чорного кодексу». В цьому уложенні правил «вільним» неграм приписувалося, наприклад, не виходити на вулиці після 10-ї години вечора. З усім тим Вашингтон мав серед негрів репутацію «хорошого міста». Неважко собі уявити, в яких умовах доводилося жити чорношкірим рабам у «поганих місцях».

Після громадянської війни рабовласництво формально перестало існувати, але расизм і сегрегація, тобто поділ за кольором шкіри, залишилися. Не далі як в епоху «нового курсу» Франкліна Рузвельта, Вашингтон був «сугубо сегрегованим південним містом». Про це пише у своїх мемуарах відомий столичний оглядач Стюарт Олсоп.

Відгриміли залпи другої світової війни, багато американських негрів наклали життям у боротьбі проти німецького фашизму. Але тим, хто лишився живий, доводилося терпіти у себе дома приниження, дискри-

мінацію, гидливі погляди з боку «першосортних» американців. Той же Олсоп розповідає про випадок, який трапився з ним 1946 року в Вашингтоні. Журналістові треба було поговорити з профспілковим діячем — негром, для чого він запросив того в один із столичних ресторанів на чашку кави. Надамо слово самому Стюарту Олсопу для розповіді про те, що сталося. «Я, — пише він, — був вражений і обурений, коли в ресторані нам чемно показали на двері».

І в 1968 році, похмуро констатує той самий Стюарт Олсоп, «Білий Вашингтон і чорний Вашингтон різко й непримиренно відділені один від одного». Між ними стоїть невидимий, але такий високий мур, що коли

Олсоп, проживши три десятиліття в столиці, вирішив ознайомитися з чорним Вашингтоном і вперше потрапив туди в супроводі одного журналіста-негра, в нього, за його словами, було таке почуття, ніби він «уперше оглядав Тегеран чи Бомбей».

На відміну від Олсопа багато білих вашінгтонців, як вони самі признаються, не бували і не збираються побувати в районах чорних гетто, що розкинулись то суцільними масивами, то окремими острівцями в тій частині міста, спиною до якої стоїть «богиня свободи» на своєму капітолійському постаменті.

Якось весною, рано-вранці, вивчивши по карті маршрут, що веде в чорний Вашингтон, я

Діти вашінгтонського бідняка Джона Ґілсона. Джон — перемивальник посуду — живе з дружиною й п'ятьма з його десяти дітей у цій кімнаті площею 13 кв. метрів, за яку він мусить платити 65 доларів на місяць. Решту дітей прихистила родичка.

вирушив по Пенсільванія-авеню в бік конгресу. Подолавши крутий узвіз, машина незабаром потрапляє у вузькі вулички з двоповерховими будинками, де мешкають переважно чорні вашінгтонці. Ідучи на північний схід, автомобіль вибирається на Флоріда-авеню, яка дуже скоро приводить до моста через притоку Потомаку — Анакостію.

Там, за яких 10—15 хвилин їзди від Капітолію, живуть найбідніші негри Вашингтона. Мені доводилось бачити «уславлені» на весь світ нью-йоркські й чикагські гетто, а також не такі відомі за межами Америки, але від цього не менш жахливі гетто Балтімори й Мілуокі. Але всі вони не справляли такого враження безпросвітності й відчаю, як нетрі за Анакостією.

...Дерев'яні халупи лисніли від чорної кіптяви, наче пофарбовані сажею. Кам'яниці мали ще похмуріший вигляд: у їх черепичних чи вкритих бляхою дахах зяяли дірки, замість шибок у вікнах часто-густо було видно сак-так збиті дерев'яні щити. Здавалося, що ти потрапив на іншу планету. В одних будинках стояли порожні перші поверхи, в інших — другі. Від цих пусток, як від чуми, тікали навіть до всього звичні анакостійські негри. Між цими жалюгідними подобами жител лежали купи сміття, що не прибиралося роками, валялися якісь чудернацькі речі. Химерної форми ями скидалися на вирви від бомб.

Від несподіваної і неймовірної картини злиднів, занедбаня, фізичної і моральної спустошеності в голові у мене майнула думка, що я бачу все це уві сні. Мимоволі схотілося протерти очі і впевнитися у реальності кошмарного видовища. Важко було повірити, що все це існує мало не поряд з конгресом і Білим домом. Здавалося, не відстань, яку можна подолати за хвилини, а неосяжна безодня світлових століть пролягла між Анакостією та Америкою білих.

«Прощитання», «економічний бум», «науково-технічна революція» — всі ці гучні слова, якими звичайно характеризують життя в Америці вашінгтонські політики, соціологи і пропагандисти, навіть маючи дуже буйну уяву, не можна пов'язати з тією дійсністю, яку ми бачимо в Анакостії і в тисячах інших подібних місць, де в тісноті й голоді животіють мільйони американських негрів.

Та чорний Вашингтон охоплює не тільки північно-східну околицю міста. Нетрі північно-західної і південно-східної ча-

стини районів Кардозо і Шоу мало чим відрізняються від гетто за Анакостією.

Заглянемо в одне з них — у Шоу. Воно «знамените» тим, що розташоване поряд з резиденцією президента США. Досить пройти п'ять кварталів на північ від Білого дому, аби потрапити в цей район, що став епіцентром негритянського повстання, від якого в 1968 році двигтіли стіни Вашингтона.

Цього слід було сподіватись. Адже попереджень не бракувало. Люди обізнані говорили, що рано чи пізно станеться вибух гніву, який роками назрівав у Шоу. Лише за тиждень до початку заворушення, викликаного підлим убивством негритянського лідера Мартіна Лютера Кінга, газета «Вашінгтон пост» багатозначно винесла в заголовок статті слова: «Район Шоу — найжахливіші нетрі міста». Під ним було вміщено розповідь столичних репортерів, яким доручили обстежити цей район.

«То тут, то там, — писали вони, — трапляються покинуті будинки. Одні з них позабавані дошками, інші нагадують каркаси згорілих суден. Заселені халупи оточені низькою дрятою огорожею, яка в багатьох місцях похилилась і продерлась. Деякі будинки в районі Шоу знадвору зберегли пристойний вигляд, бо цегляні стіни яскраво пофарбовані. Можна подумати, що їх варто відремонтувати, а не розібрати. Та зовсім інакше виглядають вони зсередини. Стелі в них небезпечно провисли. Дірки у стелях і стінах заліплені папером. Шури вилазять із дір у підлозі. Вода капає з проржавілих труб і тече звідкись з-під даху. В деяких підвалах місцями стоїть смердюча вода, якої ніхто не відкачує. Короткі замикання в неремонтованій електропроводці призводять до частих пожеж».

Понад 40 тисяч негрів заселяють щойно описані «житла», які належать білим домовласникам, що мешкають у розкішних особняках за містом. Відомі імена дванадцяти головних власників Шоу. Це — Роско Джоунс, Джон Свагарт, Сілван Мазо, Джордж Басліко, Роза Шлейн, сім'я Руппертів та інші. Кожен з них старається тишком-нишком скупити якнайбільше будинків у Шоу. Безперервна конкуренція між ними є найкращим доказом того, що нетрі, як кажуть американці, — «гарячий товар». У чому ж річ? Все пояснюється дуже просто.

Власники нетрів деруть по три шкури з наймачів, примушуючи їх платити від 60 до 120 доларів на місяць. Щохви-

лини вони можуть оголосити про підвищення квартирної плати, і ніхто не перешкодить їм це зробити. І разом з тим вони десятки років не роблять ніякого ремонту в «пристойних» нетрях, прирікаючи чорну бідноту на гіркі поневіряння і приниження.

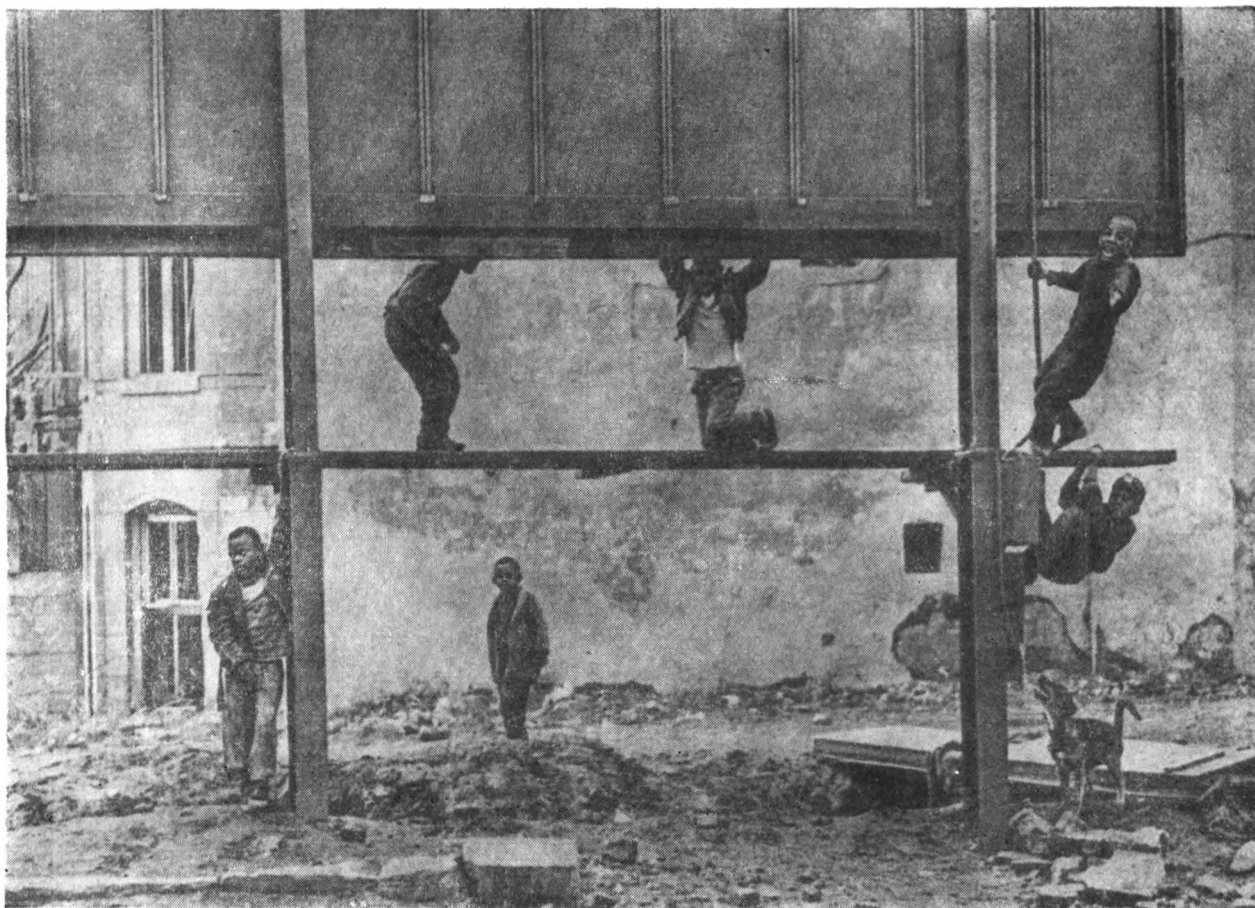
Взимку багато цих будинків не опалюється. Але, як розповідають бідні люди, нарікання лише накликають біду. Скарги до міської інспекційної служби на те, що будинок не опалюється, або на те, що в ньому течє дах і не забезпечено елементарних санітарних умов, обертаються трагедією для негра. Оскаженілі джоунси, свагарті, шлейни, рупперти виганяють негрів з сім'ями на вулицю. Часом це роблять у холод, серед ночі. Щороку вашінгтонські домовласники викидають за поріг 10 тисяч чоловік, переважно негрів. Часто причиною виселення буває затримка плати за квартиру, як правило, надмірно високої.

Щоранку об 11 годині у величезному залі міського суду можна спостерігати таку картину. Десятки людей у формі товпляться навколо дошки, на якій крейдою написані два оголошення, що день у день поновлюються. З першого можна взнати імовірність (у відсотках) опадів даного дня. З другого — адреси, де сьогодні мають провадити виселення. Рівно опівдні, діставши всі потрібні інструкції, ці люди роз'їжджаються по вулицях і авеню, що ведуть у райони бідноти. Якщо на дошці оголошень вони прочитали, що має бути дощ чи сніг, то надінуть плащ або шинель. Але їм байдуже, чи є плащі й пальта в тих, кого вони через годину викинуть під дощ або виженуть на мороз.

Опротестовувати дії судових виконавців — марна справа. На їхньому боці закон, який, у свою чергу, стоїть на варті священної у США власності. Власники нетрів, опікувані щед्रो оплачуваними адвокатами, знають, що ніхто не може перешкодити їм чинити свою чорну справу.

Ну, а яка дальша доля людей, що позбулися притулку, хоч і дірявого?

Із Шоу в них лише одна дорога — в інші райони чорного гетто округу Колумбія. А назустріч їм попадаються ті, кого викинули сьогодні з нетрів Анакостії і Кардозо, південного заходу і південного сходу. Початку їм дадуть притулок родичі або знайомі, а може й чужі люди, які теж зазнали такого лиха і на собі спробували, що таке опинитись просто неба. Потім вони зароблять трохи гро-

Вашінгтонське гетто.

шей і майже все віддадуть домовласникові, який не проміне нагоди збільшити плату за куток у нетопленій халупі, бо добре знає, що його жертви нікуди дітись.

Щороку в чорні гетто Вашингтона вливається нове поповнення біженців з півдня. Цей потік людей, що рятуються від південного расизму, — явище не нове. Протягом усієї американської історії, шукаючи порятунку від нелюдов-плантаторів, лінчувателів, куклукскланівців і наслуховавшись байок про Вашингтон як про «хороше місто», вони рушали на Північ. Зараз у власне Вашингтоні з його 800-тисячним населенням більше негрів, ніж білих.

Та чи полегшили вони собі життя, покинувши осоружні місця і порядки? Чи стали для них горбасті береги Потомаку й Анакостії коли не обітваною землею, то бодай привітнішим місцем, ніж рівнини Міссісіпі?

Ось що думає з цього приводу столичний журналіст Майк Грін, який вивчав становище негрів, що прибули з півдня у Вашингтон за останні 30 років. Разом з дітьми, які народилися вже в окрузі Колумбія, це перше покоління переселенців на-

лічує приблизно 200 тисяч чоловік.

«Для багатьох тисяч жителів Вашингтона, — писав Грін на сторінках газети «Вашінгтон дейлі ньюс», — велика міграція, яка привела їх сюди в пошуках кращого життя, ніколи не кінчається. Їхні потерті кишені майже порожні. І власники будинків женуть їх з одних нетрів в інші. Внаслідок цього їхнє життя перетворюється на нескінченне блукання».

Майк Грін витратив не один день, обстежуючи умови, в які поставлено чорних вашінгтонців. Журналіст виявив, що вони народжуються і вмирають у нетрях, не маючи ані найменшої надії переселитися в нові будинки. Адже власники нетрів не будують їх, їм вистачає і тих мільйонів доларів, які вони стягують з мешканців своїх халуп. Міським властям також немає діла до страждань чорної бідноти. Вони споруджують окремі будинки, в які потрапляють лише одиниці з сотень тисяч. «Чорний Вашингтон, — змуше-

ний констатувати Майк Грін, — охоплений житловою кризою безпрецедентних масштабів». І далі він підсумовує свої обстеження: «Вони думали, що, досягнувши мети своєї подорожі, вже змінили на краще свою долю. Але пробувши тут зовсім недовго, вони починають розуміти, що їхні надії не мали під собою ґрунту».

«Якщо негр хоче жити тут, нехай знає, що він може бути тільки підлеглим і взовим конем, як йому велить сама природа», — цей вислів одного з авторів «чорного кодексу» XIX століття став, по суті, єдиною формулою, в яку могла укласти своє життя в Вашингтоні чорна людина. Біла вашінгтонська еліта бережно, мов досвідчені бігуни естафету, передавала це гасло від покоління до покоління, і воно дійшло майже в недоторканому вигляді до наших днів.

Як волога спека вашінгтонського літа сповнює повітря тяжкою задихою, лишаючи місто майже без кисню, так політичну атмосферу столиці проймає чадний дух расизму. Його чуті всюди — під дахами урядових споруд і житлових будинків, на центральних вулицях і в передмістях, за шкільною пар-

тою і в залі кінотеатру, на спортивному майданчику і в парку.

На нього натрапляєш, ознайомлюючись із структурою федеральних органів влади, із процесом управління країною. Людей з чорним кольором шкіри, хоч вони становлять понад 10 відсотків населення США, і близько не підпускають до державного керма. Вашингтонські пропагандисти, напевно, зараз же заперечать мені, показавши пальцем на кількох конгресменів-негрів. Ну, що ж, будь ласка! Але тоді дозвольте спитати, яку реальну вагу мають ці кілька чоловік серед 435 членів палати представників? Попри все своє бажання вони аж ніяк не можуть впливати на політику. Їх терплять, власне кажучи, тому, що вони не являють ніякої небезпеки для білої еліти. Конгрес знаходить до того ж різні способи, аж до юридичної сваволі включно, щоб безупинно нагадувати їм: «Знайде своє місце!». Пригадується історія з конгресменом-негром Адамом Клейтоном Пауеллом. Його неодноразово посилали до палати представників виборці чорного нью-йоркського Гарлему. Доти, поки Пауелл влаштував лідерів конгресу, хоч його не раз прилюдно звинувачували в «надмірному ексцентризмі», його не чіпали. Але досить було чорному конгресменові виступити з серією схвильованих промов, у яких він викривав фальш і нікчемність урядових «заходів» у боротьбі із злидня-

ми, безробіттям, расовою сегрегацією, засуджував дії Пентагону у В'єтнамі, закликав до нормалізації відносин з Кубою, — як йому вирішили затупити рота. Пауелл був позбавлений свого законного місця в палаті представників. Як привід для такого заходу було висунуто обвинувачення в... «неетичному поведженні», «зневажливому ставленні» до конгресу і використанні фінансових коштів «не за призначенням». Його головним обвинувачем на цьому, власне кажучи, суді був не хто інший, як расист Альберт Уотсон—конгресмен від штату Південна Кароліна. Негри Гарлему, де призначалися позачергові перевибори, знов і знов посилали Пауелла в конгрес, але там його обрання анулювала мандатна комісія.

Дух расизму ще більше відчувається в тому, як білий Вашингтон влаштував свій побут. Столична бюрократія живе в маленьких вірджінських і мерілендських містах, що прилипилися до Вашингтона. Не самі тільки лісопарки, чисте повітря, плавальні басейни, тенісні корти, ізолювані від міської метушні, ваблять білих чиновників за межі округу Колумбія. Головне те, що вірджінські та мерілендські палестини — це недоторканий білий «рай». Місцеві власті, корпорації, які володіють будинками в містечках, чорно, але твердо відповідають людям з чорною шкірою, що вільних квартир немає.

Дарма, що при в'їзді в містечко можна побачити на величезних щитах оголошення про вільні квартири та окремі будинки. Дискримінація при орендуванні жител така ж живуча, як і при найманні на роботу.

Вашингтонський негр може розраховувати лише на найбруднішу, найнижче оплачувану роботу. І те, що її не вистачає для всіх мешканців чорних гетто, повинно, на думку правлячих класів, викликати у негрів безмежну вдячність до білих панів навіть за ту роботу, яку вони їм дають.

Але сьогоднішні чорні громадяни Америки зовсім не вважають, що це таке вже велике благодіяння. У вашингтонських негрів дедалі більше помітне почуття власної гідності. Усім своїм суворим виглядом, люто стиснутими кулаками вони давали зрозуміти властям, що не будуть більше терпіти «чорні кодекси» ні XIX, ні XX століття. І вони довели це, повставши у квітні 1968 року.

Приводом для вибуху стало поранення одного вашингтонського негра білим поліцаєм. Головна ж причина бурхливих виступів полягала в дальшому погіршенні становища негрів у чорних гетто міста. Нарешті, тією іскрою, від якої спалахнуло полум'я, що охопило Вашингтон та інші американські міста, було підступне вбивство Мартіна Лютера Кінга.

Повстання почалося в Шоу, де пролунали постріли поліцейського револьвера. Воно перекинулося в інші чорні гетто столиці. Хмари диму від пожеж стелилися над Білим домом, конгресом, які були оточені тисячами солдатів національної гвардії та парашутистами-десантниками регулярної армії, введеними в столицю для охорони уряду і всього білого Вашингтона. У полум'ї пожеж, що поїняли столицю, прорвалися багаторічні поневіряння, відчай, невдоволення і біль мешканців нетрів.

Спалювалися контори ненависних домовласників, крамниці білих гендлярів, які десятиліттями розоряли бідноту за допомогою грабіжницьких кредитів. Такі ж повстання розгорялися по всій країні, але, зрозуміло, увага Америки і всього світу була прикута до Вашингтона. Мені добре запам'яталися ті квітневі дні 1968 року, коли життя в місті фактично завмерло. Білий Вашингтон наїжився багнетами солдатів, побоюючись атак чорної бідноти. Увечері, з настанням комендантської години, вулиці вимирали. Джипи військової поліції і національної гвардії роз'їжджали по центральних магістра-

Квітень 1968 року. Під час повстання негрів на вулицях Вашингтона

лях, зупиняючи випадкового перехожого чи автомобіліста. Біле передмістя озброювалось. У ті дні мені довелося побувати в одного знайомого американського журналіста, який жив з родиною у мерілендському містечку Сілвер-Спрінг. Його сусід — відставний поліцейський — купив 13 гвинтівок і револьверів. З ранку до вечора він учив своїх синів — старшому з них було 17, а наймолодшому 9 років — стріляти.

Після того, як були погашені пожежі гніву, біла Америка почала шукати відповіді на питання, в чому ж причина таких гострих расових зіткнень. Президент Джонсон створив національну комісію, яка мала виробити рекомендації для запобігання «громадським заворушенням».

Не встигла комісія попрацювати й кілька днів, а вже один

із її членів, сенатор Фред Гарріс, який став згодом головою національного комітету демократичної партії, заявив:

— Разом з моїми колегами по комісії я дійшов висновку, що найглибшою причиною недавніх заколотів був білий расизм. Немає сумніву, що расизм породжує немало пороків, як-от: чорні райони розселення, безробіття, школи, що задурачують дітей, і погане здоров'я. Коріння чорного гніву, який загрожує катастрофою нашій країні, — у небажанні білих американців вважати негрів за людські істоти.

Причини було знайдено правильно, діагноз поставлено досить точно. Але наука так і не пішла на користь столичним властям і білому Вашингтону.

Ліндон Джонсон здавав президентські повноваження у січні 1969 року. Чи думав він, що

Ваші́нгтон проводитиме його цілими кварталами неприбранних руїн, згарищ, які лишилися після пам'ятних подій у квітні попереднього року? Навряд. Тим часом це сталося саме під час його правління, котре він уявляв собі попервах як пору чудесного розквіту Вашингтона. Самовпевнений техасець покидав столицю, не виконавши десятків, коли не сотень, різних знадливих обіцянок. Серед них було і нахвалення викоренити злидні в Америці. Джонсону вдалося зробити протилежне — поховати не злидні, а надію на знищення їх у капіталістичній Америці.

В своїх нотатках я описував Вашингтон, яким він був за роки президентства Ліндона Джонсона. Тепер президент — Ніксон. Та президенти міняються, а порядки лишаються ті самі. Обличчя Вашингтона не змінилося на краще...

ВСЕ ДЛЯ ТУРИСТІВ!

Італія має новий атракціон для туристів: рибальське селище Поццуолі на березі Неаполітанської затоки. Навесні цього року там раптом почав здійматися грунт, будинки покосилися, виникла реальна загроза землетрусу. Уряд наказав негайно виселити все населення з небезпечної зони. Тепер рибалки живуть в наметах, а в їхнє селище автобуси щодня привозять туристів. Подивитися на «перекошене містечко» приїждять з ФРН, Франції, Англії, Японії. Туристські фірми добре заробляють на нещасті рибалок.

НЕЗВИЧНІ ВИГУКИ.

Нещодавно в Мадриді було засуджено до 3 років і 10 місяців ув'язнення одного з керівників іспанських профспілок Марселіно Канахо за «порушення громадського порядку». Справа в тому, що Канахо вигукнув на якихось зборах: «Хай живуть профспілки!»

ТРАДИЦІЮ ЗБЕРЕЖЕНО.

Близько трьохсот років в англійському парламенті існує звичай, що дозволяє кожному депутату за рахунок держави брати із спеціальної табакерки понюх тютюну. І от тепер в інтересах заощадження коштів вирішено скасувати цю традицію. Та виявилось, що зараз мало хто з англійських парламентарів нюхає тютюн, і витрати на нього становлять лише шість фунтів стерлінгів на рік. Один лондонський меценат зголосився взяти ці витрати на себе, аби лише зберегти давній звичай.

КЛИЧ ОРФЕЯ

Дев'яносто років тому народився поет, якому судилося стати одним із найбільших співців сучасного світу, — Гійом Аполлінер. Його дзвінке ім'я нині сяє зіркою першої величини в сузір'ї таких імен, як Пабло Неруда, Вітєзслав Незвал, Володимир Маяковський, Павло Тичина, Поль Елюар. Але шлях Аполлінерової поезії до всевітнього визнання був нелегкий, як і життєвий шлях самого поета.

Позашлюбний син польської аристократки Вільгельм Костровицький народився в Італії, виховувався в Монако, в дев'ятнадцять років переїхав до Парижа — і з цього часу почалося його нове життя. Юнака захопив вир політичного і поетичного життя столиці Франції, він починає писати революційні марші (один із них має промовисту назву «Пролетареві»), бідує, живе на випадкові заробітки, нарешті влаштовується вчителем у заможну родину і їде з нею за кордон. Нові враження дали можливість вийти на поверхню могутньому ліричному струменю поезії Аполлінера (цим псевдонімом з 1902 р. став підписувати свої твори Костровицький). Молодий поет зрідка друкується в періодиці, але перша збірка його віршів була видана лише 1911 р. мізерним тиражем — 120 примірників.

1911 рік став пам'ятним для біографів Аполлінера не тільки завдяки виходу збірки «Бестіарій» («Звіринець»), а й тому, що цього року поета було заарештовано й ув'язнено на підставі несправедливого обвинувачення в участі у викраденні з Лувра «Джоконди» Леонардо да Вінчі. Тиждень, перебутий Аполлінером у тюрмі, не минув марно для його творчості: поет пише цикл віршів «У в'язниці Санте», що став однією з вершин його лірики. Вражений глибиною трагізму цього циклу

Дмитро Шостакович зробив його центральною частиною своєї XIV симфонії.

Збірка «Алкоголі» (1913 р.) дала нарешті читачам уявлення про розмаїття Аполлінерової творчості. Ця книжка увібрала в себе все краще зі створеного поетом за п'ятнадцять років. Перша поезія збірки — «Зона» — розкриває зміст назви книжки: «І життя, наче спирт полум'яний, ти п'єш». Невситимого жагою життя палають рядки «Зони» (заголовок поезії походить від назви кільця робітничих передмість навколо Парижа). Романтична ніжність плине зі строф «Рейнських поезій». Патетика революції бринить у «Вандем'єрі»...

З самого початку першої світової війни Аполлінер — на фронті. Він пішов на війну добровольцем, воював в артилерії, а потім у піхоті, доки його не поранило в голову осколком снаряда. Поет багато пише, і з кожним новим твором міцнішають його антивійнні переконання. Аполлінер уважно стежить за подіями на сході Європи, і даремно в одній із поезій 1917 р. він закликає:

...слухайте:
Росія співає «Марсельезу»!

Наприкінці імперіалістичної війни світом прокотилась безжальна хвороба — «іспанка», що знищила кілька мільйонів людей. Однією з її жертв став Аполлінер, який загинув 9 листопада 1918 р., за два дні до кінця війни. За кілька місяців до його смерті вийшла друком третя збірка поезій «Каліграми». Основне місце в ній посідають вірші про війну і проти війни.

Буржуазна критика протягом тривалого часу применшувала значення поетичного доробку Аполлінера. Її дратувало сміливе звернення поета до теми життя народу, злиття суб'єктив-

ного, інтимного в його творах з об'єктивними картинами дійсності, відверта публіцистичність багатьох його рядків. Повноводий потік його поезії вимірювали вузькими річищами сюрреалізму чи кубізму, але він котив свої хвилі через усі догматичні дамби — і безсилим критикам не лишалося нічого іншого, як оголосити Аполлінера самотньою постаттю у французькій поезії. Час довів безглуздість цієї думки: поетичним нащадком і спадкоємцем Аполлінера став Елюар, його традиції взяла на озброєння поезія руху Опору і сучасна прогресивна французька поезія.

Аполлінер був новатором у поезії. На перший, поверховий погляд може здатися, ніби його новаторство полягає насамперед у створенні дивовижних мальованих поезій — «каліграм», текст яких утворює малюнок, що відповідає темі віршових рядків. Найбільш відома Аполлінерова каліграма — «Зарізна горлиця і водограй» — розташуванням літер неординарного розміру та різними напрямками рядків утворює обриси голубки над струменями фонтана, що символізує вічний плач по загиблих на війні (поезію було написано у грудні 1914 р.). Славнозвісна «Голубка» Пікассо, як свідчать дослідники, була навіяна художникові цим образом горлиці Аполлінера — його давнього друга, якого він не раз малював, і серйозно, і жартуючи.

Але не каліграми, попри всю їх незвичність, були основним внеском Аполлінера у розвиток поезії. Цим внеском стало вміння поета об'єднати розрізнені доти елементи — фантастичні і сатири, героїку й інтимність — у новий синтез, його здатність перетворити вузьку, обмежену, однотемну поезію у твір, однаково відкритий і трагічному, і комічному, у твір багатотемний, як саме життя. У

творчості Аполлінера «народився новий матеріалістичний поетичний реалізм», — писав В. Незвал, доводячи глибоку помилковість трактування його поезії як «модерністичної». Ось у чому полягало справжнє новаторство Аполлінера.

Як і кожен істинний новатор, Аполлінер виростає з традиції. Заперечивши повнокровністю своєї творчості салонне виродження пізнього символізму й епігонів парнаської школи, Аполлінер звернувся до живодайних джерел фольклору. Шедевр Аполлінерової лірики «Міст Мірабо» бринить ритмами французької ткацької пісні XIII століття, цикл «Рейнських поезій» сповнений відгомонами німецької народної творчості, а «Відповідь запорожців турецькому султанові» несе на собі яскравий відбиток українського гумору, що вбиває сміхом найсильнішого ворога. Усі згадані твори було опубліковано в одній невеличкій збірці «Алкоголі»: Аполлінер водночас черпав з різних фольклорних джерел, він прищеплював до древа французької поезії віти близьких і далеких культур, прагнути й тут дати високий синтез мрії і життя. Як писав сам поет,

Ми хочемо вам розкрити широкі
незвичні простори
Де квітка таємниці розкривається
для того хто захоче її зірвати
Там нові вогні й небачені барви
Тисячі незрозумілих
фантастичних явищ
Які треба перетворити
в реальність
(«Руда красуня», 1918 р.).

Аполлінер дивився на поезію як на знаряддя пізнання світу. Звідси життєвість і сила його творів, які здавалися «непоетичними», «прозаїчними» багатом його сучасникам, навиклим до поетичних умовностей рафінованого декадансу. Мимоволі згадується доля творчості Уолта Уйтмена, що так само дратувала тупуватих буржуа, неспроможних зрозуміти нове поетичне бачення світу. Обидва співці освоювали нові поетичні континенти, і до обох визнання й слава прийшли після смерті.

Аполлінерова віра в силу поетичного слова відбилася в його творах в образі міфічного співця Орфея, до якого він не раз звертався. Як розповідає давньогрецький міф, Орфей, винахідник музики й віршування, своїм співом приборкував звірів, зворушував богів і скоряв стихії. Перша збірка поезій Аполлінера має назву «Бестіа-

рій, або Кортж Орфея», тобто почит диких звірів, що покійно йшли за співцем. «Кортж музики» — центральний образ великої поезії Аполлінера «Музика з Сен-Меррі», написаної 1914 р. «Орфея клич» звучить і в уславленій «Пісні нелюбого», одній з основних поезій збірки «Алкоголі». Уся поезія Аполлінера — це клич Орфея, спроможний, як він сподівався, заклясти звіра війни й перетворити таємниці буття в реальність. Нам зрозуміла ілюзорність надій Аполлінера на те, що духовна творчість одиниць розв'яже найскладніші проблеми життя. Ми знаємо, що це під силу тільки народним масам, організованим єдиною правильною ідеєю, ідеєю комуністичного перетворення світу. Але, розуміючи обмеженість Аполлінерового світогляду й наївність «вихідних позицій» його творчості, ми усвідомлюємо важливість його внеску у французьку й світову поезію XX століття, знаємо й любимо «його незрівнянний ліризм, по-своєму демократичний і революційний, близькість до паризької вуличної пісні, прагнення широко розчинити двері віршової мови для прози, для живої реальності» (П. Антокольський).

Поезія Аполлінера ще мало відома українському читачеві, хоча його твори перекладали такі майстри поетичного перекладу, як М. Терещенко та І. Стешенко. Але це були лише окремі твори. Останнім часом над перевтіленням образів великого французького поета в українське художнє слово працює Микола Лукаш. У своїх перекладах М. Лукаш увиразнює й підкреслює фольклорні елементи мови Аполлінера і чарівливу милозвучність його віршового рядка.

Опубліковану в цьому номері «Всесвіту» «Пісню нелюбого» написано 1903 р. В ній відбилися настрої Аполлінера під час подорожі до Німеччини, де поет безнадійно закохався в гурвернантку — англіянку Анні Плейден. Але свій сум Аполлінер перетоплює на гімн вірності, на апофеоз ніжності й створює один із найпроникливіших ліричних монологів у драмі світової поезії.

У «Пісні нелюбого» багато несподіваного, нетрадиційного. Несподівана композиція твору: лірична сповідь юнака XX століття уривається й змінюється трубадурською вранішньою піснею кохання — альбою, за нею

йдуть фрагменти з листування запорожців із турецьким султаном, а потім автор повертається до сучасного Парижа, проспівавши по дорозі жартівливо-розпачливу пісеньку про сім шпак кохання. Несподівана образність поезії: розкріпачені асоціації Аполлінера насувають йому порівняння конкретних обставин його ліричної драми з образами Біблії, «Одіссеї», давньої індійської літератури і музичних драм Ріхарда Вагнера. Разом з тим в «Альбі» ми бачимо традиційних персонажів любовних поезій доби Відродження й класицизму — античних богів Венеру, Марса, Амура, Пана. Сучасне й предковічне, паризькі трамваї, що «в огнях зелених дзеленчать», і «запорожці душі щирі», — все це об'єднане в «Пісні нелюбого» могутнім і безпосереднім ліричним переживанням.

Образи Біблії та античності — не дивина у поезії різних часів і країн. Та звідки заблукали в Аполлінерові строфи українські «чуприндири»-запорожці? Відповідь на це питання треба шукати в постійному інтересі поета до слов'янського світу, інтересі, мабуть, прищепленому ще юному Вільгельмові Костровицькому його матір'ю. Невідомо, де саме прочитав Аполлінер текст славнозвісного листа запорожців, — чи в книжці Дмитра Яворницького «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман», чи в журналі «Русская старина», — важливе те, що поет мав перед собою цей текст, працюючи над «Піснею нелюбого». В цьому переконое зіставлення багатьох рядків поезії з відповідними місцями українського першотвору, здійснене М. Балашовим у коментарях до російського видання Аполлінера (серія «Літературные памятники», М., 1967, стор. 293—294).

Для Аполлінера головне в запорожцях — лицарська вірність вітчизні. Ця вірність є для нього ніби еталоном, яким він вимірює свою вірність у коханні:

Я вірний як той хміль тичини
Як пес господарям своїм
Як запорожці душі щирі
Побожні лотри й гультяї
Своїм степам і предківщині

М. Лукаш у своєму перекладі відтворив «українську тему» поезії Аполлінера, повернувши на батьківщину образи наших великих предків, які пройшли крізь полум'яну уяву уславленого французького поета.

ПІСНЯ НЕЛЮБОГО

Полеві Леото

*Коли співав я цей псалом
У році дев'ятсот і третім
Не знав я що моя любов
Неначе Фенікс після смерті
Огненної воскресне знов*

В передніч лондонську туманну
Зустрівсь мені один лайдак
Геть схожий на мою кохану
І зиркнув на мене так
Що я від сорому зов'янув

За босяком я йшов слідком
За свистуном безцеремонним
Здавався вулиці огром
Розверзнутим Червоним морем
Він Ізраїль я фараон

Хай рухне цегляна пучина
Як мав би я в кохання грать
Хай буду нільський я владика
Його сестра-жона і рать
Як ти у мене не єдина

І знов на розі що горів
Огнями всіх своїх фасадів
В кривавім сьйві ліхтарів
Роз'ятрених в тумані саден
На неї схожу жінку стрів

Той самий погляд аж льодовий
На голій шиї той же шрам
П'яна з таверни йшла брудної
І я збагнув весь нонсенс драм
І розпізнав всю фальш любові

Коли в свій дім вернувся Улісс
Після стількох жертвоприносин
Його впізнав старенький пес
І Пенелопа із-за кросен
Назустріч вийшла не без сліз

І цар Душ'янта був веселий
Шакунтала його жона
Як він вернувся із чужозем'я
Бліда з жадання і ждання
Голубила самця газелі

Згадав я щастя тих царів
В ту мить коли любов-омана
І та що я не розлюбив
Штовхались тінями в тумані
Троюдячи мій давній біль

Жалі ви ведете до пекла
Я ж прагну раю забуття

За поцілунок твій напевно
Владар-злидар оддасть життя
Продасть і тінь свою славетну

Я весь в минулім як в зимі
Зігрій це серце сонце Пасхи
Закрижаніле у пільмі
Ще більш ніж сорок серць Себасти
Мордованої нелюдьми

Мій спомине гінкий кораблю
Вже ж ми наплавались удвох
Гірко-солоними морями
Вже ж ми наплакались удвох
І ранками і вечорами

Прощай облудо В пільмі зник
Кохання привид пелехатий
З тією злившись що торік
Її в Німеччині я втратив
І не побачу вже повік

Молочна Путь сьйлива сестро
Білявих ханаанських рік
І тіл коханок білочреслих
Чи пригойдає твій потік
Нас до галактик новоскреслих

Тут інший рік згадав я знов
Був ранок радістю повитий
І мужньо я співав любов
Був місяць любовень місяць квітень
І все всміхалось нам обом

АЛЬБА СПІВАНА КОЛИСЬ НА ВЕРБНУ

*Весна красна у сурми грає
Ходім Пакетто в зелен гай
Рожевий шум на небокраї
Навколо чуть пташиний гам
Амур усе і всіх скоряє*

*Ізнов між нас Венера й Марс
Палких обіймів не розняти
Любись кохайсь і не ховайсь
Танцюють голі боженята
Між буйних рож грайливий вальс*

*Мое до тебе ніжне слово
Нарцис розів'є і тюльпан
Кругом так любо і розлого
Витьохкує в сопілку Пан
І жаби кумкають волого*

* * *

Померли ті боги старі
Великий Пан Христос і Ерос
І верби хиляться в журі
Й коти нявкочуть і тепер ось
В Парижі плачу я в дворі

Я я що знаю всі рефрени
Жалі-плачі моїх років
Рабів моління до мурени
Нелюбого похмурий спів
Орфея клич і зов сирени

Любов померла я тремчу
Про неї пам'ять неодзовна
Кумир святий мені в очу
Як жінка вмерлого Мавзола
Я вірний в горі і в плачу

Я вірний як той хміль тичині
Як пес господарям своїм
Як запорожці душі щирі
Побожні лотри й гультаї
Своїм степам і предківщині

Прийміть Півмісяця ярмо
Що гордо сяє в високості
Я зодчий славних перемог
Мої завзяті запорожці
Султан і пан ваш цар і бог

Вклоніться правій нашій вірі
Так написав до них султан
Зареготали чуприндірі
І тут же в відповідь листа
Ушкварили бундючній хирі

ВІДПОВІДЬ ЗАПОРОЖЦІВ ТУРЕЦЬКОМУ СУЛТАНОВІ

*Царя небесного харцизе
Високорогий! сатано
Не годимося ми в підлизи
Жери-но сам своє лайно
Воно нам в пельку не полізе*

*Крамарю грецький просмердівсь
Ти туюлькою на честь ісламу
І палями обгородивсь
Швидка напала твою маму
І ти в дрислинах уродивсь*

*Подільський кате струн'я вкрило
Тобі все тіло мов шпорини
Конячий зад свиняче рило
Побережи дурний свій гріш
На масті та святе курило*

* * *

Молочна Путь сяйлива сестро
Білявих ханаанських рік
І тіл коханок білочреслих

Чи пригойдає твій потік
Нас до галактик новоскреслих

Пекуча сіль в очах повій
Кохання гарне як пантера
Цілунок флорентійський твій
В устах горенить ще й тепера
А долі в нас пішли в роздвій

Від поглядів її над Рейном
Рої здіймались зореві
В очах їй плавали сирени
А цілувалась до крові
Що аж ридали феї ревно

І все ж душою сироти
Я жду біля моста Повернень
І як колись із темноти
Ця жінка вернеться до мене
Я їй скажу Нарешті ти

Небесні ллються Дунаї
Крізь голову порожню й серце
О мої бочки Данаїд
Я з радістю віддав би все
Щоб стати знов дитям наївним

Тебе я не забуду ввік
Моя голубко незриданна
Мій білий рейде де ти зник
Мій дальній острове Жадання
Моя трояндо мій гвоздик

Фавн козлопан Дідона й Федра
Піравсти й Ельмові огні
І долі дві злиденна й щедра
Круг шиї зашморги тугі
На біль мій всеогненна жертва

Єдиноріг і козеріг
Дублюєш долю ти мій болю
І це б я отак-о згорів
На тім святім кострі з тобою
В пелюстках ранньої зорі

Злобоже ти блідий кумире
Жерці безумці одягли
У чорне вже твої офіри
Даремно сльози всі лили
Злобоже ти не гідний віри

А ти повзуча манія
Бог над померлими богами
Вимірюй землю п'ядь у п'ядь
Яка ще стелеться під нами
О тінь моя стара змія

По сонцю на твою вподобу
Тебе водив я день при дні
Похмура подруго до гробу
Належиш марна ти мені
О тінь моя моя жалобо

Зима померла вся в снігах
Вже білі вулики спалили

А по гаях і по садах
Весну ясну і квітень милий
Піснями славить кожен птах

Смерть імортелів срібнолитих
Сніг розливаючись сріблом
Тіка від гусениць оливних
Весни утішниці сіром
Що знов всміхаються сумливо

А в мене серце все в карбах
Як зад в шовках у дам з Дамаска
Тебе любив я дуже ах
Так зле я мався що зламався
Добуто з піхов враз сім шпаг

Сім шпаг із піхов враз побуто
Сім обосічних жал жалів
У серце врізалось люто
Аж розум з болю ошалів
То як же можу я забути

С І М Ш П А Г

*Що перша з чистого срібла
Ім'я ж таке тремке Паліна
У неї лезо сніжна мла
Ї кривава гибель гібелліна
Вона Вулкана в гроб звела*

*А друга на ім'я Нубоса
Як та веселка виграє
Боги її до шлюбу носять
Убила тридцять Бе-Ріє
Так їй судила Карабоса*

*А третя жінки голубінь
Але по суті то вже фалос
Прозванням Люль де Фальтенен
Несе його посланець-карл ось
На чистім обрусі льнянім*

*Четверта зветься Малурена
Ріка зелено-золота
Де вечорами незмаренна
Купальниць мріє нагота
І лине пісня веслярева*

*А п'ята шпага Сент-Фабо
Найкраще в світі веретено
Чи кипарис поміж гробів
Де вітер никне молитвенно
Вночі ж палаючий собор*

*А шоста ця металом славна
І має ніжність у руках
Розстаємося ми щорана
Прощай іди оно твій шлях
Півні фанфаристо горляють*

*І сьома сходить нанівець
То жінка квітка бездихання
Останній гість мій молодець
Захряснув двері за коханням
Я вас не знаю і кінець.*

* * *

Молочна Путь сяйлива сестро
Білявих ханаанських рік
І тіл коханок білочреслих
Чи пригойдає твій потік
Нас до галактик новоскреслих

Випадку демони шокрок
Ведуть нас по мотивах зорніх
І рід людський іде в підскок
Танцює задки до безодні
Під шаленистий гук скрипок

О долі долі незглибимі
Царі скажені як ножі
Жінки-зірки що не любили
Не вгріють вас на ложі лжі
В пустелі світу нелюдимій

Старий принц-регент Луїтпольд
Намісник королів безумних
Як він ридає з тих незгод
Коли блудні вогні без зуму
Ведуть купальський хоровод

Сумів палац без господині
Вітри гули без заборол
На білім озері мов диво
Плив човен повен баркарол
Ячав присмертно лебедино

Втопивсь у срібній тій воді
Якось володар-загорілець
І вплив мертвий а тоді
Лежав на березі горілиць
В мінливе небо все глядів

Червоних сонць палюча ліра
Болючі пальці обпіка
В нуртах марінь душа зомліла
Знов у Париж я приблукав
І рад би вмерти і несила

Неділі довгі тут аж страх
І катеринки невгомонні
По сірих хлипають дворах
І квіти хиляться з балконів
Падучих веж чудний парад

А вечори хмільні від джину
В електросяйві мерехтять
Снують трамваї без упину
В огнях зелених дзеленчать
Розпачливу журбу машинну

Кафе паризькі п'яні в дим
Сифонів шип і шик гарсонів
Гудуть на тисячу ладів
Кричать любов циган безсонних
Тобі тобі що я любив

Я я що знаю всі рефрени
Жалі-плачі моїх років
Рабів моління до мурени
Нелюбого похмурий спів
Орфея клич і зов сирени

З французької переклав Микола ЛУКАШ

НА СЦЕНАХ АФРИКИ

В мистецтві різних народів Африки є багато чого спільного. Це зумовлюється перш за все подібною суспільною структурою, історичним досвідом, набутим за час колоніальної залежності та антиімперіалістичної боротьби. У значній мірі сприяли цьому й безпосередні культурні контакти.

Проте в різних частинах континенту література і театр мають цілу низку відмінних рис. Тому треба одразу ж умовитися, що ми спробуємо проаналізувати деякі аспекти сучасної драматургії країн, які лежать на південь від Сахари, тобто країн Чорної Африки.

В цьому районі справжня драматургічна література існує лише яких тридцять років. Взагалі відомо, що в африканських народів надзвичайно багаті театральні традиції — ритуали, урочисті церемонії, танці, мімічні сцени, усні розповіді тощо. Але дуже рідко створювалися великі театралізовані вистави, пов'язані єдиним сюжетом. Майже немає письмових пам'яток драматургічної творчості. Причини цього ще недостатньо добре досліджені, але можна з певністю сказати, що колоніальне поневолення у XIX сторіччі затримало розвиток родового суспільства і тим перешкодило становленню традиційної африканської драми, навіть заглушило її в зародку. В умовах колоніального панування всі прояви самобутньої культури народів Африки придушувалися. Танці, усні розповіді, мімодрами входили до складу магічних церемоній, релігійних ритуалів, були важливим елементом виховання молодого покоління. Імперіалісти і їх агенти — християнські ідеологи та місіонери — оголошували ці традиції варварськими, переслідували їх і намагалися викоренити. Буржуазну політичну організацію, а заразом і буржуазну культуру підносили африканцям як абсолютне й остаточне досягнення цивілізації. Наслідки цієї імперіалістичної політики в галузі культури ще й сьогодні даються взнаки, а надто в театрі.

Сучасна африканська драма виникла в процесі наростання антиколоніального руху, який розгорнувся з початком загальної кризи імперіалізму після першої світової війни. В

1932—1943 роках у коледжі в Сенегалі ставили п'єси місцевих авторів французькою мовою. Сюжетною основою цих творів були типово африканські явища — історичні події, побут, звичаї, соціальні відносини. При цьому використовувалися традиційні художні засоби — танці й музика.

Дещо пізніше з'являються п'єси в Гані, Нігерії та Південній Африці. Перші твори були спробою відобразити на сцені історію, втілити мистецькі традиції, що їх так довго зневажали, і в цьому розумінні вони являли собою певний внесок в ідеологічну боротьбу проти колоніалізму. Та до кінця п'ятдесятих років розвиток драматургії обмежувався лише кількома країнами. Після здобуття незалежності більшістю країн, тобто від початку 60-х років, з'явилася вже понад 200 драм (маються на увазі п'єси, написані англійською або французькою мовами). Які ж проблеми порушені в цих творах?

Як і раніше, багато уваги приділяється відтворенню історичних подій, міфології й традиційного побуту та звичаїв. Наприклад, кілька авторів зацікавилися діяльністю та особою Чаки, вождя зулусів, одного з останніх визначних політичних і військових лідерів доколоніальної Африки. Цікаву п'єсу «Чака-зулу» написав Ф. М. Мулікіта. Він зобразив вождя геніальним військовим організатором і здібним політиком, якому вдалося об'єднати й зміцнити племена зулусів.

П'єси про Чаку стали кроком до створення сучасної історичної драми, головна мета якої — формувати національну свідомість народів Африки.

В основу багатьох творів покладено моральні та соціальні конфлікти. Автори показують ці конфлікти, не аналізуючи їх політичного й економічного підґрунтя; вони обмежуються маленьким світом особистих відносин, насамперед, родинних.

Одним з кращих творів цього напрямку є драма Воле Шоїнки «Жителі боліт» (1960). Письменник розповідає історію молодого нігерійського селянина, котрий, як і багато інших юнаків, пішов із свого села до міста. У селі все ще панує натуральне госпо-

дарство. Селяни живуть бідно, до того ж з релігійних причин вони не обробляють великих ділянок родючої землі, яка «належить змії». Жрець культу змії стежить за додержанням табу; він має найбільшу владу і, звичайно, кривно зацікавлений у збереженні існуючої суспільної структури.

Колізія п'єси — в зіткненні між жерцем і головним героєм, який повертається додому. По-знайомившись із міським життям, юнак уже не може миритися з безглуздом табу, з всевладдям жерця. Але його протест не зустрічає ні розуміння, ані підтримки з боку односельців, навіть батьків. Влада минулого ще надто велика. За порадою родичів, які вважають, що його життя загрожує небезпека, герой п'єси знов покидає село.

В інших творах на цю тематику відбито родинні конфлікти, зумовлені різним рівнем освіти. Це відносини між дітьми, вихованими в місіонерських школах та європейських коледжах, і неписьменними батьками, які дотримуються старих моральних і побутових традицій. Таким чином, ці драми показують відчуження освіченої еліти від маси африканського населення, але не розкривають загальних причин виникнення африканської буржуазії.

Нарешті, об'єктом уваги третьої групи авторів стають суспільні явища, суперечності сьогоденної Африки, які сплелися в заплутаний клубок. У п'єсі «Ритм влади» Л. Нкозі зобразив політичну боротьбу проти південноафриканського расистського режиму. В багатьох творах з різних точок зору розглядаються конфлікти між окремими племенами в молодих африканських державах та національною центральною владою, міжплемінна ворожнеча, що її постійно розпалювали імперіалісти. Про згубність таких суперечностей для Африки свідчить хоча б трагедія громадянської війни в Нігерії. Найкращі драматичні твори, такі, як «Лісовий танок» Шоїнки і «Чорний саїтнік» Дж. Нгугі, закликають африканців покласти край розбрату, пропагують ідею національної єдності.

Борючись проти соціальних та моральних наслідків колоніа-

лізму, проти підступних маневрів неоколоніалістів, африканські автори заклали фундамент сучасного театру. Цей театр є зброєю в боротьбі за культурне самовизначення, він сприяє формуванню національної свідомості. Важливу роль у цьому процесі відіграють твори на міфологічно-історичну тематику. Вони викривають імперіалістичну суть твердження про історичну та культурну відсталість Чорної Африки, а водночас перекидають місток між давніми мистецькими традиціями й новими культурними тенденціями в незалежних країнах континенту. Матеріал для своїх п'єс драматурги черпають з історії окремих племен, з багатючих фольклорних джерел.

Структурі, композиції своїх творів автори приділяють не меншу увагу, ніж їх змісту. Широко використовуються оригінальні, дуже поетичні й метафоричні засоби традиційного місцевого театру. Майстерно застосовуючи танці, музику, фольклор, молоді драматурги створили нові, своєрідні форми синтетичного театру. Цікавим твором у цьому плані є п'єса Дж. Кларка «Озіді». В традиційній для давніх народних вистав ролі оповідача виступає головний герой твору — Озіді. Події обіймають досить великий відтинок часу — понад двадцять років. Важливе значення для розгортання сюжету мають танці й народна музика. Вони роблять дію образнішою й зрозумілішою, а водночас і метафоричною. Наприклад, у фіналі, коли юний Озіді вирушає до узбережжя, щоб помститися за батька, актори виконують «танок бойових човнів». Цей стародавній танок має символізувати великий похід...

Чимало африканських драматургів пишуть і в європейській манері. Переважно це твори про кохання та сімейні драми. Вони звичайно позбавлені локальної специфіки, але знайомлять із сучасними суспільними відносинами і тим кладуть початок реалістичній африканській драмі.

Знаменною є п'єса Ойоно-Мбіа «Три женихи — один чоловік» (1960). Камерунський письменник зображує конфлікт між дівчиною Жюльетою, яка вчилася у місті, та її селянською родиною. Поки вона була в місті, її батько Атангана за давнім звичаєм уже підшукував їй жениха і вибрав селянина, який погодився заплатити 100 тисяч франків за освічену дружину. Та пізніше батько зустрівся з одним чиновником, який теж виявив інтерес до дівчини. Той приїжджає до села

одночасно з Жюльетою. Він має власну машину, привіз багато подарунків і 200 тисяч готівкою. Атангана готовий віддати дочку за чиновника. Жюльета ображена цим торгом. До того ж вона вже сама знайшла собі нареченого. Дівчина виступає проти батька, родини, всього села...

Конфлікт цей автор розв'язує по-комедійному. Коханий Жюльети викрадає в її батька 300 тисяч франків, з'являється як ще один претендент на руку дочки — і перемагає.

Ойоно-Мбіа порушує цілий ряд важливих для незалежної Африки проблем, зокрема вказує на прірву між освіченою елітою з її високим матеріальним рівнем життя, з одного боку, та бідною селянською масою — з другого. Очевидне й те, що окремі групи селянства ідеологічно і матеріально залежать від еліти, або «державної буржуазії», і мають спільні інтереси з нею. Родина Жюльети і навіть усе село сподіваються після її одруження дістати якісь привілеї. Автор попереджає про небезпеку корупції та кумівства, які можуть серйозно загальмувати розвиток молодих суверенних держав.

До цього жанру належить і п'єса південноафриканського драматурга Атола Ф'югарда «Кривавий вузол». Зображуючи епізоди з життя двох братів, які мешкають в убогій халупі у чорному районі міста, автор викриває антигуманну суть і психологічні наслідки звірачої політики апартеїду. Захаріас хоче познайомитися з якою-небудь жінкою, і Морріс радить йому скористатися для цього матримоніальними оголошеннями в газеті. Він сам писатиме листи, бо Захаріас неписьменний. Захаріас купує газету, вибирає адресу, і Морріс пише на цю адресу листа. Незабаром надходить позитивна відповідь та фотографія. І над братами навісає смертельна небезпека. Адже листа надіслала біла дівчина. Неписьменний Захаріас купив газету, де вміщуються адреси тільки білих читачів, газету для білих. Тим самим обидва зламали закон, що оголошує «аморальними» всякі стосунки між білими й кольоровими і суворо карає порушників. Брати шукають спосіб перешкодити дівчині довідатись, хто її кореспондент. Це і становить зміст п'єси. «Кривавий вузол» свідчить про можливості африканської психологічно-реалістичної драми.

Незважаючи на ці досягнення, не можна не помітити певної обмеженості творів, в яких

ідеться про суспільні процеси, що відбуваються нині на африканському континенті. Майже всім їм властивий ідеалістичний погляд на суспільство та політику і абстрактне моралізаторство.

У драмі «Ритм влади», наприклад, південноафриканець Л. Нкозі узявся до гострої політичної теми — боротьби проти апартеїду. Але колізії п'єси нереалістичні, нежиттєві, вона хибує на мелодраматизм і сентиментальність.

Група студентів — білих і негрів — планує і здійснює напад на збори південноафриканських фашистів. Але сюжет будується на моральних проблемах, що постають перед братом керівника групи, та на його особистих переживаннях. Він закоханий у білу дівчину, батько якої відвідує ці збори. Таким чином, політична боротьба відсувається на задній план, а в центрі уваги опиняються вагання героя. Чи можна кинути бомбу, якщо це загрожує батькові коханої? Чи можна силі протиставити силу? Займаючи абстрактно-гуманістичну позицію, Л. Нкозі не зміг посправжньому розібратися в цій проблемі. Сам жертва політики апартеїду — він емігрував у Лондон, — письменник об'єктивно грає на руку расистам, висувуючи концепцію якоїсь мирної угоди з білими правителями.

Прогресивний рух Нкозі теж зображує нереалістично. Непродумана терористична акція невеликої, політично недосвідченої студентської групи змальовується, як типова форма політичної боротьби. Насправді ж визвольний рух у Південній Африці має великі традиції й досвід. У «Ритмі влади» на це нема навіть натяку.

З творів Нкозі та драматургів, що солідаризуються з ним, неважко зрозуміти їх світоглядно-мистецьку концепцію. Характерним для них є ідеалістичний погляд на суспільні процеси і на роль мистецтва в них, а також політичний об'єктивізм.

Л. Нкозі, наприклад, вимагає, щоб африканський письменник відмежовувався від соціально-політичних проблем, стояв над партійною боротьбою і описував суспільство з позиції всеосяжної і всепрощаючої любові.

Але не можна. природна річ, говорити, що аполітичність та ідеалізм притаманні всій африканській драматургії. Останнім часом намічається більш реалістичний підхід до відображення політичних та ідеологічних явищ. Тут хотілося б згадати Джеймса Нгугі. В його п'єсі

«Чорний самітник» (1968) розглядаються конфлікти, породжені появою нових привілейованих класів, місницькими тенденціями у племенах, підступами неоколонізаторів. Герой драми Ремі покинув своє плем'я і брав активну участь в антиколоніальній боротьбі. Але після здобуття незалежності відійшов від політики. Кінець кінцем Ремі знов повертається до політичної діяльності. Він вирушає на село, до свого рідного племені, прагнучи служити йому, а заразом і всій нації, щоб допомогти їм «позбутись поганих звичаїв, визволитися з тенет племінної відособленості».

Драма не позбавлена вад. Вона надто риторична, особливо в 2-ій дії, де йдеться про політичну організацію країни (Кенії). Але важливе те, що це на сьогодні єдиний написаний з реалістичних позицій великий твір, присвячений пекучим політичним проблемам.

Ці риси не випадкові у «Чорному самітнику». Серед відомих африканських драматургів досі лише один Дж. Нгуґі недвозначно висловився за конкретно-історичну, реалістичну драму. Полемізуючи з В. Шойнкою, він якось зауважив: «Для митця недосить спостерігати суспільство здала та висвітлювати його вад. Він повинен писати про головне в нашому розвитку».

Цей новий акцент у дискусії пов'язаний з суперечностями сьогодишньої Африки. Занепокоєні натиском неоколоніалізму, африканські письменники, здається, починають дедалі частіше звертатися до проблем, що стоять перед народами їхніх країн. Значною мірою сприяє цьому і вплив марксистського світогляду.

В Африці існує ще одне потенціальне джерело розвитку реалістичної літератури. Це великі п'єси та сцени, що їх ставлять аматори — робітники, службовці, школярі. Наприклад, у Танзанії є вже чимало таких неопублікованих творів, написаних учителями та службовцями. В них порушуються актуальні політичні питання.

В Дар-ес-Саламі є кілька аматорських груп, які здійснюють постановки власних п'єс мовою суахілі. Поки що діяльність таких груп лишається поза увагою літературної громадськості. Але після проведення відповідної роботи вони могли б стати основою політично-публіцистичного театру, театру реалістичного, що відкрив би нові перспективи для африканської драматургії.

Переклад з німецької

Конкурс у Будапешті

До двадцять п'ятих роковин соціалістичної Угорщини Видавництво художньої літератури в Будапешті оголосило конкурс на найкращий твір, присвячений славному ювілеєві.

Тематичні рамки конкурсу були досить широкі, але висувалася одна неодмінна вимога: твір мав відображати події періоду визволення, відбивати його суспільну значимість та вплив на долі людей. Отже, тема майбутніх творів пов'язувалася з конкретною історичною датою, що знаменувала докорінний перелом у житті угорського народу.

Актуальність теми і, в тій чи іншій мірі, особиста причетність до тогочасних подій стали могутнім творчим імпульсом, викликали незвичайне піднесення серед угорських письменників. Проведення конкурсу було минулого року важливою подією в літературному житті Угорщини. «Різноманітність форми і змісту надісланих на конкурс творів, — розповідає головний редактор видавництва Ірен Вечей, — переконливо доводила, як багато вражень від безпосередньо пережитого нагромадилося за ці бурхливі роки, повні боротьби, прекрасних звершень і прикрий помилок».

На конкурс було представлено 56 творів, і серед них ряд таких вдалих, що видавництво й журі змушені були змінити попередні умови й присудити дві перші та дві другі премії. Третя премія не присуджувалась, проте аналогічної нагороди із врученням відповідної грошової суми був удостоєний твір, який лише в одному відношенні не відповідав умовам конкурсу: був трохи менший обсягом. Крім того, три рукописи відзначено заохочувальними преміями. Отже, вісім тво-

рів, що своєю появою на світ завдячують 25-й річниці соціалістичної Угорщини, видаються зараз у республіці.

Це — «Вогняні кулі» Булчу Берта і «На нічий землі» Дюли Шипоша (перша премія), «Сонцепоклонник» Іштвана Галла і «Пори року» Арпада Тієррі (друга премія), «Напочатку» Андраша Мезеї (грошова нагорода), «Один день» Ласло Кюрті, «До кінця життя» Андраша Полгара і «Розрізи й виміри» Вінце Вербої (заохочувальна премія).

Дія роману Дюли Шипоша «На нічий землі» розгортається наприкінці 1944 року, коли війська Радянської Армії вже завершили оточення Будапешта. Герої його — угорські солдати, що «для себе» вже закінчили війну: вони дезертирували з діючої армії і на «нічий землі» чекають приходу радянських військ. Автор показує інтелігентну молодь з прогресивними, лівими поглядами: це студент-комуніст Ференц Сіта і його товариші. Вони розуміють неминучість і історичну необхідність соціальних перетворень, що наближаються, готові до них, наперед їх приймають і прагнуть активно з них боротися. Канву роману складають їхні суперечки, роздуми, тобто процес духовного дозрівання.

Від наших днів до воєнного часу повертає читача твір Іштвана Галла «Сонцепоклонник». Давні травми не минули без сліду; неспокійними ночами в кошмарних снах-мареннях приходять страшні спомини про сутичку з німецькими фашистами. Герої роману — Робі і його дружина Юліка, що пережили багато горя і страждань, довгої, безсонної ночі згадують своє життя. Їм треба буде розпочати його заново.

во, — і силу для цього вони черпають у великому, світлому почутті. Стисла композиція роману, драматична напруженість дії, сучасні засоби зображення героїв надають оповіді незвичайної вірогідності, роблять читача немовби учасником подій.

Під час визволення країни відбувається дія повісті Арпада Тієррі «Пори року». Письменник прагне, так би мовити, у часовому розрізі показати, які зміни сталися в Угорщині за період від моменту завершення війни до 1956 року. На прикладі долі героя — колишнього шахтаря, а нині партійного працівника — А. Тієррі показує, як позначилися на людях суспільні катаклізми, круті повороти, помилки минулого і їх виправлення. Завдяки логіці характеру і вчинків герой постає як реальна, жива людина, читач вірить у його правоту і співчуває йому.

Твір Андраша Мезеї «Напочатку» за жанром своїм може бути схарактеризований скоріше як поезія в прозі; і сюжетно, і за художньою манерою він є продовженням повісті того ж автора «Чудотворець», опублікованої у 1966 році.

Першій премії, як уже зазначалося вище, була удостоєна повість Б. Берта «Вогняні кулі», присвячена подіям 1944 — 1945 рр., тобто завершенню війни. І злигодні воєнного часу і горе угорський народ пережив ще раніше, коли пачками надходили повідомлення про загибель відправлених на фронт угорських солдатів, та от і сама війна з «вогняними кулями», що несуть смерть, підступила до угорської

землі. Відколи німці окупували Угорщину, її міста й села зазнавали бомбардувань, від яких терпіло насамперед мирне населення. Фронт наближався, і ось уже вся Угорщина стала ареною останніх боїв другої світової війни.

Події в повісті Б. Берта розкриваються через сприйняття десятирічного Амбруша Талі, його очима читач слідує за долею людей, з якими зустрічається хлопчик. Амбруша, як і інших біженців, вивозять з міста на село — до діда й бабусі. Під час бомбардування гинуть його мати й маленька сестричка, батька призивають до армії. Проте малого біженця війна спостигає і в тихому селі: на очах у нього фашисти вбивають льотчика-негра, що вистрибує з підбитого літака; селом женуть колону військовополонених, і Амбрушева бабуся, незважаючи на багнети конвойних, віддає в'язням останню хлібину; просто на подвір'я Талі падає розстріляний у повітрі російський парашутист. І потроху дитячі забавки і турботи — ото б наловити багато риби або погратися з міською дівчинкою-біженкою — витісняє відчуття постійної небезпеки, тривога за власне життя. «Я не хочу вмирати!» — з жахом волає він, пробираючись із батьком через лінію фронту.

Війна помилювала хлопчика — він залишився живий. Батько вивіз його до родичів, у містечко на заході Угорщини, маючи намір згодом перейти кордон. Але батько пішов і не повернувся, а Амбрушеві родичі не збираються кидати батьківщи-

ну: «Адже ми угорці, і тут паша земля!» Люди напружено чекають: от-от прийдуть росіяни й настане кінець війні, кінець усім мукам. А комуніст Йожеф Зіч, поранений, змодований фашистами, важачи життям — і своїм і маленької доньки, проходить через усю Угорщину перед відступаючими гітлерівськими військами, організовуючи підпільні групи, щоб зберегти народне добро. Комуністична партія вже думає про відбудову заводів, про відродження народного господарства.

І ось настає ця довгождана мить — у досвітніх сутінках з'являється перший радянський солдат. «Невідомо, що він зробить, коли підійде ближче, але з кожним його кроком стає дедалі ясніше: зі старим життям покінчено навіки. В історії цієї вулиці і всієї Європи почалося щось нове, незнане. Десятки тисяч Карасів і Йожефів Зічів дістали можливість піднятися... А в Угорщині розцвітала весна, нова, поворотна для неї весна!»

Не можна не погодитися із заключною думкою головного редактора Видавництва художньої літератури І. Вечеї, що конкурс «підняв шар спогадів і вражень, який міг би без цього закликати лежати незайманим ще якийсь час, а можливо, так і лишився б поза увагою». Минулі двадцять п'ять років виявилися достатнім строком, щоб люди змогли проаналізувати набутий досвід, відсіяти другорядне, наносне, виділити найсуттєвіше, дати правильні оцінки подіям і фактам історії свого народу.

Т. ВОРОНКИНА

РОЗПОВІДІ СІМПЛА

Автор цих сатиричних оповідань Ленгстон Х'юз народився 1902 року в родині негра-наймита. Нестатки не дозволили йому здобути вищу освіту, і він після закінчення школи працював шофером і продавцем квітів, ліфтером і швейцаром, плавав матросом на океанському пароплаві, шукав кращої долі в Африці, Італії, Франції... Після довгих блукань Х'юз повернувся до США й знову бідував, працював у пральнях, ресторанах, одне слово, гірка доля негра-робітника у Сполучених Штатах переслідувала його на кожному кроці. Пізніше, вже ставши відомим поетом, Ленгстон Х'юз відвідав Москву, проїхав увесь Сибір. А 1937 року як кореспондент негритянської газети побував у республіканській Іспанії.

Герої творів Ленгстона Х'юза — це негри-трударі, люди, які в пошуках роботи нікають по Нью-Йорку, Вашингтону й Чікаго, люди, яких сьогодні наймають, а завтра звільняють, люди, яких скрізь чекає тільки кривда, але які не схиляються перед ударами долі.

Серед вагомого доробку письменника є кілька збірок сатиричних оповідань. У передмові до однієї з них Ленгстон Х'юз жартома зазначив, що за кордоном йому найбільше бракує американського морозива і негритянських газет. І справді: письменник — автор численних поезій, прозових і драматичних творів — ні на день не поривав зв'язків з негритянською гресою, вбачав у цьому свій громадський обов'язок. Х'юз жваво відгукувався на всі злободенні події, цікавився життям трудового негритянського люду, викривав і таврував расову дискримінацію. «Расова проблема, — писав Ленгстон Х'юз із властивим йому гумором, — проблема серйозна, але чи завжди треба писати про неї серйозно? Гостре, дотепне оповідання часом влучніше за товстезні дослідження і нудні романи, присвячені цій темі. Складати такі оповідання мені допомагає Сімпл...»

Вперше негр-робітник Джесс Б. Сімпл (прізвисько Сімпл означає Простак) з'явився на сторінках газети «Чікаго діфендер». Щотижня у щирих розмовах з автором він ділився думками про те, що бачив і чув, виявляв своє ставлення до всього, що відбувалося навколо. Розповіді Сімпла про свої поневіряння частково автобіографічні, іноді це сторінки життя самого Ленгстона Х'юза... Негр Сімпл говорить про американську демократію, про утиски негрів, викриває поліцію і суд, що слугують расистам та різним визискувачам, розповідає, як він бідує з родиною в тісній комірчині, як шукає роботи, тяжко працює за мізерну платню. Він глузує з багатіїв, що казяться з розкошів, і висміює лакуз, тих негрів, що заради нікчемних вигод зраджують своїх братів... Робітник Сімпл кепкує з релігійних забобонів своїх товаришів, з гіркою усмішкою ставиться до власних невдач і переживань. За ті роки, що впродовж них Сімпл вів свої бесіди з автором, він багато чого зрозумів. Це до певної міри відбиває зміну в світогляді самого Ленгстона Х'юза. Він був переконаний, що розв'язати «прокляте расове питання» в умовах капіталістичної дійсності неможливо. Приміром, раніше негру Сімплу здавалося, що всі їхні лиха через расову дискримінацію. Та автор у своїх діалогах з ним радить Сімпові пильніше придивлятися до вад сучасної Америки, і «Простак Сімпл» у своїх оповідках вже таврує «американський спосіб життя». Його спостереження стають дедалі глибшими, оцінки подій і явищ соціального побуту — влучнішими, він все більше розуміє, що лихо не тільки в расовому питанні, і в ньому поступово визріває гнів проти всевладдя капіталу.

Сатиричні оповідання в формі розповідей негра Сімпла, які понад двадцять років друкував Ленгстон Х'юз у негритянській газеті «Чікаго діфендер», полюбилися читачам трудової Америки. За життя письменника (помер Л. Х'юз 1967 року) вийшло кілька таких збірок. Оповідання, що подаються нижче, перекладено з книги «Simple's Uncle Sam» («Сімплів дядько Сем»), яка вийшла 1965 року.

ПЕРЕПИС

— Я зазнав на віку стільки кривди й халеп, — почав Сімпл, — що й не втямлю, чи живий досі. Я народився малим, чорним, бідним, одразу голодним і без права голосу — серед тих негрів, яких не згадують у переписних листках. Мого батечка за все життя уряд США так і не визнав. І тому ніхто не знайде жодного папірця, який засвідчив би мою появу на світ. Так тривало, аж поки я опинився в Гарлемі і до мого помешкання забрів переписувач. Почав допитуватися, де я народився і чому, скільки мені набігло років, чи постійно я тут мешкаю...

— Так, незважаючи ні на що, тримаюся місця.

— Незважаючи на що? — нашорошився чиновник. — Ану, докладніше...

— Я народився з мозолями і пухирями на ногах. Більшість негрів просто успадковують їх. Мої ноги вистоюють скрізь — від черги за мискою юшки до призовного пункту в армію.

Вони тримають мене, поки я вантажу ліс чи підсаджую в авто багатих жінок. Мої

ноги відчимчикували принаймні десять тисяч миль, виконуючи доручення білих людей, і ще десять тисяч миль, щоб не відбитися від нашого чорного гурту. Мої ноги клякли перед олтарями, перед чиновницькими столами, в барах, біля могил, на порозі їдалень, біля віконців різних благодійників і в поліції.

Потім я розповів, як мої ноги сприяли розквітові американського взуттєвого бізнесу — скільки тих грошей витрачено на взуття! Я збив сімсот пар черевиків, вісімдесят дев'ять пар кедів, сорок чотири пари літніх туфель і двісті дві пари бідацьких сандалів. Я подер стільки шкарпеток, що за ці грошики можна збудувати трикотажну фабрику. Леза, якими я зрізував собі мозолі, коштують стільки, скільки цілий завод. О, мої ноги вклали чималий внесок у багатство Америки. А я, бач, ще й досі тримаюся на них.

Одного разу я загнав у п'яту іржавий цвях і мало не підхопив правця. Через свої ноги я зазнав стільки лиха, аж дивно, що відміряв ними такий шмат світу. Мене різали, кололи, переїжджали, збивали машинами, топтали кіньми, грабували, піддурювали, робили з мене дурника, намагалися шантажувати — а я й досі живий! Мене виганяли з роботи, звинувачували і не давали виправдатися, обмежували, кривдили, ізолювали, замикали... Мене тримали під дощем, у в'язниці, затримували з гарненькими грішницями, а я, попри все, живий!

Я недоїдав, недозаробляв — усе «недо», крім одного «пере» — переробляв. Та бачте, нічого. Тепер я побоююсь лиш смерті, і то — дочасної. Отже, чоловіче добрий, записуй мене до свого папірця зараз, цього року, бо в наступний перепис можеш мене тут і не застати...

Я чекав, що чиновник бодай посміхнеться. Але він хитнув головою на згоду і старанно занотував відповідь. Невже він мав мене за дурника?

ПОРОЖНІ БУДИНКИ

— Якось у Вірджинії, коли я ще був отакісіньким пущьверінком, мене перестрів на вулиці якийсь білий дивак, погладив по чуприні й дав дрібну монетку.

Він сказав: «Мені здається, тобі хочеться морозива». І я, звісно, підтвердив: «Так, сер».

Морозиво було чудове.

Я тоді жив у якихось материних родичів і коли прийшов додому, то похвалився, що ласував морозивом.

— А де ти взяв гроші? — спитала тіточка.

— Мені дали.

— Виходить, ти бігаєш на вулицю жебрати?

Я пояснив, що грошей ні в кого не випрошував.

— Бреши, бреши... Задурно нічого не дають...

І мене відшмагали.

Вони не могли зрозуміти, що в світі є люди, які роблять добро, бо це їм просто подобається. Тоді стояла спека, маленьке хлоп'ятко тинялося серед кам'яниць, той чоловік глянув на мене і подумав, що мені дуже кортить поласувати морозивом, це було й справді так...

Далебі, не всякого треба підбивати — зроби те чи се. Якраз учора один знайомий політикан поставив мені кухоль пива. А коли я сказав: «Чоловіче добрий, вельми шкодую, але я вже все протринькав і не можу віддячити тобі таким же кухликом», — він відповів: «Пусте! Пий на здоров'ячко».

Дехто вважає, що в житті все потребує віддяки: я тобі — ти мені. Якщо тебе запросили на вечірку, мусиш покликати й до себе. Отак і запрошуєш гостей, коли тобі зовсім не до них, або ходиш до людей, котрих аж ніяк не хочеться бачити... Так ведеться у моєї Джойс. Око за око, зуб за зуб! Сам я не додержуюсь цього. Якби мені хто сподобався, я б дав йому мільйон доларів і зовсім не сподівався одержати

стільки ж. Віддав би той мільйон — й оком не зморгнув. Бо коли даєш не від щирого серця — тоді й мільйон не мільйон. Навіть пиво гірке на смак, коли частують не по щирості. Я вже розповідав — у дитинстві я був перекотиполем і не раз куштував цієї гіркоти.

Пам'ятаю, якось недільного дня у Вірджинії, ще до того, як мене прозвали Сімплом, я вибрався з дому. Смеркало, сіявся дощик, а я простував вулицею — невідомо куди й навіщо. Неначе шукав когось. А кого — й сам не знав, бо вийшов з дому, де було повно людей, проте серед них я почував себе самотньо, а їм було так само самотньо зі мною. Ніхто мене з дому не випроваджував, але якась сила тягла мене на вулицю, в дощ. Я крокував тротуаром, обабіч, під крилатими деревами, стояли розкішні вілли, де не стрінеш ні бідака, ні негра. Я гадав тоді, що за тими ошатними мурами нема таких самотніх, як оце я, і, певна річ, помилявся. Тоді я був ще малим хлоп'ям.

Раз на тиждень моя тіточка виряджала мене до недільної школи, і я дивився на білого Ісуса, що висів у нашому класі, на матір божу — теж білу, і серед цих білих образів почував себе вкрай самотньо, адже в мене не було жодного білого родича. Ісус мав колір тих білих, що на них працюють у нас чорні. Довге рівне волосся спадало Ісусові на плечі; вбраний він був у довгу мантию, і мені вельми кортіло дізнатися, що там у нього під сподом — штани чи мо' тільки підштаники. Всі чоловіки серед тих святих були в однакових хламидах, і я все думав — що там, під отим шматтям? А ще дивувався, навіщо біблійним людям таке довге волосся. Чи зручно ангелам з тими крилами, коли вони, приміром, сідають? Бо на тих картинах ангели завше стоять або літають. Отакі думки обсіли мене, коли старенька вчителька сказала:

— А тепер заспіваймо «Ісус любить мене — так вчить біблія». Затим — помолимося!

Я пробував уявити, як білий бог слухає мою молитву. Чи справді може він звернути увагу на маленького чорномазого хлопчика, чи слухає тільки людей з тих пишних кам'яниць посеред газонів і парків? Чи знає він, як міркував я про його штани?

Ось які думки роїлися в мій голові того дощового дня. А ще згадав я тоді свою стареньку тіточку, власне, ніяку мені не тіточку, а сестру зведеної сестри мого татка, котра завше брала мене до себе, коли моя мати кудись зникала. Отак і ріс я перекотиполем — то матері не було, то батька, то обох, і мене щоразу відсилали до когось, бо їм, бач, ніколи.

Ніхто не кривдив мене, я й сам не знаю, чого це змалку так дошкуляла мені самота. Певно через те, що ніхто ніколи не казав мені: «Ти мій». Бо я й справді був нічийний...

Відтоді, як ми з Джойс у парі, я позбувся самоти. Але ж минуло чимало часу, перш ніж знайшлася людина, з якою я вже не почував себе самотнім.

Коли поруч тебе нема людини, котрій ти хотів би віддати часточку свого серця, — твій дім порожній. Якщо ж поруч є хтось, чоловік чи жінка, дитина, родич чи приятель, ба навіть сусіда-співмешканець, або просто людина, з якою ти ділив не шматок хліба чи останній гріш, а крихту своєї любові, — твій дім уже не назвеш порожнім. Я жив у будинках, повних люду, і — порожніх. І мені страх не хочеться вертатись туди.

ЯХТИ

— Часом у газетах пишуть про людей, що мають яхти. Я теж не відмовився б від такого кораблика. Виходь у море і пливи, куди заманеться, зиркай на компас і тримайся власного курсу. І ніхто тобі не вказує — ходи туди чи сюди, в Південну Америку чи Північну. О, тільки забагатію — заведу яхту, напну вітрила — і гайда з Гарлему!

— А дружину куди?

— Отож-бо — тільки вона гляне скося чи нагрімає на мене — одразу й відпливу. Жінки стали такі сварливі! Як скаже, при-

міром: «Чому ти не повісив у шафу свого костюма?» — так і відчально. І ніхто мною командувати не буде...

— А ти ніколи не замислювався, що робить жінка, коли чоловік завіється надовго?

— Ні, часом я вертатиму Гарлем-рікою до Гарлему. Тільки підпливу — на всій Ленокс-авеню заяскріють лампіони, по радіо залунає весела музика, на мою честь телебачення покаже нову програму. Я повертаюся додому. Джойс цілує мене на порозі і мерщій біжить до плити, де вариться смачний обід, а тоді, о, тоді — знову в обійми. Тільки розлука зв'язує серця на тугий вузлик — так принаймні кажуть жінки. Та навряд чи випаде мені таке щастя.

— Чому ж?

— Якщо я заведу коли-небудь яхту, то візьму Джойс з собою. Ніколи не відпочиватиму сам один. Нізащо!

— Охота тобі теревені правити. Скоріше рак на горі свисне, ніж ти матимеш яхту.

— І то правда, — погодився Сімпл. — До того ж Джойс все марить про будиночок десь на околиці. Їй мої яхти, як голодному присядки. Ще килим на цілу стіну, ну, люстру... Щотижня крає наш куценький бюджет, складає кожную копійчину у Карвербенк на будинок. Але ж ціни на них зараз так підскочили, що поки складемо гроші на внесок та виплатимо решту — вже сил не стане і на ганок вийти. Далєбі, ще рік-два — і віржу дуба. Про мене краще лишитися у затишній комірчині в Гарлемі, де хоч двірники замітають тротуари і стежать за опаленням, а взимку машини прибирають сніг. Плати комірне — і живи на здоров'ячко. Так ні, Джойс закортіло мати власний клопоть землі, перш ніж її душа одійде в рай, а моя — в пекло. Вже на цім світі подавай зелену латку, будиночок з ганком, аби їй порозкошувати в прохолодному надвечір'ї і послухати цвіркунів.

А мені, любий Бойде, краще в пивничці. Покрутитися вночі у гомінкім дансингу, і щоб вогні, вогні, вогні. Страх люблю це саяво ліхтарів, людську юрму, гамірну вулицю. Коли б я мав яхту, насадовив би туди повно друзів. І щоб цілу ніч музика, танці, з камбузу на сім верст пахло б пареним і смаженим, тістечками... Над палубою хитаються ліхтарі, і на кожній щоглі прапорець. А вітрила женуть та женуть мою яхту.

Згадалися б мені вогні на Ленокс-авеню, як над готелем «Тереза» майорить прапор — на День незалежності чи якесь інше свято. І взяла б мене туга за мою 125-ю стріт. І десь у чужих морях повернув би свою яхту додому, курс на Гарлем, США. Чому — й сам не знаю...

ПРИГОДИ ГАРАНТОВАНО...

— Гарна штука — пригоди, — мовив Сімпл, — власне, з кожним у житті щось та трапляється. Як свідчать нічні телефільми, ще в ті далекі часи, коли американці сунули у своїх критих візках на Захід, вони були певні, що пригоди неминучі, — надто вже часто наражались там на червоношкірих... А тепер, коли раптом заманеться якоїсь пригоди, — рушайте в Алабаму чи Міссісіпі, там напевне вступите в сутичку з племенами білошкірих...

«На Захід, на Захід, юначе!» — закликав раніше. Або: «Піонери, о піонери!» — вигукував у запалі Уїтмен.

«На Південь, на Південь, юначе!» — волав би я зараз.

Якби я мав сина, то, щоб вигартувати з нього справжнього мужчину, неодмінно б вирядив його у Джексон — штат Міссісіпі, чи в Селму — штат Алабама і, звісно, не в критому візочку, а в автобусі. Я б напутив його: «Іди, сину, йди, і вертайся звияжцем до батьківської хати... Білошкірі лютують уздовж кордону, за Діксі-лайн¹, заперечують право американців на рівність. Подивися, синку, чи можна там що вдіяти. Стань віч-на-віч з ворогом».

— І ти справді послав би свого сина у той содом, щоб расисти розбили йому голову, чи поліцейські собаки пошматували йому литки?

— Заради свободи і, звісно, пригод, я й сам подався б на Південь, коли б народився білим, — одказав Сімпл. — Негри сяк чи так борються все життя, а для білих це не проблема. Донедавна вони навіть не

знали ціни написові «Тільки для чорних», ходили куди їм заманеться. Вони оце тільки втямили, що їм нема ходу до зали для чорних. І навіть до зали для білих, якщо з ними йде чорний. Раніш вони й гадки не мали, скільки на них чекає пригод за Кольоровим кордоном на Півдні.

— По-твоєму, Дикий Захід тепер і рівнятися не може до Лютого Півдня?

— Навіть у телебойовиках Лютий Південь давно випередив Дикий Захід. Раніш пригоди починалися за перевалом Скелястих гір, тепер — за Кольоровим кордоном. І пригоди ці страшніші за телефільми з голлівудськими індіанцями. На Півдні, що правда, не знімають скальпів. Там убивають нишком. Клан, хоч і не вбирається в пір'я, і не має такого барвистого вигляду, як колись загони індіанців, проте набагато страшніший. На відміну від індіанців, білошкірі накидаються без войовничих вигуків, а підступно, по-зміїному. Серед ночі. І не верхи, а в лімузинах...

— Коли б я був власником туристського бюро, що влаштовує літні подорожі до Ніагарського водопадку та Ієлоустонського парку, на Великий каньйон чи на Вершину Вершин, я б рекламував захоплюючі видовища в Монтгомері, де за гідів виступатиме Національна гвардія, закликав до мандрівки у Джексон — неодмінно в шкіряних крагах, для захисту ніг від поліцейської собачні, радив відвідати в'язницю в Міссісіпі, де сам начальник Говард Джонсон частує туристів ленчем, надаючи для леді казенні кам'янички з магноліями, а ночівлю у в'язниці — без додаткової платні.

«Для негрів повні гарантії на всіх маршрутах, пригоди гарантовано кожному туристові. За додаткову платню — уїкенд у типовій в'язниці Міссісіпі. Сідайте хоч зараз, гроші — потім. Не гайте часу — мерщій скуштуйте життя серед білошкірих, за Діксі-лайн. Гострі відчуття гарантовано. За докладними відомостями звертайтеся: Бюро подорожей Лютого Півдня, розпорядник Джесс Б. Сімпл. Щиро до ваших послуг».

ЗОЛОТА БРАМА

— Коли б мені здумалося піднести на різдво даруночок самому дияволу, — мовив Сімпл, спорожнивши свій кухоль, — я б віддав йому Міссісіпі — весь штат з поліцейською собачнею й усім іншим гамузом.

¹ Діксі — назва Південних штатів США.

— І дуже прислужився б чортові. Такої сили грішників він ще не приймав за один раз. Ото б уже натішився чортяка! Та коли ти хочеш насправді досадити йому, оберни його на негра...

— У пеклі, мабуть, теж достобіса білих, і якщо так перевернути чорта, то будуть йому непереливки... Скажімо, схоче він проїхатися в поїзді або вивчитися на інженера. Або ж закортить випити кави десь по дорозі між столицею пекла і Балтіморою... Знатиме чортяка, почім фунт лиха! А як заграє в гольф десь в Алабамі—то вже напевне сплять його. Гірке випало б різдво темношкірому чортові! Але поки я сам не потрапив до пекла, чого мені турбуватися про чорта. От коли вже буду там, цікаво глянути, як самому Люциферові хвоста крутитимуть.

— Уяви,—вів далі Сімпл,—вчора оце наснилося, ніби я врізав дуба, і тільки-но душа сягнула неба, як її перепиняє колишній губернатор з Міссісіпі, Алабами чи з Джорджії... Стовбичить при Золотій брамі якраз праворуч святого Петра.

Питає:

— Якого дідька тут вештаєшся, Сімпле? Хіба не знаєш, що для ваших хід знадвору?

— Звідки?

— А там написано: «Вхід для чорних».

Я зауважив:

— Виходить, і небо розташувалося на Півдні? Я гадав, що воно десь угорі. Святий Петре, чи чуєш мене?

А святий Петро одказує:

— Зараз на небі повно білих, я й сам їм ради не дам. Геть вийшли з-під контролю.

Допитуюся:

— Яким це побитом вони видираються на небо, святий отче?

Дід Петро:

— Джессе Б. Сімпл! Не знаю, але ж вони всі тут.

— Виходить, я потрапив у пекло? Коли із смертної постелі я чкурнув у галактики, то був певен, що доберуся до Золотої брами. Не за гріхи в мене ця чорна шкіра, мені б тільки змити її, щоб стала біла як сніг.

Тоді озвався той, що колись правував на землі:

— Щоб обернутися на білого, стати білим як сніг, ти повинен скупатися в Річці Життя. Але Річка Життя тече в раю. А ти, Сімпл, тільки на порозі Святої Луки. Отже, ти ще чорний. Був би ти білий—будь ласка. А так—геть. Тобі не в цю браму.

Я скипів:

— Шкода, що я лишив зброю там, на землі. Хоч я й не був там вельми завзятий, проте й за спідницю не тримався. Годі вже мені підставляти щоки під ляпаси. Годі! Ану гетьте від Золотої брами, одступіться з дороги!

Святий Петро сплеснув руками, почав благати:

— Зараз я гукну Гавриїла. Це один з ваших. Він пояснить тобі, як тут і що.

Я погодився.

— Гаразд, клич Гавриїла. Коли вже на те пішло—тягни сюди хоч самого бога.

— Бог зайнятий В'єтнамом, Західним Берліном і НАТО,—пояснив Петро.

— Виходить бог—це дядько Сем? Мені здається, Петре, що я такий самий ангел, як і ти. Отож, коли не відступите обидва від Брами, змахну зараз лівим крилом і кину обох додолу. А тоді правим крилом добряче відчухраю.

— Джессе Бі! У нас на небі нікого не чухрають!—зарепетував Петро.

— Але ж я ще не на небі, тільки на порозі. Де ж це запропастився старий губернатор?

— Побіг по своїх собак.

— То ви прихистили на небі не тільки расистів з Півдня, а ще й їхніх собак? Мало вам, що занапали на Землю, тепер ще й з неба казна-що робите? Може, бог якраз і послав мене повимітати звідси сміття. Ось постривайте хвилинку. Метнуся ще раз на землю, скличу своїх хлопців з Гарлему, питаю:

— Де вам краще вмерти за свої права—на небі чи на землі? Хто зі мною—вмирайте мерщій, і будемо відганяти від Золотої брами злодухів. Расисти позбавили там влади святого Петра. Понад святим Йорда-

ном водять тічки поліцейські суки. А при молочних ріках і кисільних берегах понавішувано табличок: «Тільки для білих». Люди, чи можна це терпіти?

І тоді з усіх закутків Гарлему мені одізвуться:

— Ні!

— Одступи, Петре, і для нас Золота брама!

Зз-з-з-з! Тільки-но я повернувся на землю, коли якась сила скинула мене з ліжка, і тут я втямив, що все це мені приснилося. Отже, я ще не вмер. Хвала богові! Бо сталося б таке насправді, геть пошматували б мене собаки при Золотій брамі. Свята правда, пошматували б! Якщо вже чорному заманеться вмерти, нехай одразу простує до пекла. Щоб не потикатись по-дурному, як ото я, у Золоту браму Святої Луки.

СПІВАЧКИ ВІД ЄВАНГЕЛІЯ

— Схоже на те, — зауважив Сімпл, — що церкви скуповують у Гарлемі старі кінотеатри й переобладнують їх на храми. Пройдися Сьоомою вулицею, Ленокс-авеню, чи вулицею Амстердам — їй-право, не вгадаєш, де церква, а де театр. Імена священників на околах яскравіші за реклами кінозірок. Хіба ти не помічав?

— Трапляється... Телебачення підкосило кінотеатри.

— Скоро всі вони перетворяться на храми. За касу правитиме таріль для посвяти,

хор часом збиватиметься на євангельський псалом. Грошки пливтимуть за кожний сеанс, за кожну відправу. Як у всякій установі. Вони ж так само сплячують комірне, з них беруть за світло й опалення, і пастори, певна річ, гребуть дещицю із загального коша.

— Про мене. Аби ставили цікаві шоу.

— Слово «шоу» якось не дуже пасує до храму.

— Але саме до таких вистав заохочують нині співачок божих. Учора ввечері мені впала в око така об'ява: «Сестра Мемі Лайтфут та її євангельське шоу. За вхід — долар». І ще четвертак за програму. Купуй і заходь!

— А ти що?

— Питаєш... Чудово! Четверка тілистих леді у ясно-блакитних сукенках виспівували і вибивали «Нумо, в мандри», та ще й як! А піано-джаз звучав так, ніби це змагались Дороті Донеган і Каунт Бесі. Почали сестри так поволеньки, поволеньки, а тоді розкрутилися, піддали жару, та як ушкварили... Точнісінько як ті біснுவаті, тільки під проводом сестри Лайтфут. А там дременули з кону, тобто з кафедри, і ну гасати з кінця в кінець зали, — показували, як треба мандрувати до землі обітованої. А церква аж ходором ходить. Останню яву повторювали разів сімнадцять. Парافіяни зриваються з місць, підстрибують, шаленіють, верещать, а там давай і собі маршем за сестрами до землі обітованої. Потім ставили ще одну відправу на бенефіс сестри Лайтфут. Грошки так і сипались на тарелі. Навіть я поклав долар.

— Крім того, що сплатив за вхід?

— Я був такий зворушений, що міг покласти й більше, — сказав Сімпл. — Щиро кажучи, такі євангельські вистави мені куди більше до смаку, аніж ті пісеньки, що їх по нічних кабаре вищать у мікрофон всякі зірки. Тут тобі сестри і святого письма поспівають, і потанцюють, без тих остогидлих підсилювачів. Останнім часом я слухав тут Магалію, Уорлд Сінгерс, Селлі Мартін, Принсес Стюард, Елдера Бека, Джемса Клівленда, Девіда Сістерса, Мартіна Сістерса і, повір мені, нічого кращого досі не чув. Дух захоплює, ноги самі пускаються в танок. Пишне видовище! Не пошкодуєш долара за вхід! Та й усередині не гріх гаманця труснути. А куди там пливуть ці грошки, мене не обходить. Вони так гарно співають, що нехай собі їздять у «каділлаках» та «ягуарах». Раз я бачив, як до церкви підїхали дівчатка, що співають кварталом, — і кожна у власному авто. За ними так само поодиноці підкотили хлопці. Потім вони заспівали «Коли б і там влаштуватися

так», тобто у потойбічному царстві. І ми всі гуртом підхопили «Боже, поможи, боже, поможи їм!» Потім парафіяни скинулися ще по долару, хто й по півтора. Хлопці хутчії за грубенький виторг — і гайда додому.

І ще мені подобаються такі пісеньки: «Підсунься ближче, маленьке ягнятко», «Безцінний боже, ось моя ручка». А тобі? Ці служки так славлять бога, що вже й на землі почуваються, ніби у справжньому раю. А коли заведуть отієї сумної «Мені одній несила нести цей тягар», то насправді це означає «Допоможи мені, боже, пересісти у «каділлака». Мені, власне, до того байдуже, аби лиш співали. Вони заслуговують на винагороду — і на цім і на тім світі. Чи не так?

— Ти вже чисто євангельський проповідник.

— Називай як хочеш, а мені святі пісеньки подобаються. Щоправда, Джойс їх не дуже полюбляє, хіба що тільки Магалію. Джойс захоплюється оперою. А мені в тій опері верещать, як ото пилкою по цвяху.

— В якій опері?

— А в усіх. Та ще Джойс слухає їх у записах. Ладна цілий день слухати, а мені хоч вуха затуляй.

— Певне, ти в них нічого не тямиш?

— Вони ж італійські. Джойс теж нічого не розуміє.

— Твоя дружина кохається в музиці й, напевне, читала про Кармен, Тоску, Аїду. Мистецтво не завжди зрозумієш без певної підготовки. Може б, і ти, прочитавши лібретто, второпав що до чого.

— А чому це всі опери італійські?

— Не всі. Оперы Вагнера — німецькі, Бізе — французькі, Мусоргського — російські.

— Мені всяка опера звучить як італійська. Одного разу я пішов з Джойс у Карнегі-хол, там мадам Доусон ставила негритянську оперу на музику якогось відомого негритянського композитора, і — віриш чи ні — мені все здавалося, ніби вони співають мовою ідіш. Я тихенько спитав у Джойс: «Вони що, всі вчилися співати у єврейських метрів?»

— Тс... — зашипіла Джойс. — Дурнішого ти нічого не міг спитати?

— Я не розумію жодного слова.

Джойс пробувала пояснити:

— Але ж яка модуляція! Який голос! Хіба ти не чуєш бельканто?

— Їй-бо не чую.

Джойс мало не сказала від люті. «Невіглас, хоч би тут, у Карнегі-хол, не соромив мене!» Аж тут саме почалася арія мадам Доусон.

Я таки не стримався:

— Всі на сцені виглядають чудово. Особливо те курчатко в підсмиканій мантиї. І пупок крізь розпанашку видно. Ач, вертуха...

— Безголоса, як курка... Єдина нездара в усій трупі...

Джойс крутнулася, відсунулась од мене якнайдалі (кожен стілець коштував нам 5 з лишком доларів) і вся поринула у музику. А я сидів як телепень! Їй-право, ті сестри кращі!

— Кожному своє. Одному до смаку пиво, іншому — Бах чи Гольдоні, а кому — оті божі ангели. Тисячі людей знаються на опері. Серед них міг бути й ти. Дозволь нагадати тобі, як ти шалено аплодував у цьому ж барі, коли тут вперше співала Маріан Андерсон з Метрополітен-опера.

— Ото ж то! Саме тут, у барі, а не в опері. Браво, Маріан! Співай ще! Бармен, кухоль пива! А зараз Маріан Андерсон покинула і концерти й опери. Напевне, співає десь між сестер. Серед божих ангелів вона зробила свій мільйон.

— Не прикидайся дурником...

— Коли це гроші йшли за дурничку?!

БОМБОСХОВИЩА

— Тепер навіть уві сні, — каже Сімпл, — на одне око треба пильнувати.

— Куди ти хилиш?

Я зрозумів це як певний натяк, бо Сімпл якраз втупився поглядом у свій порожній кухлик.

— Шахрайство заповонило цей світ, — вів своєї Сімпл.

— Яке ще шахрайство?

— От хоч би з атомними бомбосховищами. На тім тижні наш домовласник спо-

вістив мене, що накидає кільканадцять доларів на комірне, бо він, бач, споруджує для нас на задвірку сховище. Інші домовласники схопилися за голову: хіба настарчиш сховищ для всієї голови, що кишма кишить у кожному будинку, ба навіть вийде такий закон... Або ж припустимо — кожний будуватиме сам для себе... Ось, приміром, ми з Джойс мешкаємо в одній комірчині, де варимо і спимо. А коли викопуємо собі на підвір'ї схованку, то хіба під час нальоту одіб'єшся від сусідів? Мешканці з нижнього поверху тобі ще на сходах ноги поперебивають. Їм же конче треба рятувати бабусю. Та й який з мене буде джентльмен, коли я скажу:

— Бабусю, не лізьте до мого сховища! Бабуню, або я, або ви, бо сховище розраховане тільки на двох...

Джойс усе товче, що я маю поводитись як джентльмен. Отож тільки сповістять сирени про атомний напад, я стану на порозі бомбосховища і скажу:

— Джойс, дружино моя! З ким ти підеш сюди — зі мною чи з бабусею? Чи може мені слід поступитися цій милій бабці, а самому лишитися тут і стріти свою смерть? Ти завжди говорила: «Пропусти жінку. Будь джентльменом». А що ти скажеш тепер?

О, Джойс — сама шляхетність. Вона скаже: «Спершу старість, а потім врода».

Я відповім:

— Джойс, я зрозумів тебе так, що мушу поступитися своїм місцем.

Тоді Джойс скаже:

— Зараз не до жартів, Сімплі.

— Я буду джентльменом, Джойс, і поступлюся. Хай з тобою йде бабуся — хоч вона нам ніяка й не родичка.

Джойс блідне (звісно, наскільки дозволяє їй смагляве обличчя). Бо враз уявляє, як мене палить за дверима атомне полум'я, як вона втрачає чоловіка.

Потім бабуся ледь торкнеться моєї руки і зашамкотить:

— Синку мій, ти ж знаєш, що я не можу піти у сховище без своїх онуків — Марти, Елен і малючка Джонні.

Тут я озирнусь і побачу всіх цих малюків, що перестрашені прибігли серед ночі до мого атомного сховища слідом за рідною бабусею. Позаду, звісно, стоятимуть батько з матір'ю.

І тоді якесь дитинча заскиглить:

— Не хочу йти в цю печеру без мами.

Я поясню:

— Ця схованка збудована тільки для двох, моє сонечко. Полічи — твоя бабуся, троє діток і мама — це вже п'ять, якщо не рахувати мою дружину Джойс.

Тоді підстаркуватий здоровань, що пустив

на світ цих діточок і не подбав про сховище для них, скаже:

— Чого це ніхто не згадує про тата?

Тут мені вже урветься терпець:

— Ні! Перше я тобі полічу ребра, ніж пущу до мого сховища. Ти дев'яносто дев'ять разів бачив мене в барі й жодного кухля пива не поставив.

— Що ж, я можу й надолужити, — стисне кулаки здоровань.

— Навкулачки?..

Джойс враз закричить:

— Джессе Сімпл! Смерть дивиться тобі в очі, а ти казна-що завів...

— Ні, — одрубаю я, скидаючи плащ. — Я його таки віддухопелю.

Але ж саме в цей момент заграють відбій, сирени вщухнуть, і гучномовець оголосить: «Небезпека минула». А може, то була учбова тривога. І бабуся з першого поверху пожене свою череду додому.

Джойс кине мені на шию і скаже:

— Хвала всевишньому! Ти врятував, Джессе Сімпл. Тільки давай завтра зруйнуємо нашу схованку. Я не можу ховатись, лишивши напризволяще тих діточок і їхню бабусю. І тебе, Джессе, життя моє!

— Як і я тебе, — стисну її у палких обіймах.

— Ми зруйнуємо бомбосховище, коли вже гинути — то з сусідами разом.

Потім ми з Джойс підемо додому. Що вже не буде, а ми ніколи не підемо до схову без бабусі.

ЛІВОРУЧ ВІД ГОСПОДА

— Часом кажуть, ніби зарадити всім нашим злигодням можна в один спосіб, — перевернутися на білого, — почав Сімпл. —

Я, звісно, такої думки не поділяю. Безробітні є й серед білих, так само як і серед чорних. І неписьменні теж є серед білих. Однаковий колір шкіри навряд чи перетворює нашу землю на рай.

Бо не сама лиш сегрегація чинить зло на землі. Люди й крім неї мають доволі клопоту — від самої колиски аж до горбочка на цвинтарі.

А коли до того ще й обличчя чорне, то не раз згадаєш неньку, що породила тебе на світ. Хоч і багато безробітних серед білих, але ж насамперед їм надають вільне місце. Їм легше вибитися в люди. Чимало серед них і неосвічених, та коли вже їм заманеться вчитись, президентові США не треба виставляти військо для їх захисту. Коли занедужає білий, його не вносять до шпиталю крадькома, з чорного ходу, як ведеться у нас на Півдні. Їхні дочки і сини заможніші, ожох і старим не доводиться так бідувати.

— І все ж надто вже ти нарікаєш на свою чорну пику. Ну, уяви, приміром, що це в тебе родимка — народжуються ж діти з темними плямочками.

— Але ж ця плямочка вкриває мене з голови до п'ят...

— Тоді лишається тобі одне — народитися вдруге.

— Або ж митися, поки не станеш білий як сніг. Уявляю собі, як на небі моя рідня збирається в гурт і миється. Я певен, що не пізнаю тепер свого діда в раю. Подумати тільки — дідусь Сімпл у вінчику святого, з білими крильцями, вбраний у тогу. Шкіра в нього біла, на ногах золоті капці. Коли божя колісниця домчить і виверне мене біля Золотої брами, ти, любий дідусю, хоч на мить стань такий, як був, бо я не впізнаю тебе при цих крильцях, з білою шкірою і в золотих капцях.

— А звідки ти взяв, що потрапиш саме до раю? — спитав я.

— Хіба ж я мало набідувався в Гарлемі?

— А до церкви справно ходиш?

— Щоразу, коли жінка затягне. Оце недавно проповідь слухав. «І сяду я праворуч від сина божого», — мурмотів пастор і геть розігнав мене сон. Став я думати: а чого це ніхто ніколи не сідає ліворуч від сина божого? Відколи пам'ятаю себе — з дитячих літ у Вірджинії аж до цього часу в Гарлемі, я все чув, що люди мостяться тільки праворуч від господа і стороняться лівого боку. Чого б це воно?

— Коли до тебе приходить на обід гість, ти ж завжди садовиш його праворуч від себе, — намагався пояснити я. — Місце з

правого боку вважається почеснішим, його звичайно пропонують дамі, старшому за віком чи якій поважній особі. Це вияв шани.

— А мені однаково де сидіти, аби лиш потрапити до царства божого. Коли всі моститимуться праворуч, там ніде буде й яблуку впасти. Мільйон негрів і ще принаймні два мільйони мусять одразу сідати праворуч від бога. А де подітися іншим?

— В раю величезна зала, її стіни можна розсувати, — сказав я.

— Мені байдуже, яка там зала. Знаю тільки, що з правого боку до трону не досягнеш. А воно й ліворуч свиня не зачепить. Бог коли-не-коли і в цей бік повернеться.

— Звісно, може глянути. А проте, коли пощастить — сідай все-таки праворуч.

— А може, з лівого боку видніше буде? Гляне господь ліворуч — а там я сиджу сам один. А по той бік — сила-силенна люду. І кожний щось у бога канючитиме. Уявляю, який гамір стоятиме у його правому вусі, навряд чи він розбереться, що кому треба.

Коли ж мені закортить і собі закинути слівце, я не дуже буду докучати господові. Сидітиму і нишком шепотітиму: «Боже, ось я, ось я».

Якщо господь вшанує мене увагою і спитає:

— А тобі чого, негре?

Я відповім:

— Саму дещицю, боже. Як ти ще не вправся з тим боком, можу зачекати. Я крутив на землі чималенький бізнес, але якщо моїй дружині Джойс чогось бракує — зверни на неї увагу. Я люблю її. Заступи від більшого лиха мою кузину Мінні, що мусить продавати любов у барах на Ленокс-авеню. Зглянься на мого меншенького племінника, Ф. Д., якому я допоміг стати на ноги, коли він підлітком вперше потрапив у Гарлем. Він оце відбудує армію і саме оженився, підкажи йому, як поводитися з дружиною, як стати порядним молодиком, натякни, щоб не дуже наслідував мене, бо я ніколи не був взірцем у нашій громаді.

— Боже великий, я нашептав у твоє ліве вухо тільки про кривих. Коли б я сів праворуч, то навряд чи зміг пробитися до тебе крізь юрбу тих святих, що й на тому світі зажили собі слави. Навряд чи ти почув би мій голос у тому гаморі. І мені, смертному з смертних, звичайному серед звичайних, вельми приємно сидіти ліворуч від тебе. Мені, Джессі Б. Сімплу, коло самого сина божого. І єдине, що насмілюся ще шепнути тобі, — зглянься і на тих одинаків, що сідають ліворуч тебе.

КОНКУРС

— Вся Америка подуріла через ті конкурси краси, — каже Сімпл. — А чому це нікому не спадає на думку влаштувати конкурс потвор?

— Конкурс потвор? — Мене аж перемикнуло. — Навіщо?

— А навіщо конкурси краси? Щоб потішитись. У світі є чимало потворних жінок. От і помилювалися б на ту «красуню», що переможе всіх.

— Зовнішність — то ще не все, — зауважив я. — Людину прикрашають її вчинки, думки...

— Дурниці, — заперечив Сімпл, — краса — це краса. Ти ж не скажеш, що якесь недолуге створіння стало привабливим від того, що кожного дня і тричі у неділю ходить до церкви. Може, вона й скидатиметься на святу, але ж гарненькою її не назвеш, коли такою не пустила її на цей світ матуся.

— Кожного творить бог за своєю подобою, — наполягав я.

— Не збивай мене з пантелику. Виходить, що бог і кривий, і горбатий, і скалозубий... Ніколи не повірю. А жінок таких я бачив доволі. Переважна більшість жінок — не красуні. Кожного уїкенду можна влаштувати конкурс потвор. А в кінці року провести й відбірковий — на найпотворнішу дівчину в цілому світі. Присягаюся — хто здобуде цей Гран-прі, матиме скільки завгодно контрактів з Голлівудом, телебаченням, радіо, кіно.

— Все це так, — зауважив я, — але ж де бідній дівчині та ще з такою сумнівною славою вийти заміж.

— З тими грішми, що вона заробить за свою потворність, від залицяльників одбою не буде. Я сам, якби ще був парубком, залюбки зголосився б тринькати ті грошики, що попливуть до цієї уславленої потвори. Якби така дружина гарно біля мене ходила, то воно й байдуже, на кого вона там схожа. А як вона вчасно одійде у рай, заповівши мені всю свою маєтність, — вона назавжди лишиться першою красунею у моїх спогадах. Жіночка з гаманцем не може бути такою потворною, щоб не знайти собі пари. Грошики кого хоч підіб'ють...

— Страшно й подумати, що, здобувши Гран-прі на конкурсі потвор, станеш принадою для чоловіків. Бідне дівча! Яка вже то радість з такої перемоги...

— Як тільки вшанують її Гран-прі, я одразу ж укладу контракт на персональні демонстрації на відкритому коні, на екрані і в Роклендському палаці. Я зажадаю принаймні тисячу доларів у день за те, щоб люди тільки глянули на неї — на Першу Потвору Всесвіту! Якщо у наш космічний час вона опиниться на Місяці, космонавти, стрівши її, можуть врізати дуба з переляку. Міс Потвора повинна бути такою страхотливою, щоб сама цим хизувалася. Матінка умліватиме від успіху доньки, а як радітиме батечко! Її пика красуватиметься на цигарках з фільтром, вона співатиме пісеньки про цілющі якості зубної пасти, позуватиме на рекламі пива.

Далєбі, я таки влаштую цей конкурс. Дайте мені тільки якусь тисячу для початку, оренуйте простору залу, влаштуйте парад потвор замість теперішніх парадів красунь — і гребіть гроші. Певна річ, такий конкурс уславить і мене, — людину з міцними нервами, яка спромоглася скликати до гурту всіх потворних жінок! «Джекс Б. Сімпл, продюсер конкурсу потвор!» І якщо серед них трапиться жінка, ще потворніша за мене, я особисто піднесу їй окремий подарунок. На золотому пивному кухлі з моїм портретом буде викарбовано: «Тобі від мене. Твій потворний татусь. Щиро вітаю».

СТАТУТИ І СТАТУЇ

— На тому тижні, коли ховали Малькольма Ікса, навколо кишіла така сила сторожі, наче в Гарлемі зібрався конгрес поліцаїв. А в Селмі, в Алабамі, так заповзятливо хапали негрів, що навіть гукнули в поміч ку-

клукскланців, — сказав Сімпл. — Нью-Йоркській мерії це, певне, далось в копійчку — щонайменше у півмільйона доларів. Адже цілий тиждень тримали поліцаїв у Гарлемі, платили наднормові тощо... В Алабамі весь бюджет витратили на ті арешти, а ще ж і в'язням треба кинути сякий-такий харч. Чи не було б дешевше білим виступити гуртом і задовольнити вимоги негрів, аніж щоразу витратитись на поліцаїв, в'язниці та судові процеси... Чисте марнотратство.

— Свята правда, — підтакнув я.

— Коли гроші дурні — то воно й байдуже, куди вони спливають. Все одно їх більшає. Це для негра важко відкласти на чорний день три-чотири сотні доларів. Ідеш, бува, з Брукліна в Бронкс, і в Гарлемі не спиняєшся, аби зайвий раз не платити. Стягти б оце з Штатів усе, що заробив тут мій прапрадід у рабстві, діди й батьки...

— А чого. Статут про обмеження нагороджень давно скасовано.

— Певне, через те терористам кортить висадити в повітря Статую, — підхопив Сімпл.

— Годі тобі. Я кажу не про статую Свободи, а про статут обмежень...

— Це, власне, й усе, що ми маємо, бо статуя Свободи весь час показує Гарлему тилок.

— Свобода завжди дивиться в море, звідки прийшли білі американці. А ми, африканці, прибули з Півдня й оселилися тут задовго до того, як статуя Свободи запалила свій смолоскип.

— Тепер у нас палають лиш смолоскипи ку-клукс-клану, — заперечив Сімпл. — Віриш чи ні, а відколи я в Гарлемі, ще й разу не глянув в обличчя Свободі. А воно, з листівок видать, гарненьке. Може, колись бодай краєм ока та кину, перш ніж цю дамочку висадять у повітря. Ну звідки, скажи, беруться в людей ті бомби та вибухівки,

коли в нас дитині не вільно побавитися з бенгальським вогнем на свято Незалежності? Забавка — це, бач, проти закону. А здумалось тобі вчинити якесь лихо — купи собі любісінько і динамітні шашки, і бомбочку, рушницю чи пістоль... В тих, кого хапають поліцаї, якраз і чортма зброї. Порядні люди, от як я, не тримають її навіть для того, щоб безпечніше почуватись у власному ліфті. Хіба можна чим одборонитися від наркомана, який вимагає тридцять доларів на дурман? Він, звісно, бачить, що в кишенях моїх гуляє вітер, та коли йому припече, то він і в бідної вдови останнє поцупить... Треба, кажу, заснувати в місті фонд наркоманів, підтримати цих бідолах, видавати їм потроху того зілля, аби вони не грабували хоч бабусь і візників. Улаштовували ж під час великої депресії супові пункти, де злидарів безкоштовно частували юшкою.

В Англії вже подбали про цих нещасних — видають їм крихту того дурману. В Нью-Йорку це приборкало б трохи спекулянтів, які заробляють мільйони на наркотиках. Може, й злочинів стало б менше, не дерли б з нас останній гріш на тих поліцаїв, що мордують негрів. Бо вже й у ліфт страшно зайти. Ці автоматичні підйомники — чисто пастки. В нас у Гарлемі одвіку нема жодного ліфтера. Наркомани просто закохані в наші ліфти! Іде отакий харцизяка з вами хоча б до другого поверху — не відкрутишся! Або ж, приміром, ти таксист і опинився десь на околиці, а вони вже тут, як вродилися — викладай заробіток. Отож і кажу — хай місто відкрає від свого бюджету ще шмат — на вільний фонд наркоманів.

— Ото реготали б з твоєї пропозиції в мерії.

— Гадаєш, реготала б і наша нова представниця у мерії? Гарненька жіночка, скажу тобі, і, здається, хитренька.

— Міс Мотлі таки досить принадна...

— Мені вона схожа на статую Свободи. І до того ж не повертається тилком до Гарлему, бо сама тут мешкає. Вона, звісно, розуміє, про що йдеться, знає, що в нас мільйон поліцаїв і півмільйона наркоманів...

— Ти щось наплутав. Так і пресу можна ввести в оману.

— Це вона збила мене з пуття... Байдуже. Я сподіваюсь, що наша чарівна Мотлі мешкає не в такому будинку, де ходять порожні ліфти... Інакше довелося б зняти з кутка Гарлему двійко поліцаїв, щоб уночі супроводили її додому. Навколо швендає така сила грабіжників, що мене бере страх і за нашу статую Свободи...

— Ти маєш на увазі Бейкер Мотлі?

— Авжеж!

ВИСТАВЛЯЙМОСЯ!

— Всілякі пікети й протести на захист громадянських прав уже всім так набили оскому, — каже Сімпл, — що на них ніхто не звертає уваги. Численні демонстрації тепер і рядка в газетах не варті. Я вигадав дещо інше.

— Що саме?

— Будемо виставлятися. В приміщеннях і на вулицях...

— Як це — виставлятися?

— Статуї звичайно голі? Еге ж?

— Ну, так...

— Проте їх виставляють. Отак нехай і негри — геть пороздягаються, як ті статуї, і в такий спосіб виборюють свободу. Уявляєш — двадцять мільйонів негрів витрусяться з штанів і споднів, з усього шмаття, зберуться в громадських місцях голі-голісінки і не зрушать з місця, аж поки не здобудуть громадянських прав.

— Ти що, здурів? — вихопилося в мене.

— Чим ще можна так привернути увагу до сегрегації, інтеграції, десегрегації? Це не жарт, коли негри цілої Америки стоятимуть голісінки, поки не минуться часи Джіма Кроу!¹

— Неймовірно! Фантастично! Чисте божевілля!

— Так, так! Певного дня, у певний час навіть ті негри, що засідають у конгресі — Доусон, Діггс і Адам Пауелл — раптом підведуться голі, як Адам у райському садочку. Буде виставлятися звичайний люд, що працює на фабриках, ливарнях, в офісах, домашні слуги, швейцари-негри у поважних клубах, чорні хлопчаки, що за гріш гасають по місту. Провідники вагонів прос-

то світитимуть шкірою. Носії скинуть навіть свої червоні кашкети, тільки номерки теліпатимуться на шиї. Ральф Банч в Об'єднаних Націях — ходитиме теж голісінкий, як пташка. Ти бачив таку статую — «Мислитель»?

— Роденову?

— Той, що сидить на камені, як ото бог на світ пустив, і, підперши підборіддя, мислить... Отак наш Джеймс Фармер сидітиме в офісі. На сходах Публічної бібліотеки, якраз між лавами, побачиш поважного Роя Уїлкінса з самим пенсне на носі. На веранді, що виходить у Трайянт-парк, відпочиває наша Бейкер Мотлі з мерії — наче й мати не сповивала. А в театрі на Бродвеї міс Лена Горн робить із себе Венеру. У нас, в Гарлемі, я підсаджу на п'єдестал міс Перл Белі.

— Роздягнуто?

— Авжеж. Отак негри скрізь стоятимуть, мов статуї. Автомашини, звісно, полізуть одна на одну, товписько — страшенне. На Уолл-стріт навіть шибайголови-біржовики вклякнуть на місці... Чорна Америка раптом скине вбрання і не вдягатиметься, поки не здобуде громадянських прав. Змусимо таки зглянутися на нас!

— Жахливо! — не витримав я.

— Так воно все мені й бачиться. Голі негри примусять Америку вбрати їх у шати рівності, а не в лахміття сегрегації. І коли негри знову вдягнуться, тоді вони зможуть голосувати навіть у штаті Міссісіпі.

— Казав сліпий — побачимо... Леґіон пристойності зразу всіх вас запроторить до в'язниць за непристойний вигляд.

— Крім мене, — мовив Сімпл, — бо я буду в Гарлемі. А тамтешні поліцаї теж роздягнуться, хай-но спробують тоді без уніформи арештувати мене...

— І ти зголосишся виставитися першим? — спитав я.

— Ні, цю честь я лишу тобі.

ДЯДЬКО СЕМ

— Родичів не вибирають, а успадковують від народження, — сказав Сімпл. — Крім тих, звісно, з котрими родичаємося з власної волі — приміром, я із Джойс, моєю дружиною. Я люблю її. А от Мінні — ця вже припала мені від народження. Хоч і десята вода на киселі, а своя, кривна. Відколи я перебрався на Північ, причепилася

¹ Джім Кроу — плантатор і рабовласник, уособлення расизму.

до мене, як реп'ях. І бозна-чому я теж люблю її, хоч їй-право не знаю, з якого боку вона мені родичка. Як ото дядько Сем. Якийсь кривий, ахто й звідки — хоч залізом печи, не знаю.

— Уперше чую. Що то в тебе за дядько Сем?

— Об'явивсь. Та й тобі він дядько. Обом діставсь від народження. Маю на увазі того дідуса у фракі й високім капелюху, цяцькованому зірочками, що мешкає на горіщі президентських покоїв у Білому домі. Він, певне, одинак, жінка, либонь, давно вмерла, бо я ніколи не чув про тіточку Сем. А може, він так і прожив життя бурлакою. Але кажуть, він якийсь мені дядько.

— З чийого боку? З материного?

— Хоч ти вже не ліпи мені його. З чийого? З якого? З такого, як і тобі. Десь примішався — та й годі! Я кажу про того американця, що в козла борідку позичив і вищиряється на призовних пунктах: «Дядько Сем кличе вас вмерти за нього!» Мені ще не виходив строк служити, а дядько Сем уже лякав мене до смерті. Проте я давно допитувався в нього: «Дядько Семе, перш ніж ти забриєш мене у військо, доведи, що ти мені справді родич. Може, хоч який далекий. Коли родич — то як воно вийшло, що ти білий, а я чорний...»

— А він тобі що?

— Нічичирк. Мов заціпило. Через це мені й кортить довідатись, хто ж він мені зрештою. Я — чорний. Він — білий. Дядько Сема не тягнуть щоразу до суду, коли він схоче випити склянку кави десь на Півдні. І ніхто його в Міссісіпі не переслідує, коли він голосує.

— Сегрегація колись та минеться, прийде слушний час і для виборів.

— Колись прийде і смерть, — зауважив Сімпл.

— Але ж конституція, уряд, закон на нашому боці.

— А дядько Сем?

— Коли вважати його за символ уряду, то, звісно, теж...

— У Вашингтоні, либонь, шиють силу-силенну тих капелюхів із зірочками. Треба й собі дістати...

— Навіщо?

— Може й сам стану дядьком Семом.

— Будеш схожий на Ніпсі Рассела в цьому зірчастому капелюсі.

— А чом би й ні — мені подобається, як Ніпсі виступає на телебаченні... Мусить бути й чорний дядько Сем.

— Шовініст! — бовкнув я.

— Якщо це слово означає те, що я знаю, — мерщій забирай його назад.

— Та ні, ні. Давай далі...

— А все ж таки, що воно означає?

— Ну, це расист, що не визнає людей іншого кольору шкіри. Як ото ти — хочеш зробити з дядька Сема чорного...

— Та бодай хоч рудого, чи індіанця. Можна й американського китайця, японця з Каліфорнії. Адже тепер скрізь тереветь про інтеграцію. Цікаво, який вигляд мав би дядько Сем, коли б його матінка з кимось заінтегрувалася.

— Далебі, ти не тямиш, що верзеш. Інтеграція — це ж зовсім не означає, що білі мають паруватися з чорними. Дядько Сем, якого ти бачиш на плакатах, яскраво засвідчує своє нордичне походження.

— А мені страх набридло, що мій дядько завжди виставляється у такому нордичному вигляді. Хоч би раз побачити його таким, як я, — чорним.

— Я ж тобі вже казав: дядько Сем — це просто символ. Він не репрезентує якусь певну групу чи расу. Символи безбарвні.

— Нехай стане моїм символом, нехай хоч здалеку скидається на мене.

— Годі вже — спускайся на грішну землю. Якби в газетах зобразили дядька Сема чорним — ти б очам своїм не повірив.

— З Адама Пауелла вийшов би цілком пристойний дядько Сем. На молодший варіант пасував би Гаррі Белафонте — чим не парубок! А Сіднея Пуат'є хоч з мармуру

вибивай. Напни зірчастого капелюха — ви-капаний дядько Сем. Або міс Америка — вона теж ніколи не буває чорна. От хоч би Маріан Андерсон — ще й яка була б з неї міс Америка!

— Ну, плети далі...

— А червона індіанка чому не може бути міс Америкою? Індіанці ж були першими американцями, аж поки ковбої, що все полюють на них у фільмах, не зробили з них останніх американців.

— Колись їхні голови були викарбовані на дрібних монетах, — згадав я.

— Негри й того не удостоїлись. На жодному пенні не було наших голів. Хоча б на поштової марці кого-небудь вибили. Зрештою, нас у країні десять відсотків... А в пеклі — то чорних усі дев'яносто... Отож якогось борця за наші права слід було б зобразити. Мартіна Лютера Кінга, чи що.

Або мене у подобі дядька Сема. Ми вже сто років як на волі. Це, скажу тобі, неабиякий подвиг — стільки років прожити чорним на вільній землі. Й-право, моя голова заслужила, щоб її відбили на якійсь поштівці.

— На якій, приміром? — питаю я.

— Хай вже на першій космічній... Уявляєш, іде лист на Місяць, а крізь штемпель — моя пика проглядає в капелюху дядька Сема!

— Кажи, кажи... Казаному кінця нема...

З англійської переклав Вітольд КИРИЛЮК

ТЕЛЕПІРАТИ

Реклама — головне джерело прибутків зарубіжних телевізійних компаній, які належать переважно приватним особам. Власники тих станцій відводять певний час для реклами, одержуючи за це великі гроші.

Будь-яку передачу — кінофільм, телеспектакль, або ж концерт раптом уривають рекламні вставки. Ось, скажімо, передають футбольний матч — і тільки-но форвард увірвався в штрафний майданчик з м'ячем — трансляцію припиняють на кілька хвилин, і ви маєте негайно ознайомитися з новим чудодійним засобом для чищення кухонного начиння. А вже по тому, коли вам його розхвалюють, назвуть ціну (обов'язково — не 50, 60, 70 тощо доларів чи франків, а «тільки» 49, 59, 69 доларів, щоб здавалося дешевше) і скажуть, де той засіб можна придбати, передачу матчу поновлюють, але вже в запису. Показ кінофільму теж разів десять переривається рекламою на «найінтригуючих» місцях.

Значна частина прибутків з реклами іде в державну казну у

вигляді податків. Щоб уникнути цього, деякі телевізійні ділки останнім часом вдалися до засобів, які вже дістали назву «телепіратство».

Роблять це так. Нову телевізійну станцію засновують десь у такій зоні, на яку не поширюються права податкового інспектора. Такими можуть бути «нічийні» води, в яких на невеличкому кораблі обладнано телевізійну станцію. Оскільки цей корабель плаватиме на відповідній відстані від чиїхось державних морських кордонів, то й чіпати його ніхто не має права.

Можна також придбати собі потужного літака дальньої дії, злітати десь на східних берегах США, наблизитися до англійських берегів і передавати свою програму. Причому, нестачі в рекламодавцях не буде: адже, позбавлені необхідності сплачувати податки, телепірати мають змогу брати за рекламу набагато меншу плату, ніж легальні станції.

Усе це й врахував піонер телепіратства, якийсь американський ділок Ронен О'Рахіллі.

Нещодавно він влаштував у Нью-Йорку досить цинічну «прес-конференцію», на якій сповістив, що заснував отаку піратську телевізійну станцію, і вона скоро почне свою роботу. Спочатку програма триватиме лише 20 хвилин і матиме чисто декларативне значення: мовляв, от бачите, ніхто не може стати нам на перешкоді! А невдовзі по тому буде розпочато й регулярні передачі, які триватимуть щодоби до двох годин ночі. Програму складатимуть різні музичні номери, виступи співаків і, звичайно, реклама.

Для цієї піратської телестанції вже придбано літака «Супер-Констелейшн», котрий літатиме на висоті 6 кілометрів над рівнем Північного моря. Уряд США може не хвилюватися: все діятиметься неподалік од берегів Великобританії, передачі розраховані лише на англійських глядачів, отже, американські телекомпанії аж ніяк не постраждають від цих передач. Називатиметься піратська телестанція «Керолайн телевіжн».

— Жодні англійські власті не зможуть нам нічого заподіяти, — зухвало заявив О'Рахіллі, — адже ми передаватимемо наші програми з міжнародного повітряного простору. А коли прем'єрові Вільсону наші передачі не сподобаються — він зможе вимкнути телевізор. Це єдина порада, яку я можу йому дати!

Наприкінці «прес-конференції» О'Рахіллі повідомив, що англійські рекламодавці вже авансували його 150 тисячами фунтів стерлінгів: адже «Керолайн телевіжн» братиме за платні передачі у два рази менше, ніж легальні англійські телекомпанії.

ЛЕНІН УВІЙШОВ У НАШ ДІМ

Нещодавно Софійський драматичний театр показав прем'єру п'єси «Ленін увійшов у наш дім». Її автор — видатний болгарський прозаїк і драматург, лауреат Димитровської премії, академік Георгій Караславов.

Поява першої болгарської п'єси про В. І. Леніна під час святкування 100-річчя з дня народження вождя — знаменна подія. Болгарська преса дає високу оцінку новому драматургічному творові і сценічній постановці.

П'єса знайомить з вельми цікавою і важливою епохою в житті Болгарії. Автор вводить глядача в атмосферу, що створилася в країні після першої світової війни і Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли назрівала гостра революційна ситуація. Як розповідає сам Караславов, після трьох воєн, після трьох національних катастроф становище в Болгарії 1919 року було просто трагічне.

На цьому тлі в п'єсі показано, як під впливом Великого Жовтня й організаторської діяльності Болгарської комуністичної партії йшло революціонування народних мас, як розповсюджувались ленінські ідеї серед збіднілих, напівпролетаризованих і пролетаризованих селян, як нова правда опановувала серця й уми людей і вказувала їм шлях у світле майбутнє.

Демонстрація протесту в липні 1919 року, страйки транспортників і гірників, загальний робітничий страйк майже на три місяці паралізували країну. Вся трудова Болгарія піднялась на захист молодого Радянської держави.

У п'єсі «Ленін увійшов у наш дім» Караславов правдиво показав той неспокійний час, в образах головно-

Сцена з п'єси Г. Караславова «Ленін увійшов у наш дім». У головних ролях — заслужена артистка республіки Лора Керанова, Святослав Карабоїков та Дора Златанова.

го героя бідняка Делчо Делева, його дружини Милки, а також Тодора Лешева, який ще студентом зустрівся з Леніном у Франції, Атанаса Кошорова та інших, він змалював робітників, представників сільської бідноти, інтелігентів, що відчували на собі благотворний вплив ленінських ідей.

У п'єсі домінує тема героїзму, визрівання класової свідомості. Паралельно Караславов розвиває морально-філософську тему про визволення прикутих до «чорної землі» поневолених людей.

І хоч образу вождя пролетарської революції в п'єсі безпосередньо не виведено (тільки його портрет висить на стіні в хаті Делчо), але присутність Леніна виразно відчутна, його ідеї надихають людей, кличуть до революційних дій.

Директор театру Стойчо Мазгалов розповідає, що актори театру з любов'ю і величезним натхненням працювали над постановкою твору. «З певністю можу сказати, — підкреслює Ст. Мазгалов, — що п'єса переконливо показує силу ленінської правди. Емоційний вплив її дуже сильний. Ми гадаємо, що створили яскравий політичний спектакль».

П'єса Георгія Караславова «Ленін увійшов у наш дім» є серйозним досягненням болгарської драматургії.

ГАНА

Роман письменника Айї Квей Армаха «Фрагменти» розповідає про повсякденне життя сучасного африканського міста. Головний герой твору — сценарист ганського телебачення Баако. Він прагне створювати для ганського телеглядача такі стрічки, які б пропагували фольклор, народне мистецтво.

Роман «Фрагменти» написаний переважно в реалістичній манері, хоч письменник користується і традиційними прийомами африканського фольклору.

ДРВ

На відзнаку 100-річчя від дня народження В. І. Леніна в містах ДРВ проведено фестиваль художніх і документальних фільмів, присвячених великому вождю. Були показані кінокартини «Сім'я Ульянових», «Ленін у Жовтні», «Ленін у 1918 році», «Розповіді про Леніна», «Апасіоната», «Людина з рушницею», «Ленін завжди живий», «Місто, що носить ім'я Леніна» та інші.

В Ханой відкрилася четверта виставка художників і скульпторів Південного В'єтнаму. На ній представлено близько 800 творів, що відзначаються високою майстерністю, багатством форми та змісту, оригінальністю стилю.

Поряд з такими відомими митцями, як Тхай Ле Лам, Но Танг Лонг, Нгуєн Ван Кін та інші, у виставці беруть участь і молоді художники та скульптори.

За свідченням преси демократичного В'єтнаму, ця виставка правдиво відбиває героїчні будні та бойовий дух армії Фронту національного визволення.

Шахтарі.

СЛАВА І ТРАГЕДІЯ ЮДЖІНА МОРЛІ

Художник Антон Рефреж'є на сторінках газети «Дейлі уорлд» ділиться спогадами про творчість і життя прогресивного американського художника Юджіна Морлі.

Юджін Морлі народився в сім'ї шахтаря у Скрентоні — одному з вугільних районів Пенсільванії. Змалку був свідком тяжкого життя робітничого люду. В пам'яті підлітка назавжди залишився і сирій ландшафт вугільного району, і страйки, і боротьба з поліцією, і голод у сім'ях страйкуючих шахтарів, і трагічні випадки та обвали під землею. Пізніше все це стало головною темою його чудових картин і літографій.

Талант Юджіна виявився ще в дитинстві. За допомогою друзів-робітників Морлі закінчив художню школу в Нью-Йорку. Його творчість завжди була зв'язана з робітничим класом. Він став членом клубу імені Джона Ріда, де вивчав ідеї соціалізму, знайомився з життям Радянського Союзу. Разом з іншими прогресивними художниками Морлі заснував Американську художню школу, де викладав графіку і літографію. Довгий час він співробітничав у журналі «Нью месіж».

Морлі брав активну участь у громадському житті: у страйках, маршах протесту, пікетуванні, в організації художніх виставок робітничих профспілок. Малюнки, графічні роботи, літографії митця відзначаються високою майстерністю. Твори Морлі експонувалися на всіх відомих національних виставках США.

Один із перших серед художників Морлі рішуче затаврував фашизм. Його малюнок «Обличчя фашизму» викриває огидну суть коричневої чуми.

Ще в довоєнні роки прогресивна діяльність Морлі викликала сильну реакційну кіл США. Комітет для розслідування антиамериканської діяльності зарахував його до підіривних елементів.

Після другої світової війни переслідування Морлі не припинились. Маккартісти зробили все, щоб не дати митцеві можливості працювати. Морлі помер, маючи сорок чотири роки. Його вбила система, яку він ненавидів усе життя, система, побудована на принципі — людина людині вовк.

Катастрофа.

На звалищі.

ПЕНЗЕЛЬ БОРИСА АНГЕЛУШЕВА

Цей художник зажив такої популярності, що вже три десятиліття болгари асоціюють ім'я Бориса Ангелушева з найкращим плакатом, з найоригінальніше оформленою книжкою, з напрочуд гарною поштовою маркою, з влучною і темпераментною ілюстрацією в газеті, журналі, підручнику. І сьогодні, після його смерті, твори Ангелушева живуть, вони надовго залишаться в болгарському образотворчому мистецтві.

Ангелушев належав до людей, що в усякому віці залишаються молодими. Це була допитлива, винятково динамічна натура. Його творчі шукання передусім були пов'язані з сучасністю: він був антифашистом, пропагував соціалізм, відзначався винятковою чутливістю до всього нового. І разом з тим ніколи не розлучався зі своєю незвичайною колекцією старовинних рукописів, поживилих фотографій, давно забутих газет, альманахів, речей, що свідчать про скороминущість моди... І, мабуть, у цій колекції слід шукати джерела віртуозних малюнків до казок братів Грімм, сонетів Шекспіра, оповідань Бабеля, одкровень Бай Ганьо.

В цій дивовижній колекції є і чимало такого, що розповідає про цікаве й складне життя самого художника. Ось грамота за перемогу в конкурсі з історії мистецтв. Вона стала своєрідним квитком для подорожі до Німеччини, де він вивчав прикладну графіку. Малюнки Ангелушева, зроблені в ательє професорів Берлінської художньої академії Шпігеля і Майга, є яскравим свідченням таланту болгарського студента. Незабаром він стане найвідомішим графіком Німеччини. Приблизно про ті ж роки розповідають вирізки з комуністичної газети «Жупел», яка систематично передруковувала з німецьких видань карикатури та плакати художника-антифашиста Фука — під цим псевдонімом друкувався тоді болгарин Ангелушев. А що ім'я Фук нічого не промовляло болгарським поліцаям, то нацисти розсекретили

справжнє прізвище «неблагонадійного» художника. Ангелушев змушений був тікати з Німеччини. Після кількох річних мандрів по Франції, Швейцарії та Чехословаччині член Комуністичної партії Німеччини Борис Ангелушев повернувся на батьківщину. 1936 року з'являються його «Варта» і «Вугляр», серія малюнків до «Тихого Дону», обкладинки та заголовки до книжок письменників-борців, твори на історичну тематику — здебільшого графічні, та декілька живописних полотен: «Страта Левського», «Аспарух перемагає візантійців на Дунаї», а пізніше картини та ескізи на тему «Визвольна російсько-турська війна 1877—1878 рр.».

Пам'ятної осені 1944 року, коли Болгарію було визволено від фашистів, він був уже зрілим митцем із своїм, ангелушевським, стилем: емоційно-філософським змістом і майже тривимірним формою. Ангелушев увічнює для історії братерські обійми партизанів з радянськими воїнами, зустрічає у варненському порту одеські пароплави з зерном. Любов до батьківщини скеровує його увагу і на сьогодення Болгарії, і на сиву її давнину. Це Ангелушев сказав: «Не можу дихати без цієї любові, яка саме в патріотичній діяльності знаходить своє сконденсоване виявлення». Він не був прихильником експериментів, що лишаються тільки у сфері «духовного ательє». «Не варто творити лише для «своєї душі», коли можеш творити одночасно для багатьох душ».

Пензель художника невтомно зображував на білих аркушах картону робітників у в'язках, міські вулиці з телевізійними антенами, стрімкі заводські корпуси, динамічні естади, нові архітектурні силуети під чистим небом Болгарії.

Нещодавно в Національній художній галереї в Софії відкрилася посмертна виставка лауреата Димитровської премії Бориса Ангелушева. Люди різних поколінь приходять сюди на побачення з видатним митцем, який так визначив колись своє художнє і життєве кредо: «Я робив те, в чому люди справді відчувають потребу, і завжди пам'ятав про тих, кому адресував свої малюнки. Я хотів, щоб їх розуміли, щоб їм раділи і, якщо це можливо, щоб учились на них краще, людяніше жити».

ІНДІЯ

В дні святкування сторіччя з дня народження Володимира Ілліча Леніна в Калькутті відбулася прем'єра п'єси «Жовтнева революція і Ленін», написаної письменницею Ніведітою Дас. В основу цієї п'єси покладено окремі мотиви радянського фільму «Ленін у Жовтні» та книжки Джона Ріда «Десять днів, які потрясли світ».

Як відзначає індійська преса, вперше на бенгальській сцені був поставлений спектакль, що відтворює історичні події Великої Жовтневої соціалістичної революції і образ В. І. Леніна.

Виконавець головної ролі в п'єсі — актор Судхір Дей — заявив, що такого успіху він «не мав на протязі всієї своєї артистичної кар'єри».

НОРВЕГІЯ

Преса з тривогою пише про кризу в сучасній норвезькій літературі. Книгарні пропонують покупцям катастрофічно малу кількість прозових та поетичних творів вітчизняного походження. Дехто з критиків убачає причину цього явища в «експансії» радіо, кіно та телебачення. Інші цілком справедливо знаходять пояснення в тому, що значна частина сучасних норвезьких письменників, на відміну від своїх великих попередників, загрузла в непотрібному й незрозумілому сучасному читачеві світі абстракції. Їхні книжки, написані «для еліти», мало кого цікавлять.

«Життя письменників у нашій країні аж ніяк не назвеш солодким, — пише, між іншим, газета «Дагбладет». — Їм бракує контакту з читачами, їх гнітить бюрократичне ставлення з боку властей, вони бідують, бо авторські гонорари в нас надзвичайно низькі. Дається знати й той факт, що навіть найбільші видавництва, йдучи шляхом найменшого опору, займаються майже виключно друкуванням перекладних творів, причому — треба зразу ж додати — творів далеко не найкращого гатунку».

ПОЛЬЩА

Загальнопольський комітет Фронту єдності народу, Товариство польсько-радянської дружби, Спілка художників Польщі підбили підсумки конкурсу на кращий плакат, присвячений 100-річчю з дня народження Володимира Ілліча Леніна.

З 250 надісланих на конкурс творів відібрано 16. Першою премією відзначено

Б. Ангелушев.

Ілюстрація до поеми «Вересень» Гео Милева.

плакат варшавських художників Януша Ероля і Павла Удоровецького «Ленін — звитяжний прапор нашої епохи».

Роман Віончен, відомий польський документаліст, знімає повнометражний кольоровий фільм про Варшаву. Це буде історичний документ про долю героїчного міста. Водночас режисер працює над кінострічкою «Яничари» за популярною зараз у Польщі автобіографічною повістю Алоїза Твардецького.

США

Сідней Пуат'є — популярний американський актор-негр — вирішив назавжди залишити Сполучені Штати. «Я не можу жити в атмосфері, повній ненависті», — заявив він представникам преси.

В статті, вміщеній у журналі «Лук», американський негртянський письменник Джеймс Болдуїн вбачає в рішенні Пуат'є трагедію, титову для більшості митців-негрів, народжених у Сполучених Штатах. Сам Болдуїн, до речі, теж назавжди залишив батьківщину.

У видавництві «Харкорт Брейс енд уорлд» вийшла книжка відомої американської письменниці Мері Маккарті «Напис на стіні та інші літературні есе». Це збірка літературно-критичних статей, надрукованих з 1962 по 1969 рр. Тут можна прочитати статті про книгу Селінджера «Франні і Зуї», про творчість Джорджа Оруелла і Нормана Мейлера. Як відомо, з початку 60-х років письменниця живе в Парижі і цікавиться французькою літературою. До збірки увійшли також її критичні статті про творчість Наталі Саррот. Англієська сучасна література репрезентована двома статтями про творчість письменниці Айві Комптон-Бернетт.

УГОРЩИНА

Угорські кінематографісти знімають стрічку про великого угорського композитора і піаніста Ференца Ліста. Ставить фільм режисер Мартон Келеті. Головну роль виконує популярний угорський актор Імре Шінкович. У зйомках беруть участь також радянські актори.

В ГОСТЯХ У ЕУГЕНА СУХОНЯ

Ім'я видатного словацького композитора Еугена Сухоня відоме українським любителям музики. Торік, під час днів чехословацької культури на Україні, Словацький національний театр показав у Києві його оперу «Крутнява».

Журнал «Світ соціалізму» вмістив інтерв'ю з композитором.

— У вашій творчості відчутні традиції народної музики. Що ви скажете з цього приводу?

— Зв'язок з фольклором характерний не лише для мене, а й для всього мого покоління. Ми вчилися у таких митців, як Сметана, Дворжак, пізніше Сук, Новак, Яначек, що черпали натхнення з багатющої скарбниці народної музики.

З 30-х років у словацькій музиці заявляє про себе ряд митців, які в своїй творчості спираються на фольклор — Александр Мойзес, Ян Ціккер та інші.

Ми з самого початку не обмежувалися шуканнями виключно словацької народної форми. За стильовими особливостями твори наших композиторів були надзвичайно різноманітні. Проте поступово в нашій роботі і творчості наших учнів викристалізовувався свій національний стиль, який у 40-х, 50-х роках був уже чітко представлений майже в усіх музичних жанрах — від камерної музики до опери.

— В яких країнах виконувалися ваші твори?

— В багатьох. Сама тільки «Крут-

Сцена з опери «Крутнява».

нява» була поставлена у п'ятнадцяти театрах різних країн, і я гадаю, що вона прислужилася не лише пропаганді словацької музики, а й Словаччині взагалі. Мені дуже подобаються чудові постановки цієї опери в Москві і Тбілісі, а також опери «Сватоплук» у Саратові. Я не тільки композитор. Своїм обов'язком вважаю виховувати молодь, тому викладаю теорію музики на факультеті музикознавства у Братиславському університеті ім. А. Коменського. Веду і громадську роботу як депутат Словацької Національної Ради. Незабаром я відвідаю Радянський Союз, що мене дуже радує. Побуваю в Ризі, Ленінграді, Москві.

ПОЗИЦІЯ МИТЦЯ

В журналі «Сатердей рев'ю» нещодавно з'явилася стаття американського драматурга Едварда Олбі, автора відомих у нашій країні п'єс «Все в саду» і «Смерть Бессі Сміт».

У цій статті, яка має заголовок «Десятиріччя активності», Олбі розглядає шістдесяті роки з точки зору проблем театрального мистецтва. «Найважливіша функція театру як форми мистецтва, — пише він, — розкриття людської природи». І далі: «Становище в театральному мистецтві відповідає здоров'ю націй».

Олбі зазначає, що на Бродвеї триває занепад комерційного театру.

Значну частину своєї статті митець присвятив питанню: чи існують в Америці справжні драматурги? Так, існують, відповідає він на своє питання і називає кілька прізвищ, серед яких стоїть і ім'я Артура Копіта — автора відомої зараз усього світові п'єси «Індіанці», що викриває американську реакцію.

Найголовніші висновки Едвард Олбі приберіг на кінець статті: тут ідеться про те, що театр повинен брати активну участь у політичному житті країни.

«Мистецтво існує не для того, щоб за його допомогою втікати від життя, — пише Олбі. — Митець мусить бути політично свідомою людиною, але, на жаль, саме байдужість до соціальних проблем буде притаманна, на мою думку, нашому мистецтву в 70-ті роки».

ТАЛАНТ І МУЖНІСТЬ

Ванесса Редгрейв.

Кінофестиваль у Канні. В. Редгрейв одержує премію за найкраще виконання жіночої ролі (у фільмі «Божевільний Морган»).

30 січня 1937 року в Лондоні на сцені славного шекспірівського театру «Олд Вік» давали «Гамлета». В головній ролі виступав Лоуренс Олів'є. Лаерта грав відомий актор Майкл Редгрейв. Посеред другої дії Лоуренс Олів'є вийшов на авансцену і сказав: «У нашого Лаерта народилася дочка. З'явилася нова актриса Англії!»

Пророцтво його збулося — дочка Майкла Редгрейва стала актрисою.

Так свідчить сімейна легенда... Ванесса Редгрейв походить із акторського роду, який ось уже понад триста років тісно зв'язаний з англійською сценою.

Ванесса мріяла стати балериною. З дитинства вона наполегливо вчилася мистецтва хореографії.

Однак цій її мрії справдитися не судилося. Коли дівчинці минуло чотирнадцять років, вона стала набагато вища за зріст од інших учнів і вчитель тактовно порадив їй зосередити свою увагу й зусилля на акторській майстерності.

Дівчина скінчила школу драматичного мистецтва в Кенсінгтоні і з 1957 року почала досить успішно виступати на лондонській сцені. Згодом Ванесса стала ак-

трисою великого діапазону. У 1960 році за виконання ролі Катаріни в «Приборканні непокірної» вона здобула почесне звання найкращої англійської акторки року. А рік потому театральна критика одноставно визнала її «найкращою Розаліндою сторіччя» (у спектаклі «Як вам подобається»). Після цього була ціла низка класичних ролей — від Шекспіра до Ібсена. Успішно виступала актриса і в сучасному репертуарі на телебаченні.

Ванесса Редгрейв вперше з'явилася на кіноекрані в маленькій епізодичній ролі у фільмі «Личина». Дебют був досить невдалий, і про нього кінокритики воліють не згадувати. Це цілком зрозуміло, бо з двох десятків екранних ролей ця невдача — перша і остання.

У 1966 році вона дуже вдало зіграла в фільмі Карела Рейса «Божевільний Морган», в якому блискуче виявився її комедійний талант. Праця в цій картині принесла Редгрейв перший великий успіх і нагороду на міжнародному кінофестивалі в Канні за найкраще виконання жіночої ролі.

Королева Джіневра у музичному кіноспектаклі «Камелот», провінційна вчителька в картині

«Гордість міс Джін Бруді», загадкова жінка у фільмі Мікельанджело Антоніоні «Блоу-ап» (роль, яка принесла їй найвищу нагороду американської кіноакадемії — премію «Оскар») — вже самий цей перелік показує широчину творчого діапазону актриси.

Останні роботи Ванесси Редгрейв: роль Ніни Зарічної в екранізації чеховської «Чайки», яку здійснив Сідней Люмет, і образ Айседори Дункан, створений нею у фільмі К. Рейса «Айседора».

Айседора-Анджела Дункан з дванадцяти років почала свої виступи на балетній сцені. Вона танцювала власні оригінальні композиції, імпровізуючи під класичну музику «природні рухи». Всесвітню славу приніс їй триумф на міжнародній виставці в Парижі 1900 року. Її гастролі майже в усіх європейських столицях проходили з величезним успіхом. Дункан створила дитячі школи в Берліні, Парижі, Нью-Йорку.

На запрошення наркома освіти А. В. Луначарського Айседора Дункан з 1921 по 1924 рік жила і працювала в Москві, де організувала хореографічну студію, в якій мистецтву «вільного танцю» навчалися діти робітничих околиць столиці.

Наприкінці життя Дункан видала щоденники, які й лягли в основу сценарію фільму «Айседора».

Протягом багатьох місяців Ванесса Редгрейв ретельно готувалася до відтворення образу великої балерини, навіть поновила для цього свої заняття балетом. Їй пощастило знайти єдиний докумен-

тальний ролик, на якому Айседора Дункан знята у танці. Разом з балетмейстером фільму — відомим австрійським хореографом Літсом Піском вона уважно вивчала ці кадри, намагаючись прозирнути у творчу лабораторію танцівниці, в характер танцю Дункан. Величезна працьовитість, цілісність характеру і темперамент допомогли Ванессі Редгрейв справитися з роллю.

Режисер Карел Рейс сказав після закінчення зйомок: «Тільки Ванесса Редгрейв могла і грати, і танцювати з такою високою артистичною довершеністю, яка була властива Айседорі Дункан».

Радянський письменник Чингіз Айтматов розповідає:

— Я зміг ще раз переконатися в тому, який глибокий і правдивий образ створила актриса, коли в Парижі випадково потрапив на виставку, присвячену життю Айседори Дункан. Ця виставка була організована її братом у підвалі якогось старого будинку. Дивлячись на рідкісні фотографії, поштовкли афіші, картини і малюнки художників, я зрозумів, як точно режисер вибрав актрису. Ванесса Редгрейв не вражає глядача виконанням танців Дункан, але характер своєї героїні, її особистість, душевний склад відтворює з безмежною щирістю і глибиною.

А ось що сказав про Ванессу Редгрейв кінорежисер Григорій Козінцев, після того як познайомився з нею в Англії: «Мабуть, мало кому так не пасує все, що пов'язане з комерційною сутністю так званих «зірок», як цій актрисі. Її виконання відзначається глибиною і серйозністю».

Та світова громадськість знає Редгрейв не тільки як актрису.

Головну роль у фільмі Мікельанджело Антоніоні «Блоу-ап» виконує Ванесса Редгрейв.

Нещодавно багато газет Європи і Америки вмістили фотографії мітингу на Трафальгар-сквері в Лондоні, де на першому плані стояла Редгрейв і виголошувала промову проти війни у В'єтнамі.

Це був не перший її виступ. За участь у демонстраціях і мітингах актрису не раз заарештовували.

Ванесса Редгрейв — активна громадська діячка. Вона багато разів брала участь у демонстраціях проти водневої бомби, проти іноземних баз на англійській території, проти політики підтримки американської воєнщини.

— Існують війни, — говорить Ванесса Редгрейв, — у яких кращі сини і дочки народів б'ються за святую справу свободи. В'єтнамські патріоти не складуть зброї, поки на їхній землі хазяйнують чужоземні загарбники. І я ніколи не братиму участі в фільмі або виставі, де розперезані молодики для забави розчереплюють один одному голови.

Жовта преса намагалася висміяти Редгрейв, змалювати її екстравагантною леді, яка займається політичною діяльністю з любові до рекламного розголосу.

Однак англійці, яким не байдуже, що сьогодні діється у В'єтнамі і на американських військових базах у них в Англії, добре знають ціну наклепам продажних писак і не мають сумніву в громадянській мужності своєї співвітчизниці.

Кінокритик англійської газети «Морнінг стар» Ніна Хіббін писала про Ванессу Редгрейв: «Вона належить до найвищого розряду акторів і актрис. І хоч у мистецтві дуже важко, а подекуди майже неможливо провести якісь грані, Ванесса Редгрейв займає особливе, тільки їй належне визначне місце в нашому національному театрі і кіно».

В. АРТАМОНОВ

Кадр з фільму «Айседора».

Винуватців не було...

Бувають катастрофи, спричинені стихійним лихом — землетруси, повені, гірські зсуви. В таких випадках кажуть, що винуватців нема, бо винна сама природа. Катастрофи, про які ми тут розповімо, викликала не стихія. Вони сталися внаслідок байдужого ставлення до людського життя, внаслідок нехтування безпекою людини, яке так часто можна спостерігати в буржуазних країнах у мореплаванні, на будівництві тощо.

І, що особливо прикметно для описаних тут катастроф та їхніх наслідків, винуватців не знайшли...

ОСТАННІЙ РЕЙС «ПАМІРУ»

Західнонімецький вітрильник «Памір» виглядав дуже привабливо, — великий, завдовжки понад сто метрів, з гарними вітрилами. Збудований ще в минулому сторіччі, він, звичайно, був уже надто застарілий, проте керівництво морським торговельним флотом ФРН вважало його цілком безпечним для плавання.

На «Памірі» відбувалося практичне навчання майбутніх моряків — п'ятдесяти 17-річних юнаків. Восени 1957 року судно, маючи на борту крім тих курсантів ще 35 чоловік команди — офіцерів та матросів, поверталася з Буенос-Айреса до Гамбурга.

Однієї ночі барометр раптом різко упав, та командир «Паміру» Дібіч не виявляв особливого занепокоєння. Він дістав повідомлення, що ураган нібито змінив свій напрямок у бік Бермудів, а корабель тримає курс на Канарські острови.

Проте ще через кілька годин шалений вітер накинувся на корабель, зірвав вітрило, величезні маси води затопили палубу. Після кількох годин виснажливої боротьби команди з ураганом, радист став посилати в ефір сигнали «SOS»...

А ураган робив далі свою справу. Ось він підхопив судно наче іграшку і кинув у морську безодню. Пекар корабля Карл-Отто Думер, один з тих п'яťох, яким пощастило врятуватися, так описує останні хвилини «Паміру»: «Наш корабель все більше й більше нахилився на бік. Радист, що до останньої хвилини посилав сигнали «SOS», змушений був залишити рубку. Скоро корабель так нахилився, що вже не можна було

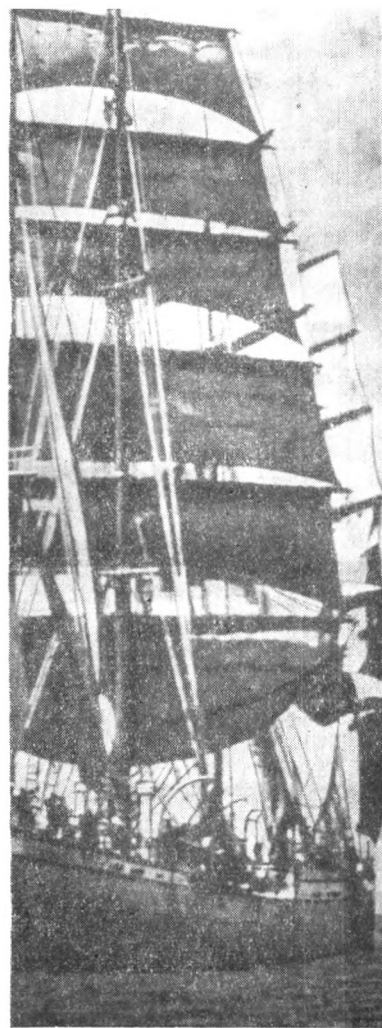
навіть спустити рятувальні шлюпки. Екіпаж зібрався на верхній палубі. А потім це сталося — «Памір» перекинувся. Я бачив хлопців, що стрибали у море, тримаючись за руки. Стрибнув і я. Мені пощастило втриматися на гребені гігантської хвилі.

У бурхливих водах Атлантики боролися за життя близько 70 чоловік. Вони намагалися відплисти далі від корабля, щоб їх не поранили його уламки. Вода була тепла, градусів 25. Кілька матросів ухопилися за рештки рятувальних шлюпок, які розбилися під час катастрофи. Вціліла лише одна...

І раптом хтось першим побачив корабель. Ні, це не був привид, це був справжній корабель, приблизно за 500—800 метрів од нас. Здавалося, він шукає екіпаж «Паміру». Потерпілі стали гукати хором і благати про допомогу. Та все було марно. Шум вітру та моря заглушав крики, і за хвилину корабель сховався за горизонтом.

Коли минула ця страшна ніч, й

Капітан корабля І. Дібіч.

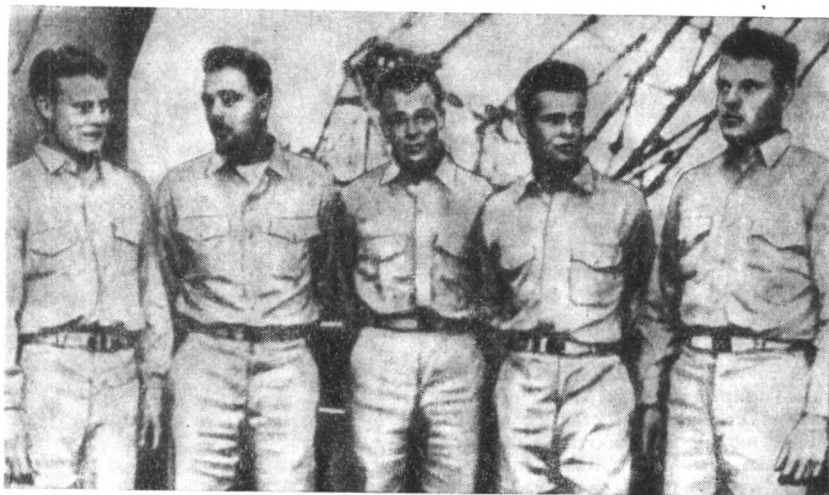
Вітрильник «Памір».

настав ранок, на уламках погойдувалося лише кілька трупів. Решта давно потонула. В живих залишилося тільки вісім юнаків. На всіх було півпляшки джину і більш нічого, ані краплини рідини. Голод ще можна було стерпіти, але спрага була найстрашнішим ворогом. Хлопці почали пити морську воду. Лише один, 20-річний Гюнтер Гассельбах з надлюдськими зусиллями утримувався від цього. Він робив усе, аби жодної краплини солоної води не потрапило йому до рота. Щільно затулював губи, повертався до хвилі спиною, глибоко дихав.

Тим часом почалася велика рятувальна операція. Десятки кораблів і кілька літаків шукали потерпілих. Та море довго не відкривало своєї таємниці.

Після двох страшних ночей нас залишилося п'ятеро. Ми причепили до уламка палиці рятувальний жилет замість прапора, сподіваючись, що так нас швидше побачать.

Почав накрапати дощ, і це deciso полегшило наше становище. Дощова вода змила з облич морську сіль, юнаки підставляли роти, хапали пересохлими губами прісні краплини. Раптом з хмар виринув літак і пішов прямо на

П'ятеро з тих вісімдесяти-п'яťох, що стали жертвою своїх безвідповідальних вчителів і наставників.

нас, подаючи сигнали, що побачив нашу групу.

* * *

Рятувальне судно, яке незабаром прийшло сюди, прийняло на свій борт п'яťох врятованих, — все, що залишилося від «Паміру».

У цій трагічній справі не було ніякого суду, не було й обвинувачених. Вважалося, що «Памір» став жертвою морської стихії. Однак винуватці були. Це ті, хто вивчив курсантів у таке далеке плавання на вітрильнику, збудованому ще в минулому сторіччі й придатному хіба як експонат музею історії морського флоту. З цього приводу одна газета цілком слушно писала, що навіть майбутніх шоферів навчають на автомобілях сучасного зразка. А тут йшлося про повне серйозних випробувань і великих небезпек морське плавання.

ТРАГЕДІЯ ФРЕЖЮСА

Такої негоди тут ще не було. Навіть найстаріші мешканці Фрежюса, містечка на французькій Рів'єрі, не пам'ятають, щоб протягом кількох днів ані на мить не вщухав дощ. Правда, у грудні така погода для курорту вже не мала особливого значення, але небезпека полягала в іншому. Загрозово підвищився рівень води перед греблею, зведеною за 8 кілометрів вище Фрежюса. Сама ця гребля принесла невеличкому містечку своєрідну славу. Її вважали за технічне чудо, бо вона була найтоншою у світі. При висоті у 60 метрів ширина її фундаменту дорівнювала лише 7 метрам, а закінчувалася гребля півметровою смугою.

І ось 2-го грудня 1959 року вода загрожує затопити містечко. За елегантною лінією греблі, лише в кількох сантиметрах від її краю колихалося величезне водоймище — 50 мільйонів кубічних метрів води.

Однак, як це часто буває в подібних випадках, ніхто не хотів вірити, що йдеться про серйозну небезпеку. Адже гребля була творінням Андре Койнеа, — найдосвідченішого фахівця з цієї галузі, й саме його ім'я вже здавалося багатьом достатньою запорукою безпеки.

2-го грудня о 18 годині черговий по греблі дістав наказ відкрити шлюз. Відтоді щосекунди з водоймища витікало 40 кубічних метрів води. Рівень води почав помалу спадати. Заспокоївшись, черговий пішов додому, в свою хатину, що стояла поблизу. Коли він уже сидів вдома, раптом почувся страшенний гуркіт, який долинав ззовні. Чоловік одразу все зрозумів.

Жертви катастрофи у Фрежюсі.

— Гребля розвалюється! — вигукнув він. — Біжимо! Гребля розвалюється!

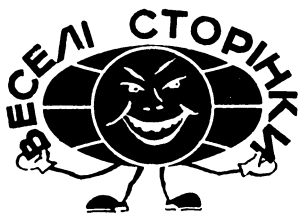
Він схопив з ліжка маленького сина і разом з дружиною вибіг з дому. Вони навіть не наважувалися подивитися в бік греблі, де діялося щось жахливе. А коли були вже на безпечній відстані й глянули назад, побачили, як гребля нахилилася і 60-метрова стіна води ринула вниз, на Фрежюс.

Очевидці потім розповідали, як на шосе перед водяною стіною мчав автомобіль. Водій гнав машину на граничній швидкості, але вода наздогнала її... В іншому місці якийсь юнак по самі груди у воді ніс на руках дитину. Він наблизився до будинку, де ще були люди, й закричав: «Рятуйте мою дитину!» Якийсь сміливець кинувся на допомогу і взяв дитину. Але коли він знову стрибнув у хвили, аби допомогти чоловікові, той вже зник під водою.

Цей жах тривав протягом години. Потім сила води почала меншати. До місця катастрофи з усіх кінців містечка збігалися люди. Вони пробіралися від будинку до будинку, намагаючися врятувати тих, кого ще можна було врятувати. Тоді тут загинуло 420 чоловік.

Французька громадськість вимагала виявити винних і суворо покарати їх. Андре Койнеа, автор проекту греблі помер через кілька тижнів після цього нещастя. 67-річний архітектор не зніс такого удару долі. Він став останньою жертвою катастрофи, що між іншим сталася не з його вини. За твердженням фахівців, його розрахунки були безпомилкові. Винуватцями стали ті, хто будував греблю. Вона завалилася лише тому, що її лівий бік стояв на непридатному ґрунті. Однак винні уникли покарання, суд чомусь виправдав їх, незважаючи на всі протести громадськості.

Д. КРІСТОФЕР

(Англія)

ЗБРОЯ МАЙБУТНЬОГО

Я гадаю, вони просто хотіли, аби при цьому був присутній хоча б один представник від армії. Як би там не було, але одного ранку я, немов золотий розмальований острів, опинився серед цивільних у темних костюмах.

Професор Норвуд, настільки популярний, що навіть я чув про нього, почав свій виступ.

— Джентльмени, — сказав він, — ви всі розумієте, наскільки важлива наша зустріч. Можливо, дехто з моїх колег знає й більше за мене про виконану роботу, але іншим, — дружня посмішка на мою адресу, — навіть і на думку не спадає, навіщо ми зібралися тут. Та це й природно — до останнього часу ми все тримали у величезній таємниці. Такої обережності доводилося дотримуватися через те, що йдеться про наймогутнішу зброю, яку будь-коли мала наша чи якась інша країна.

Такий початок пригнітив мене. Існує поширена думка, що солдатам подобається дізнаватися про нову зброю. Але так здається лише цивільним. Яку б нову зброю не винайшли, застосовування її не приносить нам ніякого задоволення, хоча в ній іноді й буває потреба.

— Наше останнє дослідження, — вів далі професор Норвуд, — ішло в дещо незвичному напрямку. Зверніть увагу, що в цьому залі експоновано деякі ескізи Леонардо да Вінчі. Роздивляючись їх, я не міг не дивуватися, як точно да Вінчі передбачав майбутнє.

Звичайно це пояснюють його геніальністю. Але свого часу я уважно прочитав роботу Дана «Експерименти з часом» і знайшов інше тлумачення ескізам да Вінчі. Ви знаєте, що праця Дана — це звіт про те, як він з групою експериментаторів відкрив можливість передрікати майбутнє.

Ще раніше за працю Дана з'явився трактат доктора Соула, котрий низкою дослідів довів можливість передбачати майбутнє.

І я не випадково кажу про це. Це дуже важлива справа, бо досліді доктора Соула якоюсь мірою пояснюють появу ескізів да Вінчі. Можливо, загадка технічного генія да Вінчі криється в його здатності передбачати? Можливо, да Вінчі робив не більше, ніж підслуховував те, що діятиметься в ХХ столітті? — Професор Норвуд поблажливо подивився на мене. — Ви розумієте мою думку?

Так, я розумів. Приблизно таким тоном я звичайно розмовляю з молодим лейтенантом Військової академії.

— Коли да Вінчі міг передбачити винахід за чотириста років, — говорив професор Норвуд, — то можливо зробити це і зараз. Але ми вже не припустимося тих помилок, котрі зробили сучасники да Вінчі.

— У наші дні, звичайно, ми більше цікавимося військовою технікою, ніж будь-якими іншими галузями. Ви можете зрозуміти, як це важливо з точки зору виробництва зброї. Віками кожна країна намагалася обійти іншу, удосконалюючи зброю. Тепер вперше у нас з'явилася можливість обігнати всіх на кілька століть. Ви тільки замисліться над цим! Сьогодні ж ми випередили інших не більше, ніж на п'ять—десять років!

— Однак поки це лише теорія. Ви, звісно, хочете знати, яких практичних заходів ми вжили досі. Вся складність полягає в тому, щоб знайти людей, котрі володіють хистом передрікання хоча б у початковій формі, а потім розвинути його далі. Уряд, — він злегка посміхнувся, — допомагає нам у цьому. Дослідження інтелекту, волі, здібностей — вже багато років провадиться в наших школах. Ми здійснюємо їх за власним методом, котрий дозволяє виділити учнів з так званим Р-фактором.

Таких осіб ми знайшли небагато. Адже інтенсивність цього фактора має широкі межі. Ті діти, які особливо успішно виявили себе під час іспитів, були переведені до

спеціальної школи. Там, крім звичайних занять, з ними провадили заняття по розвитку Р-фактора. Є багато можливостей впливати на розвиток цього фактора — особлива дієта, умови-життя тощо.

Ми сконцентрували увагу на найвидатніших учнях. Двоє чи троє виявили в цьому плані неабиякі здібності. Але існує й інша проблема — необхідність відбору. Наші піддослідні дали чимало матеріалів про риси майбутнього, але майже нічого не сказали у військовій галузі. Ми довели також, що Р-фактор діє у відповідності з психічними нахилами особистості. Хлопчик, що цікавиться музикою, відкриває фрагменти з іще ненаписаних сонат і симфоній, однак це нам нічого не дає. Нам був потрібен такий екземпляр, котрий би суміщав у собі Р-фактор і технічні нахили. Жоден з наших кращих учнів не пасував нам, і ми були змушені продовжити досліді в школах.

— Отже, нам потрібно було знайти поєднання Р-фактора з науковим талантом. Ми знайшли такий екземпляр два роки тому, — не вгавав професор. — Наша мета — одержати креслення потужної зброї, яка з'явиться у світі через сотні років. Це означало, що хлопчик повинен був оволодіти основами креслення, і тільки після цього його піддали випробуванню. Ми провели репетиції — спочатку він повинен був зробити передбачення на період від одного року до десяти.

Професор замовк і переможним поглядом обвів усіх, хто сидів у кімнаті.

— Джентльмени, — сказав він, — сьогодні день нашого тріумфу. Тепер ми так упевнені в успіхові, що запросили вас, аби ви розділили його з нами. Годину тому хлопчика Рудольфа Лейтона помістили в сусідню кімнату, де він поринув у гіпнотичний сон. Попередньо його проінструктува-

ли, що він має детально зобразити зброю, яка домінуватиме над світом у будуччині. Зараз ми побачимо наслідки.

По залу прокотився шепіт схвалення. Професор зійшов з кафедри і попрямував до дверей.

Я пішов за ним. У кімнаті стояв великий стіл, на якому були прикріплені аркуші креслярського паперу. Поряд лежав хлопчик років десяти. Він спав.

Професор Норвуд підійшов до столу.

— Прокинься, — сказав він, торсаючи хлопчика за плече. — Прокинься, Рудольфе.

Хлопчик розплющив очі, підвів голову і ніяково подивився на людей, що зібралися навколо столу. Але він їх не цікавив. Вони схилилися над аркушами паперу. Тоді хлопчик підвівся і непомітно відійшов убік. Він пройшов повз мене, і я, намагаючись в кишені кілька цукерок, тицьнув їх йому в руку. Потім я приєднався до решти.

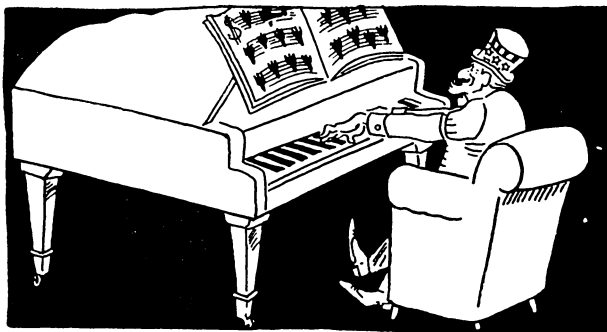
Дійсно, на папері був намальований якийсь досить невиразний ескіз. Всі мовчки дивилися на нього, не наважуючись висловити здогад відносно того, що там зображено.

Професор Норвуд також схилився над столом і не менше ніж півхвилини роздивлявся малюнок. Нарешті він випростався.

— Над ним потрібно ще добре попрацювати, — багатозначно мовив він. — Звичайно, як я вже казав, важко зрозуміти принцип з першого погляду. Потрібно скликати наших кращих фахівців.

— А мені здається, — наважився я, — що це наймогутніша зброя, яка домінуватиме в будуччині. Джентльмени, це ніщо інше як малюнок, — я зробив паузу, — звичайного голуба.

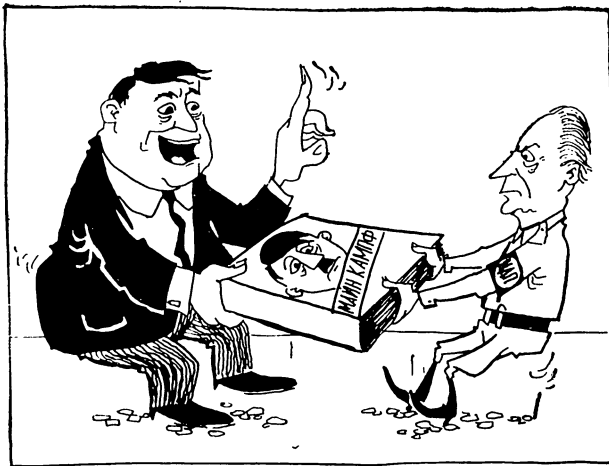
З англійської переклав Олександр БЕРГ

США: гра за старими нотами.

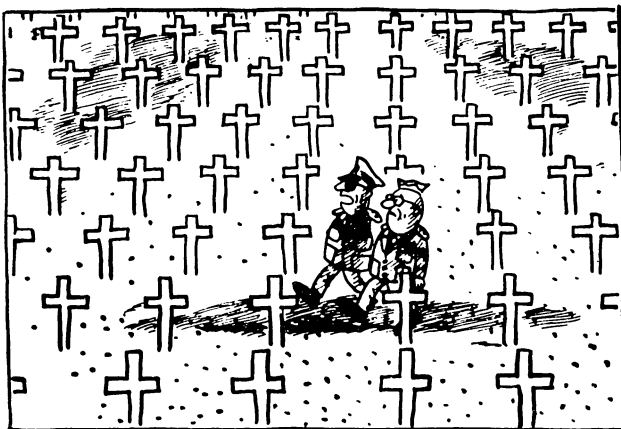
У Греції «чорних полковників»:
— Що таке правосуддя — вирішую я!

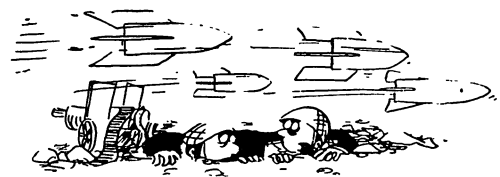
Франц Йозеф Штраус до фон Таддена:
— Віддайте нам, ми її застосуємо краще!

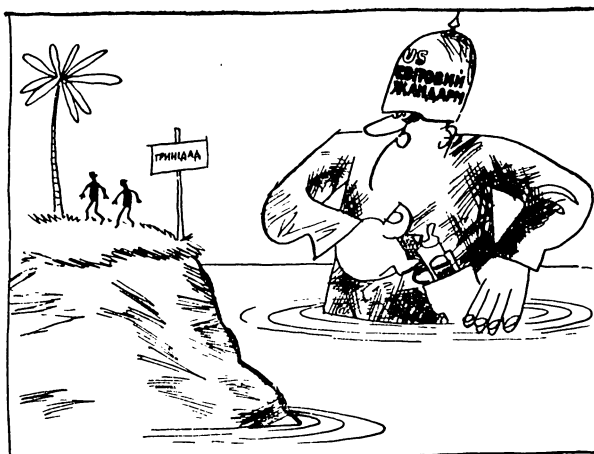
Чимало членів неонацистської НДП перебувають одночасно і членами партії Кізінгера-Штрауса ХДС-ХСС.

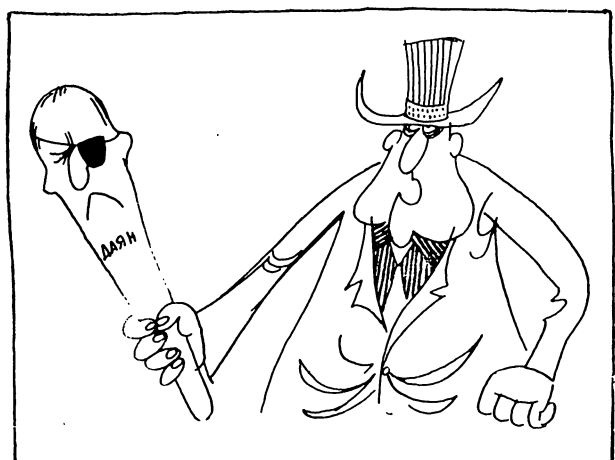
— Десь тут закінчилася стара в'єтнамська політика Джонсона й почалася нова в'єтнамська політика Ніксона.

— Сьогодні вони літають надзвичайно низько. Мабуть, буде дощ!

— Мовчати, бо стрілятиму!

Американський кийок для Близького Сходу.

ЖАРТИ НА КОЖНОМУ КРОЦІ

Ворожбитка:

— Попереджаю, хтось стоїть на вашій дорозі...
— Попередьте краще його! Бо я водій само-
скида...

— Уявляєш, цей Ковальський страшенний дивак.
Я хотів позичити в нього 1000 злотих, так він одмовив
мені!

— Невже?! Але попереджаю, що я теж дивак.

Епітафія:

«Тут спочиває Домініко Орсіні, котрий і за жит-
тя не робив нічого іншого».

— Ти довіряєш ворожкам?

— Так, певний час я їм вірив, але якось прийшов
до однієї ясновидиці, постукав у двері і знаєш, що
почув?

— Ні!

— Вона спитала: «Хто там?»

— Мій зять буде актором? Ніколи! — сердито ви-
гукнув батько, коли дочка розповіла йому про свій
намір вийти заміж. Однак він все-таки пішов до те-
атру, аби побачити доччиного обранця.

Після спектаклю батько сказав:

— Можеш виходити заміж, ніякий він не актор.

Журналіст запитує одного модного автора детек-
тивів:

— Чим ви пояснюєте той факт, що пригодниць-
кі та кримінальні романи пишуть переважно чоло-
віки?

— Мені здається, — відказав письменник, — що
жінки не змогли б зберегти до кінця книжки таєм-
ницю злочину.

Лікар звертається до дружини пацієнта:

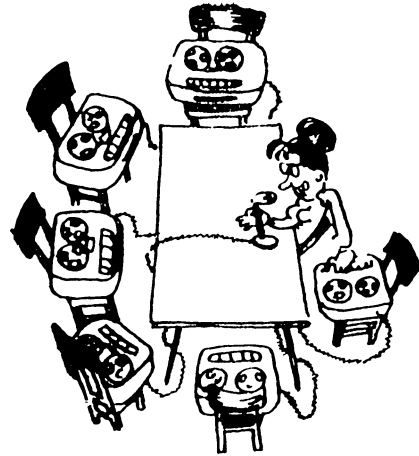
— Тут медицина безсила. Ваш чоловік вже ніколи
не зможе працювати. Але будьте обережні, не ка-
жіть йому цього одразу!

— Чому, лікарю? Це його так підбадьорить!

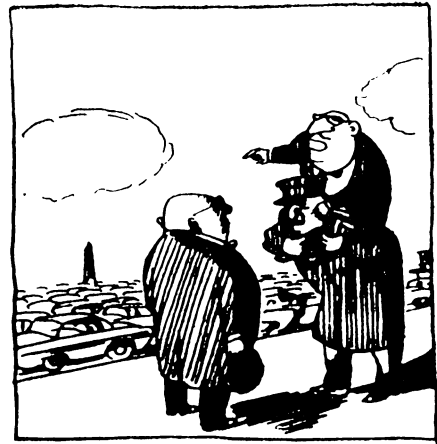
— Дивні тварини ці люди, — каже муха подрузі.
— Витрачають шалені гроші, аби побудувати стелю,
а ходять лише по підлозі...

В одному з готелів у Нью-Йорку вміщено таке
застереження: «Не розкидайте недопалків! Пам'я-
тайте про пожежу Чікаго!»

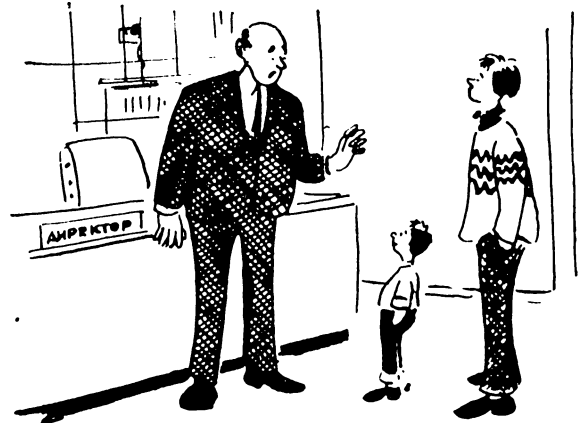
Нижче хтось написав од руки: «Не плюйте на під-
логу! Пам'ятайте про розливи Міссісіпі!»

— Починаємо нашу передачу «Зустрічі з
видатними людьми за круглим столом!»

— На шосе утворилася страшенна пробка.
Отак-от, на шофері, буде швидше!

У школі.

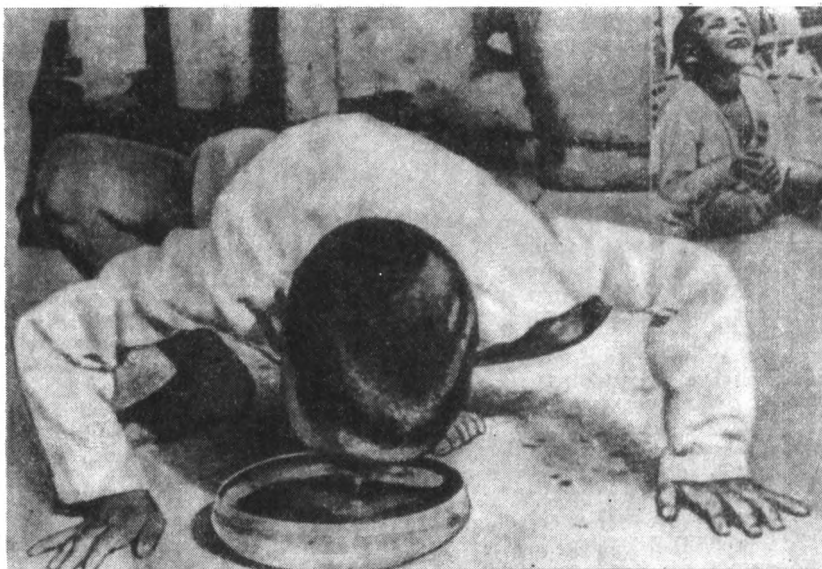
— Це твій батько? Тоді приходить краще з
дідом.

НОВЕ В ГЕОГРАФІІ. У багатьох філателістичних магазинах Європи з'явилися в продаж поштові марки князівства Абд-ель-Курі, розташованого нібито в районі Персидської затоки. Філателісти, однак, не могли знайти його навіть на найновіших картах. Виявилося, що князівство Абд-ель-Курі — вигадка кількох шахраїв з Нью-Йорка, які добре заробляють на фабрикуванні марок неіснуючих держав.

СТОСУНКИ ІЗ СУСІДАМИ. «Коли вночі вам не дає спати музика, що лунає з квартири сусіда, подзвоніть йому по телефону о п'ятій годині ранку і подякуйте за цікаву програму». Ці рядки взято з виданої в США книжки-порадника «Як я досаджаю своїм сусідам».

НЕЙМОВІРНО, АЛЕ ФАКТ. Останнім часом на залізницях США запроваджуються різноманітні заходи, щоб зробити пасажирський транспорт... максимально незручним. Більшість кас позакривано, і пасажирів змушені годинами вистояти в чергах, розклади руху поїздів не вивішують, а пересадки сплановано так, що пасажирам доводиться довго чекати на проміжних станціях. Пояснюється все це дуже просто: автомобільне сполучення остаточно перемогло в США, і залізниці мають тут прибутки лише від транспортування вантажів. США вже домагаються масової відмови населення від користування залізницею. Вищеперелічені заходи призвели до того, що з 360 тисяч кілометрів американських залізниць дві третини не функціонують.

Ці двоє дітей нібито були «вигодовані» її «виховані» вовками.

ВИГОДОВАНИЦІ ВОВКІВ?

У світовій пресі часто з'являються повідомлення про дітей, що нібито росли поза людським суспільством, серед вовків і навіть левів та леопардів. І хоча фахівці ставляться до таких повідомлень досить скептично, широкі коло читачів з інтересом зустрічає їх.

Німецький вчений Г. Петцольд протягом довгого часу вивчав подібні матеріали. Його висновки надають проблемі «дітей джунглів» зовсім нового характеру.

Індійський місіонер Дж. А. Л. Сінгх з Міднапура почув у 1920 році від своїх односельчан, нібито в джунглях в одній вовчій зграї живуть дві людські істоти, котрі мають жахливий вигляд і пересуваються рачки. Сінгху вдалося спіймати ті істоти — двох дівчаток, яких віддали до сирітського будинку в Калькутті. Місіонер вів щоденник про розвиток дітей, який згодом був виданий в Сполучених Штатах. Амала і Камала — так назвали дівчаток — спочатку не вміли пити, а тільки хлебтали рідину язиком. М'ясо вони їли, не торкаючися його руками. Вони не знали, що таке сміх або сльози, і не терпіли ніякого одягу на своєму тілі.

Поступово дівчата привчалися пересуватися у вертикальному положенні, вчилися їсти, носити одяг, розмовляти, набували людських ознак. Та Амала померла

через рік, а Камала в 1929 році — обидві від захворювання нирок.

Коли ця історія обійшла пресу, одразу ж з'явилося багато інших подібних повідомлень. Малят нібито знаходили не тільки у вовчих зграях, а і в печерах леопардів та ведмежих барлогах. І кожна нова історія перевершувала попередні захоплюючими деталями. Характерно, що більшість таких «знахідок» припадало на Індію.

З 20-х років постачальниками такого роду інформації стали агентства преси різних країн. Вони мало цікавилися думкою відповідних фахівців — зоологів, антропологів, психологів — і ніколи не друкували коментарів до своїх повідомлень. Очевидно тому, що інакше всі ці сенсації набули б нового забарвлення.

Навіть американський видавець щоденника Дж. А. Л. Сінгха професор Р. М. Цінг, котрий протя-

гом кількох років вивчав джерела різних історій про вигодованців тварин, зробив цілий ряд серйозних застережень: «Всі повідомлення, — писав він, — починаючи з історії Амали й Камали, містять дуже багато неясних місць і недомовок. Таких дітей нібито багато хто бачив, а от в оточенні хижаків їх не бачив ніхто».

Подібні зауваження роблять й інші фахівці — зоологи і зоопсихологи.

Справді, в жодній історії про вигодованців вовків чи леопардів немає детального опису того, як було знайдено тих дітей. Ці подорожники чомусь завжди обминаються, або викликають сумніви своєю явною неправдоподібністю, а свідки залишаються анонімними. Ті два англійці, які нібито допомагали спіймати Амалу й Камалу, безслідно зникли.

Жодного разу не вдалося встановити походження знайдених в лісах людських малят. Де вони росли, які були умови їхнього життя до того, як вони потрапили в оточення звірів, — про це ніхто не повідомляв.

Ніхто також не бачив дитину-вовка разом із тваринами. Спостерігати таких дітей можна було лише після повернення їх в людське суспільство.

Є серйозні зауваження й чисто біологічного характеру. Наприклад, відвідувачі зоопарків часто можуть бачити, як хижакі переносять своїх малят, обережно беручи їх зубами за карк. Це інстинктивний рух, властивий вірам-батькам. Але ж жодне немовля людини не витримає подібного транспортування.

Періоди розвитку людей і вовків аж ніяк не збігаються. Вовченя годується молоком матері від

6 до 8 тижнів, потім починає вживати м'ясо. Зрозуміло, що організм людського немовляти до таких змін не пристосований. Восьмимісячне ж вовченя вже може себе прогодувати, і піклування батьків йому не потрібне.

Молоко хижих звірів різко відрізняється за своїм складом від жіночого молока і молока корови. Отже, легендам про вовчиху-годувальницю важко повірити.

Природні захисні сили людини значно слабші, ніж у хижаків. Самі лише санітарні умови вовчого лігвища були б занадто важким випробуванням для дитини.

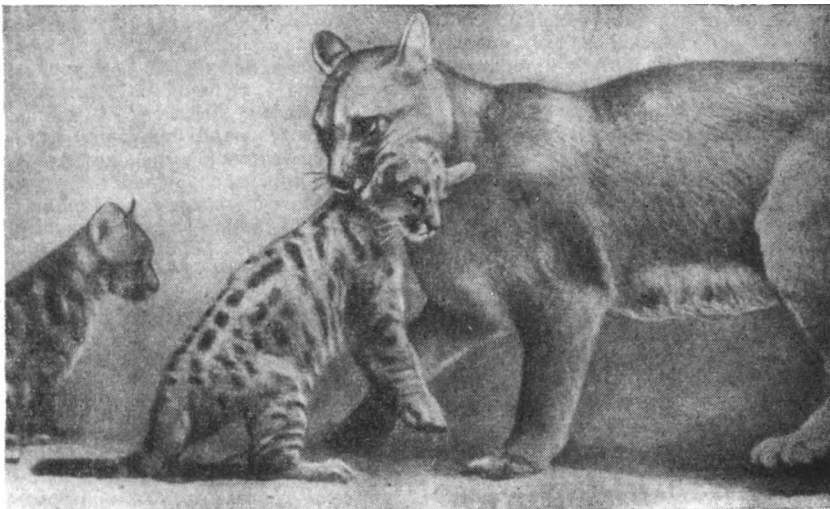
Отже, — роблять висновки вчені, — жодна дитина не могла б вижити серед диких звірів, така можливість повністю виключається.

Однак поставити на цьому крапку було б неправильно. Адже іноді й справді знаходять таких відсталих у своєму розвитку дітей, із звичками тварин, як Амала й Камала. Але слід зважати, що майже всі повідомлення про вовчих приймків надійшли з Південно-Східної Азії, з країн, де населення віками жило в темряві й відсталості, де колонізатори навмисне тримали людей на найнижчому культурному рівні.

Ще кілька десятиріч тому один європейський лікар, котрий багато років прожив у Індії, писав: «Більшість «вигодованців вовків» — це просто діти-ідіоти, яких батьки підкидають десь поблизу людських осель».

Що ж до «вовчих» звичок, то один з найвизначніших зоопсихологів нашого часу професор Отто Келлер пише про це так: «Не слід думати, що недорозвинені діти переймали звички у диких тварин. Хто забув про походження людини, хай ще раз прочитає про це у Дарвіна».

Ось як переносять тварини своїх малят. Звичайно, людське немовля такого не витримає.

ПРИРОДНИЙ ДЕТЕКТОР БРЕХНІ. Американський психіатр доктор Бернс із Сан-Франціско твердить, що коли людина каже неправду, в неї починає сіпатися великий палець на нозі. Бернс пропонує, щоб американські конгресмени сиділи на засіданнях босі...

ТОЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ. Американський журналіст Френк Ллойд Райт дав таке визначення телебаченню в Сполучених Штатах, беззмістовність якого, однак, не відвертає від нього мільйони «середніх американців»: «Наше телебачення, — сказав він, — ніщо інше, як жувальна гумка для очей!»

ЩО ЗНАДТО... Голова ради Британського медичного товариства доктор Рональд Гібсон заявив по радіо: «Найкращий спосіб запобігти надмірному нервовому напруженню — це спокійний сон. Завдяки цьому можна уникнути багатьох хвороб». Однак, додав доктор, одноразовий сеанс такого «лікування сном» не повинен тривати більше 48 годин.

ВИХІД ЗНАЙДЕНО. Королева Єлизавета й прем'єр-міністр Англії Вільсон відмовилися асигнувати гроші на благодійний ярмарок у Гунніслейку. Однак ярмарок все-таки відбувся, і частину потрібних коштів принесли продані колекціонерам оті листи королеви й прем'єра з відмовою допомогти їм.

ЧОРНИЙ ГУМОР. У містечку Шаселе поблизу Ліона біля входу до податкового управління хтось повісив таку об'яву: «Посміхайтесь, коли заходите в цей будинок! Коли ви підете звідси, у вас вже не буде для цього підстав».

Є. БРАНДИС

НАЩАДКИ РОБІНЗОНА КРУЗО

У суботу 25 квітня 1719 року в лондонських книгарнях товпились люди. Надійшла у продаж нова книжка, як казали, така цікава, що її не можна було не прочитати. Увесь тираж розійшовся за кілька днів. Незабаром вийшло друге видання, потім третє, четверте, п'яте... десяте. Цій книжці судилося відіграти надзвичайно важливу роль в історії світової літератури. Ви, певна річ, догадалися, про яку книжку йде мова. Ось її повна назва:

«Життя і незвичайні дивовижні пригоди Робінзона Крузо, моряка з Йорка, що прожив двадцять вісім років сам один на безлюдному острові біля берегів Америки, поблизу гирла великої річки Оріноко, куди його викинуто після аварії корабля, під час якої загинув увесь екіпаж, крім нього, та історія його несподіваного

визволення піратами, — написані власноручно».

Дату появи «Робінзона» англійці прирівнюють до визначних подій своєї національної історії. Англійському літераторові Данієлю Дефо, авторові цього роману, було тоді близько шістдесяти років. Завдяки «Робінзону Крузо» він став відомий у всьому світі і прославився в віках. Того знаменного квітневого ранку 1719 року, коли покупці юрмилися в книгарнях Лондона, ім'я Дефо перейшло «з часу у вічність»...

Але письменник, бувши людиною практичною, не виставив на обкладинці свого ймення, а легковірною публіка сприйняла історію Робінзона як справжні мемуари працюючого моряка, що зумів у двобой з природою перетворити безлюдний острів на впорядковану, квітучу плантацію. Про те, що цю чудову

книжку написав Данієль Дефо, читачі довідалися вже згодом.

А він, не гаючи часу, того ж таки 1719 року випустив продовження: «Дальші пригоди Робінзона Крузо, що складають другу й останню частину його життя і обіймають його подорожі по трьох частинах світу, написані власноручно». У другому томі автор примусив свого героя об'їхати мало не цілий світ, знову відвідати вже колонізований острів, побувати на Мадагаскарі, в Індії, Китаї і, нарешті, відбутися важку й небезпечну мандрівку через увесь Сибір — з Пекіна до Архангельська. Особливо цікаві в другому томі розділи, де описано Робінзону пригоди в Сибіру, його життя в Тобольську і зустріч з політичними засланнями.

Не вдовольнившись цим, Дефо написав ще й третій том, —

«Поважні гадки, що їх передумав Робінзон за своє життя» (1720), але не справдив сподівань читачів: то була просто сукупність не дуже-то зв'язаних між собою повчальних розумувань на релігійні, моральні та комерційні теми. Енергійний, діяльний герой, обернувшись на чудного резонера, втратив усю свою привабливість. Найпопулярнішим назавжди лишився перший том «Робінзона», в якому й зосереджено основний зміст твору: самотня людина, маючи знання і культуру пересічного англійця XVIII століття, немовби відтворює, живучи на острові, різні історичні епохи, через які пройшло людство від первісної дикості до новітньої цивілізації.

Якщо першу ніч після аварії корабля Робінзон проводить, мов дикун, на дереві, то вже через декілька днів він обладнує під житло печеру і потім робить з неї справжню фортецю.

Якщо попервах Робінзон добуває їжу полюванням, щоправда, вбиваючи дичину не з лука, а за допомогою вогнепальної зброї, то згодом він переходить до скотарства: ловить і приручає диких кіз, робить для них простору загороду, споживає і м'яси, і молочні продукти, виготовляє одяг з козячих шкур тощо.

Наступний етап життя Робінзона на острові — перетворення його в хлібороба. Побачивши біля свого житла колоски жита і ячменю, він приписує їх появу чуду, але скоро догадується, що сам створив це «чудо», витрусивши потерть із мішків, знайдених на кораблі. Потроху він збільшує посів, обробляючи землю тими знаряддями, що ними споконвіку користувалися хлібороби в різних країнах.

І, нарешті, врятувавши від смерті дикуна, Робінзон нарікає його П'ятницею і обертає на свого раба. Робінзон навчає його працювати, говорити англійською мовою і навертає язичника до християнської віри. Незважаючи на шире відданість П'ятниці, Робінзон довго не наважується відкрити йому таємницю вогнепальної зброї: безпечніше, щоб дикун і далі думав, ніби в ній ховається божество. П'ятницю показано як вірного слугу, Робінзона — як справедливого і в міру вимогливого хазяїна. У другому томі роману П'ятниця накладає життя заради Робінзона, затулівши його своїм тілом у хвилину смертельної небезпеки. Зображуючи дружбу Робінзона і П'ятниці, Дефо хоче підказати своїм співвітчизникам, які «про-

славилися» нелюдською жорстокістю в колоніях, думку, що треба гуманніше ставитись до тубільців.

Як тільки на острів потрапляє ще кілька чоловік, Робінзон оголошує його англійською колонією, а сам стає губернатором: ділить жителів на зверхників і підлеглих, примушує всіх працювати, запроваджує англійські закони.

Так Дефо зображує шлях «природної людини», якою він вважає Робінзона, від первісного стану до буржуазної цивілізації, гадаючи, що людські риси були незмінні на всіх етапах розвитку, що тогочасний англійський буржуа — купець, комерсант, підприємець — і є «природною людиною» — «не результатом історії, а її вихідним пунктом», і в цьому, за висловом Маркса, полягає ілюзія «великих і малих робінзонад».

Як і інші письменники та вчені XVIII століття, автор «Робінзона Крузо» не брав до уваги того, що навіть на світанку цивілізації і протягом всієї наступної історії в основі розвитку лежали виробничі відносини, суспільна праця, а не діяльність окремо взятої людини, поодинокого мисливця чи скотаря.

Насправді ж Робінзон з самого початку був озброєний тими знаннями і мав ті інструменти та речі щоденного вжитку, які й самі вже є наслідком тривалого історичного розвитку. Сокири і цвяхи, рушниця й порох, парусина і швацька голка, чорнила і папір, насіння культурних рослин і біблія та багато інших предметів, що їх Робінзон врятував з корабля, допомогли йому обставити своє життя на острові на взір тогочасного пересічного англійця. Та попри всі ці умовності, постать Робінзона така природна і реальна, що читачі сприймали його не як літературного героя, а як живу людину, котра щиро й правдиво розповіла про те, чого їй довелося зазнати.

Книжка мала небачений успіх. Зачитувалися нею люди всіх станів і всякого віку. «Не було такої бідної вдови, — згадував один сучасник Дефо, — яка б не відкладала щодня хоч по пенні, щоб згодом купити собі прекрасного Робінзона».

Читачі XVIII століття, що над усе цінували «літературу факту», — записки бувалих людей, мемуари мореплавців і полководців, спогади мандрівників і т. д. — вбачали в герої Дефо саме таку людину з когорта підприємців і безстрашних шу-

качів пригод, які пускали вхід нові фабрики та машини, будували кораблі, завойовували для Англії колонії, відкривали й освоювали нові землі, а потім, набувши грошенят, жили собі на спокої, поринувши в благочестиві роздуми, і писали на схилі віку мемуари.

Тріумфальний похід «Робінзона Крузо» по країнах почався ще за життя Дефо. Вже через рік після виходу в світ, 1720 року, роман було перекладено на французьку мову, ще за рік — на німецьку, потім на італійську, іспанську, португальську, голландську, шведську, норвезьку, датську та багато інших мов. У Росії «Робінзон» з'явився в перекладі Якова Трусова 1762 року. В арабських країнах він стає улюбленою книжкою під назвою «Перлина океану».

Одночасно друкувалися численні переробки і наслідування — так звані робінзонади. У кожній державі і навіть у багатьох провінціях та містах виходили свої «Робінзони»: французький, датський, голландський, грецький, ірландський, богемський. В самій Німеччині до 1760 року налічувалося не менш як сорок різних робінзонад. «У цій роздробленій, розірваній на клатті країні, — пише французький дослідник Поль Доттен, — кожна область, кожен суспільний клас хотіли мати свого Робінзона. Був саксонський Робінзон, сілезький Робінзон, бренденбургський Робінзон, австрійський Робінзон, єврейський Робінзон і т. д. Потім почали шукати далі по карті земної кулі, і незабаром не лишилося краю, де б не було Робінзона. Ці книжки не мають ніякої вартості. Єдина книжка, де можна знайти щось позитивне, — це «Острів Фельзенбург» (1730), твір саксонського урядовця на прізвище Шнабель».

Те саме було й у Франції. «Шедевр Дефо, — зазначає далі Доттен, — негайно став модним. У публіці, як і в літературних колах, говорили тільки про Робінзона. Лесааж присвятив героєві дня одну зі своїх п'єс у Ярмарковому театрі. ...Тільки священики, які побачили в ньому еретику, і петиетри¹, які вдавали, що не визнають пригодницького роману, відмовились приєднатися до хорошувальників».

Перший, хто звернув увагу на виховне значення книжки Дефо і, можна сказати, впровадив її в дитячу літературу, був французький просвітитель Жан-Жак Руссо. У своєму педагогіч-

¹ Дженджики, великосвітські модники з дворян.

ному романі «Еміль» (1762) він оголосив, що «Робінзон Крузо» — книжка, гідна протягом довгого часу складати «всю бібліотеку» підлітка, і вказав, як треба її скоротити, аби пристосувати для дітей: «Цей роман, з якого ми викинемо все зайве, почнеться розбиттям корабля Робінзона Крузо біля його острова і кінчиться появою корабля, котрий прибуває, щоб узяти його до себе на борт».

І справді, після Руссо одні за одними почали з'являтися переробки та скорочені переклади «Робінзона» для дітей, а поряд з цим робінзонівська тема розвивалася далі. Життя самотньої людини на безлюдному острові нікого вже не могло здивувати. Численні наслідувачі Дефо старалися підновити сюжет, рятуючи під час аварії корабля цілі сім'ї або групи людей. З сімейних робінзонад у Франції були відомі романи Генрі де Монтаньяка «Мемуари кавалера Кільпара» (1768), Гривеля «Невидимий острів, або Записки кавалера де Гастіна» (1783), Дюкре Дюменіля «Лолотта і Фанфан» (1788), але цікаво, що жодна з цих книжок не пережила своєї доби.

Довговічнішою була переробка для дітей, що її зробив німецький послідовник Руссо, педагог Кампе. Добросесний батько родини щовечора розказує своїм слухняним дітям епізод з життя бідного Робінзона, відповідає на їхні найвні запитання і навчає на добрий розум. «Робінзон Молодший» Кампе (1779) нагонить нестерпну нудьгу. А проте безбарвна солодкава книжка німецького педагога мала такий нечуваний успіх, що на чверть століття затьмарила справжнього «Робінзона».

І ось ми підійшли до XIX століття, коли з'явилися сотні різноманітних робінзонад, що заповнювали уяву школярів усіх частин світу. Щороку і мало не щомісяця тією чи іншою мовою з'являлися нові й нові наслідування невмирущого роману Дефо. Повісті про малолітніх Робінзонів — хлопчиків, дівчаток і юнаків — плодилися і множилися, мов гриби в дощ. У світовому Океані, здається, не лишилося жодного острова, не зайнятого ким-небудь з незлічених нащадків Робінзона Крузо. І тоді вони почали селитися в пустелях і джунглях, у савані й преріях, поблизу Північного і Південного полюсів, на гірських верхах, у кратерах вулканів, у покинутих шахтах, у корабельних трюмах — всюди, куди їх заносила буйна уява авторів.

Переважає більшість цих

книжок швидко канула в Лету. Надовго затримався в пам'яті лише «Швейцарський Робінзон» Йоганна-Рудольфа Вісса (1818). Юні читачі полюбили його сімейну робінзонаду, що витримала протягом століття не одну сотню видань. Після добротного професора Вісс був найудатнішим конкурентом Даниеля Дефо. А що його герої — батько і чотири сини — не покинули свого острова, французька перекладачка Ізабелла де Ботан не змогла побороти спокуси і додала до свого перекладу власне продовження роману — «Швейцарський Робінзон, або Щоденник батька родини, що зазнав аварії на кораблі разом зі своїми дітьми» (1824).

Ще одне продовження цього роману майже через вісімдесят років написав Жюль Верн. У серії «Незвичайних подорожей», що складається, як відомо, з шістдесяти п'яти романів та двох десятків повістей і оповідань, «Друга батьківщина» (1900) посідає окреме місце поряд з «Крижаним сфінксом», який є продовженням «Пригод Артура Гордона Піма» американського письменника Едгара По.

Талановитий Жюль Верн не тільки перевершив, а й витіснив з книжкових полиць своїх численних попередників, і навіть самого Вісса, якого дуже любив у шкільні роки і вшанував у вже похилому віці, коли «Швейцарського Робінзона» майже перестали видавати. Французький романіст не приховував від читачів свого захоплення робінзонадами, що зробили на його творчість помітний вплив.

«Робінзони, — згадує Жюль Верн у передмові до роману «Друга батьківщина», — були книжками мого дитинства і лишили по собі незабутній спомин. Я багато разів перечитував їх, і це сприяло тому, що вони врізались мені в пам'ять. Коли я читав згодом інші твори, вони вже ніколи не справляли на мене такого враження, як оті перші книжки. Немає сумніву, що любов моя до таких пригод справила мене на шлях, яким я пішов згодом. Ця любов спонукала мене написати «Школу Робінзонів», «Таємничий острів», «Два роки канікул», герої яких є близькими родичами героїв Дефо і Вісса. Тому ніхто не здивується, що я взявся за писання «Незвичайних подорожей».

До романів, що їх згадав Жюль Верн, треба додати ще «Гектора Сервадака» — чи не першу в світовій літературі ро-

бінзонаду в космосі, та «Розбиття «Джонатана» — зразок колективної робінзонади, що привела до створення нової держави на одному з островів архіпелагу Магальєнес. І це далеко не все. З робінзонівською темою, коли підходити до неї з широкими мірками, пов'язані так чи інакше багато творів Жюль Верна, починаючи від його ранньої повісті «Знімля серед криги», написаної ще задовго до того, як виник задум «Незвичайних подорожей».

Робінзонади для французького письменника — зручна форма оповіді, бо вона дає змогу живо і ненав'язливо викласти продуману систему позитивних ідей — моральних, соціальних, педагогічних, а також показати на наочних прикладах переваги трудового виховання.

Найяскравіше це виявилось в «Таємничому острові», романі про безмежні можливості творчої праці, вільної від усякого примусу і тим паче — від капіталістичної експлуатації. Тут, за словами першого російського рецензента, зображення немовби в ракурсі історії європейської цивілізації в зв'язку з історією науки. Жюль Верн прославляє озброєних знаннями і практичним досвідом вільних людей, що оселилися на вільній землі. Трудова община чи навіть комуна, змалювана в «Таємничому острові», є не що інше, як художнє втілення ідеалів утопічного соціалізму. Так пригодницький роман стає і романом філософським.

В іншому творі, що належить до циклу робінзонад, — «Два роки канікул», примусивши п'ятнадцятьох хлопчиків з Окленда (Нова Зеландія) пережити на безлюдному острові багато труднощів і з честю перебороти всі злигодні, письменник робить висновок: «Коли є порядок, завзяття і мужність, не існує такого небезпечного становища, з якого не можна було б знайти вихід. Випробування загартовують людей і розвивають силу волі».

На відміну від письменників XVIII століття, Жюлю Верну не властиві були ілюзії «великих і малих робінзонад». Тому він віддавав перевагу робінзонадам колективним над індивідуальними. Зображення трудової діяльності групи людей давало йому більше можливостей розкривати свої прогресивні погляди. І на відміну від переважної більшості авторів пригодницьких романів XIX століття, що розвивали авантюру сторону робінзонади коштом ідейного змісту, Жюль Верн лишається на висоті навіть у

такому відверто пародійному, гумористичному романі, як «Школа Робінзонів» (1882).

Тут панує стихія сміху. Задум тримається на комічних ситуаціях. Весело, легко й невимушено розгортається жартівлива дія, що в ній, як завжди у Жюль Верна, розважання невіддільне від повчання. Тимчасом, коли писався роман, видаєць Етцель, недооцінивши пародійно-гумористичний задум, запропонував своєму авторові підвести під роман «філософську основу звичайної робінзонади».

Письменник рішуче заперечив: «Філософське розуміння, на яке ви вказуєте, не в'яжеться з моїм сюжетом, і може тільки зробити його важчим. Мій роман буде веселим і кумедним жартом на робінзонівську тему — та й годі». І він мав рацію. «Школа Робінзонів» — твір переважно гумористичний, витриманий у тонах веселої буфонади, побудований на містифікаціях, що, зрештою, не перешкоджає авторові проводити свої моральні ідеї.

Все в цьому романі вигадане, несправжнє, підроблене. Робінзонада розіграна за «сценарієм» американського мільйонера Уільяма Кольдерупа, який не пошкодував грошей, щоб провчити свого навіженого небожа, котрому заманулося притомом зробити подорож навколо світу і, коли пощастить, пережити пригоди, яких зазнали герої його улюблених романів. І от дядько купує на аукціоні острів, підстроює аварію корабля, доручає одному зі своїх слуг роль П'ятниці, а Годфрі, який і гадки про це не має, набуває життєвого досвіду в спеціально для нього створеній «школі Робінзонів».

В літературі для юнацтва другої половини минулого сто-

ліття гарні й погані робінзонади змішались до купи. Жюль Верн створив незлобиву пародію на «Робінзона Крузо» і разом висміяв його незліченних наслідувачів. «Школа Робінзонів» — робінзонада навиворіт. Вона була наукою і тим авторам бездарних романів, які розміняли на дрібняки неоціненний скарб духу, що його колись подарував світові англійський письменник Даніель Дефо. Пародійний роман Жюль Верна показав нікчемність багатьох наслідувальних книжок, написаних за готовими рецептами, і завдав їм дошкульного удару.

Щоправда, історія робінзонад на цьому не скінчилась, та й сам Жюль Верн після «Школи Робінзонів» ще поповнював свій робінзонівський цикл. Але, в усякому разі, його твори вгідно відрізнялися від ходових пригодницьких романів, що заповнили дитячі бібліотеки.

Звичайно, робінзонади не вмерли і в XX столітті. Можливості розуму і винахідливості людини нічим не обмежені. Саме так трактує свою тему Франсіс Карсак у «Робінзонах Космосу». Той, хто читав цей фантастичний роман сучасного французького письменника, знайде в ньому, безперечно, багато спільного з «Гектором Сервадаком» Жюль Верна.

Але з'являються й полемічні книжки — робінзонади без Робінзонів. За незвичайних обставин, коли йдеться про життя і смерть, часом прокидаються первісні інстинкти, а відрізани від світу люди ніби проходять зворотню еволюцію — від цивілізації до дикого стану. Наприклад, у сучасному англійському романі Уільяма Голдінга «Володар мух» хлопчики різного віку, потрапивши під час аварії літака на безлюдний острів, поведуться зовсім не

так, як герої роману Жюль Верна «Два роки канікул». Суперництво двох ватажків поділило дітей на дві ворожі партії, і, якби не наспів порятунку, все кінчилося б катастрофою.

Старовинний сюжет по-своєму інтерпретує і французький письменник Робер Мерль у романі «Острів». Колись Жюль Верн написав оповідання «Бунтівники з «Баунті», в основу якого покладено реальну подію з історії англійського флоту. 1790 року на острів Піткерн у Тихому океані висадилося кілька матросів-бунтівників з корабля «Баунті». Вони забрали з собою на берег вісімнадцять таїтян і таїтянок. Невдовзі розперезані матроси повбивали всіх чоловіків-таїтян, а потім порізали один одного. Живий лишився тільки англієць Сміт, який згодом прибрав собі ім'я Адамс. Теперішні мешканці Піткерна — нащадки Адамса, патріарха цієї незвичайної колонії. Він є головним героєм роману Мерля і, як легко догадатися, героєм далеко не позитивним.

У світовій літературі робінзонада — вічна тема. Кожна епоха сповнює її новим соціальним і філософським змістом. Сучасне життя з його складністю й суперечностями, яких не знали і не могли знати Робінзони далекого минулого, відбивається в романах останніх десятиліть.

Але навіть найкращі з цих книжок не можуть заслонити від читачів справжнього «Робінзона Крузо». Він переходить від одного покоління до другого, як і раніше, живучи й діючи на своєму безлюдному острові, поблизу гирла річки Оріноко. А далі, в океані, лежить острів Лінкольн, де працюють герої Жюль Верна...

«Весь мир»

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
(на украинском языке)

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат 93-44-85; відділи: 93-20-82
Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

БФ 02655. Здано до набору 12/V.1970 р. Підписано до друку 18/VI.1970 р. Умовних друк. арк. 20. Обл.-вид. арк. 20,3.
Тираж 50050. Ціна 60 коп. Зам. 02557.

Комбінат друку видавництва «Радянська Україна», Київ, Брест-Литовський проспект, 94

ВГЕГВІТ

ІНДЕКС 74088.

1970

Ціна 60 коп.